

Benkő Elek

Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban

ERDÉLYI
MÚZEUM-
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

248

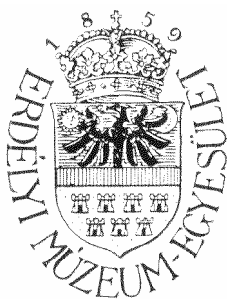
ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

BENKŐ ELEK
KOLOZSVÁR MAGYAR KÜLVÁROSA A KÖZÉPKORBAN

BENKŐ ELEK

KOLOZSVÁR
MAGYAR KÜLVÁROSA
A KÖZÉPKORBAN

A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2004

**Megjelent
az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (T-30640)
támogatásával**

**A borító és a leletek fotóit
Benkő Elek
készítette**

**Felelős kiadó
Sípos Gábor**

ISBN 973-8231-38-8

**Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
Tördelés: Kóváry Éva**

Bevezetés

Az alábbi írás megszületése a véletlennek és egy kolozsvári fiatalember ügyszere-tetének köszönhető, aki 1990 őszén, a Magyar utcai külvárost, a Hóstatót letaroló la-kótelep egyik utolsóként felhúzott tömbházának alapozásakor, a szentpéter-i templom közelében fontos középkori leletekre bukkant. E tárgyak, amelyeket Balázs László a biztos pusztulástól mentett meg, a régészetiileg alig kutatott Kolozsvár esetében különösen jelentősek, segítségükkel ugyanis először pillanthatunk be a késő középkori kül-város látszólag nyom nélkül letűnt világába.

Vizsgálatuk során fokozatosan erősödött e sorok írójának meggyőződése, hogy a levonható régészeti tanulságok köre megengedhetetlenül szűk marad, ha nem sikerül áttekinteni a középkori eredetű Szent Péter-templom környékén kialakult magyar tele-pülésrész írott történeti emlékeit is. A lassan kirajzolódó kép ezáltal árnyaltabb, egy-ben bonyolultabb és zavarosabb is lett, hiszen a nem túlzottan bőséges forrásanyag ta-nulmányozása során elkerülhetetlenül belebonyolódtunk a középkori város plébániái-nak, ispotályainak és vallásos egyesületeinek kérdésébe, a külvárosok (suburbiumok) aránylag kevésbé kutatott világába, végső soron a középkori, kora újkori Kolozsvár magyar és német lakóinak évszázados vitáiba és a megoldási kísérleteknek, illetve ezek következményeinek boncolásába. Nem utolsósorban a középkor és kora újkor idején beköltöző kolozsvári magyarok származási helyére és kapcsolataira is ki kellett röviden térnünk, már csak azon jelzésszerű összefüggések okán is, amelyeket egyes szentpéter-i tárgyak erdélyi, illetve Erdélyen kívüli párhuzamai sugalltak.

A fenti megfontolások nyomán született, egyszerre régészeti és történeti igényű elemzés óhatatlanul töredékes. Azzá teszi a kevés, mindössze néhány doboznyi régé-szeti leletanyag, miközben biztosak vagyunk abban, hogy a mindenféle régészeti fel-ügyelet nélkül zajló építkezések az évek során ennek sokszorosát semmisítették meg. A tárgyi emlékek mondanivalóját szerencsés módon árnyalja a rendelkezésünkre álló írott forrásanyag, óvakodtunk azonban attól, hogy leleteink mögé túlméretezett törté-nelmi tablót fessünk.

A falakon belüli, jelentős részben német lakosságú Kolozsvár plébánosának jogha-tóságát el nem ismerő, magyar lakosságú Szentpéter esete általánosabb történeti kérdé-seket is felvet. Ilyen a középkori városokban rendszeresen tapasztalható, önálló kuta-tási témának számító etnikai elkülönülés kérdése, legalább ekkora súlyú azonban – és az előzővel szorosan összefügg – a középkori városok területének bővülése, ami, csak Kolozsvár példájánál maradva, elpusztult falvak határának bekebelezését, a belváros polgárai által fokozatosan kialakított, eltérő etnikumú, jobbára földművelő külvárosok, utóbb hóstatók létesítését, illetve egykor önálló falvaknak a város belterületébe olva-dását jelenti.

Mindezzel kapcsolatos, a régészeti leletek történeti értelmezéséhez elengedhetetlen vizsgálódásaink során hamar érzékelnünk kellett, hogy nem sajátosan kolozsvári jelen-ségekbe, hanem a középkori várostörténet általánosabb érvényű problémáiba ütköz-tünk. Teljes körű feltárásukra e kis tanulmány esetében természetesen nem volt mód, azon városok topográfiájának és jogelveinek példájára azonban mindenképpen figye-lemmel kellett lennünk, amelyek Kolozsvár középkori joggyakorlatára alapvető hatás-sal voltak. Ilyen szempontból utalunk Zsigmond király 1397-ben kelt, 1402-ben átir-t oklevelére, amelyben a király Kolozsvár város polgárait kivette a nádori és az ország-bírói bíraskodás alól, úgy, hogy pereiket első fokon saját bíráik előtt folytathatták, ahonnan Beszterce városához, onnan pedig Szeben város bírójához lehetett fellebbez-

ni.¹ Ezen Mátyás király 1481. évi oklevele annyiban változtatott, hogy Besztercét kiiktatta a fellebbviteli fórumok közül, így módon közvetlenül Szeben város bírójához lehetett fordulni, onnan pedig a szász Hétszék bíráihoz.² Mindez azt jelenti, hogy a népes szász lakosságú Kolozsvár joggyakorlatát a 16. század második feléig a szász jogrendszer döntő módon befolyásolta. E tekintetben a 16. század közepe fordulatot hozott, amennyiben a kolozsvári peres ügyeket ezután már a királyi szék (1561), illetve a fejedelmi szék (1588) elé fellebbezték.³ Ilyen előzmények nyomán célszerűnek tűnt Beszterce és Nagyszeben, továbbá a szintén gazdag írott történeti anyagot megőrzött Brassó példájának vizsgálata.

Erdélyen túl tekintve, tanulságosak Kolozsvár középkori történetének budai vonatkozásai is. Mátyás király 1486-ban kelt nevezetes parancslevelében felhatalmazta a kolozsváriakat, hogy a bíró, az esküdtek és a városi tisztségviselők választását a város magyar és német polgárai közül a budai jog szerint végezzék.⁴ Figyelmünket így joggal fordíthatjuk részben a budai Várhegy fallal övezett településén belül a Nagyboldogasszony-plébániatemplomot fenntartó budai németek, illetve a Mária Magdolna-templom körül tömörülő magyarok ellentétei, nem kevésbé a budai külvárosok felé.

Régészeti mondanivalónk szomorú aktualitása a középkori Kolozsvár emlékeinek folyamatos pusztulásával kapcsolatos. Talán nincs is más olyan városa Erdélynek, melynek jelen vezetése ekkora idegenkedéssel tekintene a középkor és a kora újkor építészeti (és régészeti) emlékeire, ellenérzését a belvárost súlyosan érintő bontási engedélyekkel is kifejezve. E folyamat az 1970-es, 80-as évektől világosan nyomon követhető, az Akadémiai Könyvtár Farkas utcai (ma Str. Kogălniceanu) tömbjének építéskor megsemmisült reneszánsz ház szomorú történetétől⁵ a nagy Magyar utcai (B-dul 21 Decembrie 1989) bontásokon át az utóbbi években lezajlott Belső-Közép utcai (Str. Eroilor 26) építkezésig és a Külső-Torda utcai (Str. Avram Iancu) utcai Gilovics-ház (a „hóhér háza”) pusztulásáig.⁶ A műemlék értékű, illetve városképi jelentőségű épületek eltűnésén túlmenően a pusztulás régészeti vonatkozásai is elgondolkoztatóak, amikor a felmerületlenül és dokumentálatlanul megsemmisült épületrészekkel együtt régészeti összefüggések, továbbá kisleletek ezrei enyészhetnek el. Így aztán nemcsak a régi Kolozsvár számos épületével, hanem egy kiterjedt régészeti monográfiával is szegényebbek lettünk. A még földben rejtőző leletek pedig – mert alkalmatlanok aktuálpolitikai ambíciók támogatására – maradnak azok, amik voltak: egy hajdan szász és magyar lakosságú, a történelem kódéba vesztett középkori város halk szavú, de nem néma tanú.

A városfalakon kívül eső Szentpéter még a belvárosnál is kevésbé vonta magára a kolozsvári régészek figyelmét. Egyetlen kivételként a kiváló ősrégész, Nicolae Vlăsău nevét említhetjük, aki felhívta a figyelmet a templom szentélye mögött elhelyezett transzfmátor számára kiásott nagy gödörből előkerült régészeti leletekre.⁷ Ettől eltekintve a szentpéterei templom közvetlen környékét érintő első nagy építkezések az 1960-as években, majd az 1984-ben elkezdődött, hatalmas kiterjedésű bontás és tömbházépítés, továbbá a számtalan útfelbontás ismereteink szerint nem eredményeztek régészeti megfigyeléseket, legalábbis nem tartalmaz ilyen adatokat Kolozs megye 1992-

¹ KvOkI I. 107–108.

² Uo. 266–267.

³ Kovács Kiss 2001. 25–27, 37.

⁴ KvOkI I. 275.

⁵ Kovács 2003a.

⁶ Kiss 2003. 259–267.

⁷ Ferenczi 1962. 43–44.

ben kiadott régészeti repertórium.⁸ Csupán a helytörténeti kutatás rögzített használható részleteket, például azt, hogy a Magyar utca 91. szám alatti háznak – miként ezt az 1984-es bontáskor jól meg lehetett figyelni – feltűnően vastag kő- és téglafalai voltak, ami azt valószínűsíti, hogy a környék legkorábbi, talán még kora újkori épületét sikerült ekkor megsemmisíteni.⁹

A sok veszteséggel az alábbiakban egyetlen szerencsés esetet állíthatunk szembe. Csak remélhetjük, hogy ilyenek a közeljövőben növekvő számban fordulnak majd elő. Ez utóbbi, erőteljesen optimista kifejtés esetén időszerű a leletegyüttes figyelmeztetése is. Kolozsvárott – mint oly sok régi városban – nemcsak a fallal övezett belváros (a „történelmi városmag”), hanem a külvárosok földje is rejteget középkori emlékeket.¹⁰ A magyar vonatkozású tanulságok – kályhacsempéknél maradványok – ilyen téren meglehetősen régi keletűek, és a budai Szentpéter külváros (Csalogány utca) késő középkori csempégyüttesétől¹¹ a legutóbbi évek zágrábi (Újfalú/Nova Ves) leletmentéséig¹² terjednek. Minderre a további építkezések nyomán követésekor feltétlenül figyelni kell.

Munkám nem születhetett volna meg Balázs Lászlónak a szó nemes értelmében vett lokálpatriotizmusa nélkül, ahogy a leleteket összegyűjtötte, azok feldolgozására megkért és családjával együtt több alkalommal is lekötelező vendégszeretettel fogadott. A szentpéterei ónkanna és köre felderítéséhez nyújtott segítségével Kovács Andrásnak (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár), Mihály Melindának (Erdélyi Történeti Múzeum, Kolozsvár), Molnár Lehelnek (Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár) és Nemes Árpád magyarrégeni református lelkésznek tartozom köszönettel. A történeti áttekintést nem írhattam volna meg Kiss András segítségével, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta saját, közöletlen gyűjtéséből a Magyar utcára vonatkozó 16–17. századi számadáskönyvi adatokat és fogalmazásomat több helyen is pontosította. A régészeti emlékek vizsgálatakor mindig számíthattam Holl Imre lényegre törő megjegyzéseire.

A dolgozat fényképfelvételeinek többségét magam készítettem, a negatívok nagytáását Kádas Tibor végezte. A kolozsvári ónkanna Mihály Melinda felvétele. A rajzok, illetve a régészeti felvételek számítógépes feldolgozásának és táblába rendezésének vesződséges munkáját Réti Zsolt és Ősi Sándor grafikus kollégáimnak (MTA Régészeti Intézete) köszönöm. A nyomdai előkészítés és kivitelezés az OTKA anyagi támogatásával történt.

⁸ RepCluj.

⁹ Gaal 1995. 160.

¹⁰ 15–16. századi, késő gótikus kályhacsempé töredéke Kolozsvár nyugati külvárosában is került elő, a Monostori út közelebről sajnos ismeretlen pontján, Marcu Istrate 2004. 187, 19. tábla 1.

¹¹ Garády 1943.

¹² Mašić 2002.

Jegyzetek Kolozsvár középkori településtörténetéhez

A szentpéteri régészeti leletegyüttes értékelését megelőző történeti-településtörténeti fejezet megírása külön magyarázatot igényel. Az előkerült tárgyak ugyanis – még ha igen kvalitások darabok is szerepelnek köztük – önmagukban elégtelen forrásanyagot kínálnak a középkori Kolozsvár vagy akár csak egyetlen régi városnegyed részletes áttekintéséhez. Erre, e sorok írójának szilárd meggyőződése szerint, csak hosszabb időszak szisztematikus régészeti kutatása után kerülhet majd sor. A leletek azonban már most felvetnek olyan kérdéseket – mindenekelőtt az úthálózat és a fallal övezett városmagot körülvevő településrészek kapcsán –, amelyek az alábbiak jobb megértése miatt sommás összefoglalást igényelnek. A fejezetcímben a *Jegyzetek* szó egyértelműen arra utal, hogy a következő lapok távolról sem a teljesség igényével születtek.

Utak és településtörténet

Írásom súlypontját Kolozsvár egyik legfontosabb, egyben leghosszabb régi utcája, a Magyar utca középkori viszonyainak az elemzésére helyezem. Nem marad tanulságok nélkül, ha előtte végigtekintjük a városból kivezető országutakat Kolozsvár 14. századi határjárásai segítségével. Az ilyen szempontból legrészletesebb 1377-es határjárás *magna*, illetve *publica via*-ként a következő utakat említette: 1) a Bányabükkön át Torda felé vezető utat (*magna via, que ducit de Banabiky ad Cluswar*), 2) a Györgyfalva érintésével szintén Torda felé tartó, a késő középkortól jelentőségét nagyban elvesztő utat (*magnam et publicam viam super qua de dicta possessione Gyurgfalva itur ad civitatem nostram Cluswara*), 3) a Szamosfalvát átszelő mezősségi utat (*magnam viam super qua de eadem civitate nostra Cluswara itur ad dictam possessionem Zomusfalwa*), 4) a kajántói *magna via*-t és 5) a Kolozsmonostor felé, majd a Sebes-Körös mentén Várad felé irányuló *publica via*-t, amelyből Bács felé egy másik fontos út ágazott el (*magna via super qua de villa Baach ad eandem Monostor itur*).¹³

A középkorban Torda, illetve Szeben felé két út is vezetett. A régebbi, még római nyomvonalon haladó út Györgyfalván és Ajtonon keresztül kanyargott Torda, az ókori Potaissa irányába,¹⁴ a másik Bányabükkön át vitt ugyanoda. Úgy tűnik, ez utóbbi útvonal jelentősége azután nőtt meg, hogy I. (Nagy) Lajos király engedélyével Kolozsvár városa 1367-ben a feleki erdőn átvezető út biztonsága érdekében (ahol korábban már sok rablás és emberölés történt) ide telepített román népességgel falut alapított (Felek).¹⁵ Linczigh János kolozsvári főbíró feljegyzéséből tudjuk, hogy 1658-ban még párhuzamosan használták az Ajtonon, illetve Feleken át Torda felé haladó utat.¹⁶

A Kolozsmonostor, majd Várad felé vivő országút kolozsvári szakaszáról az utóbbi évtizedek régészeti kutatása a Györgyfalvi úthoz hasonlóan kiderítette, hogy előzménye kövezett római út volt.¹⁷

¹³ KvOkl I. 60.

¹⁴ A Györgyfalvi út alatt rejlő római kori útmaradványokhoz: Winkler–Blăjan–Cerghi 1980. 63–79.

¹⁵ KvOkl I. 58.

¹⁶ KvEml 176.

¹⁷ Ursuț–Stanciu 1997. 609–612.

Egy másik út, amely Kolozsvárt a Nádas-patak mentén Bács felé hagyta el, az erdélyi sóaknák felől a Meszesen, az ókori Porolissum romjain keresztül Zilah és Szalacs érintésével az ország belsejébe irányuló korai sóút részét képezte.¹⁸ A Potaissa (Torda), illetve Porolissum (Mojgrád/Meszes) felé haladó római útból nemcsak több rétegben vastagon lekövezett szakaszok, hanem Kr. u. 2. századi mérföldkövek is maradtak ránk.¹⁹

A középkori Kolozsvár legfontosabb utcáiba torkolló fenti főutak nagy, esetenként római kori régisége azt sejteti, hogy a város nyugat–keleti tengelyét kijelölő Monostori út–Magyar utca vonal keleti szakasza, a Mezőség felé tartó Magyar utca is igen régi nyomvonalon halad, még ha ennek régészeti bizonyítékait egyelőre nélkülöznünk is kell.

A régebbi kutatás már meggyőzően kifejtette, hogy a mongol pusztítás utáni telepítés nemcsak a vár területének benépesítését jelentette, hanem – a római rommezőt átszelő, a középkorig használatban maradt utak topográfiai rendjét figyelembe véve – a középkori Kolozsvár szabályos, a telepített városokra jellemző utcahálózatát meghatározó új utcák kijelölését, parcellázását és beépítését is.²⁰ Az egyik ilyen, a város kelet–nyugati tengelyét kijelölő utca a Kolozsvár belvárosát Szentpéterrel összekötő Magyar utca volt.

Castrum Cluswar – villa Cluswar – civitas Kuluswar

Kolozsvár korai történetének minimális régészeti és történeti forrásanyagra támaszkodó, de a 19–20. századi monográfiák, illetve Kelemen Lajos helytörténeti kutatásai nyomán rögzült képét az 1970–1982 közötti kolozsmonostori ásatások zavarba ejtő módon szertefoszlatták. Szöges ellentétben ugyanis a régebbi magyar és német felfogással, amely Kolozsvár korai magját, ezt megelőzően pedig Kolozs megye ispáni központjának helyét a belváros Óvár nevű részével azonosította, a kolozsmonostori templomot övező sáncokat is átvágó feltárás egy méretében és szerkezetében a kora Árpád-kori ispáni várakkal teljesen azonos erődtípus jó megtartású maradványait hozta a felszínre. Ezt a kolozsvári román kutatás rögtön,²¹ a magyar régészet – Bóna István nyomán – csak egy évtizeddel később azonosította a kolozsi ispán 11. századi várával.²² E sorok írója maga sem rejtette véka alá megdöbbenését, amikor egykori professzora, Bóna István először fejtette ki nézetét egy beszélgetés során Ó-Kolozsvárról. Akkor felvetett aggodalmaim – jöllehet a felismerés lényegét elfogadtam –

¹⁸ Iambor 1982. 83.; ÁMF III. 337.

¹⁹ Ferenczi–Ursuț 1986. 215, 217.

²⁰ Szabó T. 1946. 10–11, 79.

²¹ IstCluj 57, 64.; Iambor–Matei 1975. 299–300.

²² Bóna István in: *Erdély története*. Főszerkesztő Köpeczi Béla. I. Budapest, 1986. 221–222.; uő. in: *Erdély rövid története*. Főszerkesztő Köpeczi Béla. Budapest, 1989. 147–148.; Benkő Elek in: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerkesztő Kristó Gyula. Budapest, 1994. 363–365; Bóna 1998. 32–33. A magyar és a román régészek felfogása a mai napig eltér a legkorábbi sáncmaradványok, illetve a sáncok alatt feltárt települési rétegek kormeghatározása és értelmezése vonatkozásában. Szemben a román kutatással, amely a több periódusú sánc legkorábbi magját az Anonymus által költött legendás Gyalu (Gelou) vezérhez köti és a magyar honfoglalást megelőző román erődtípusnak tekinti, a magyar kutatás a sáncokat az Árpádok korára keltezi, helyszíni megfigyelések alapján leszögezve, hogy alattuk a magyar államalapítás korát megelőző települési rétegek húzódnak. 1342-ben a kolozsvári polgárok úgy tudták, hogy Kolozsmonostor korábbi alapítású, mint az ő városuk, *quod [...] eadem villa Kolwsmonwstwra quoad situationem et fundationem antiquior ipso Colwswar fore dignoscatur* (KvOkl I. 44.; Ub I. 525–526.).

utóbb sem oszlottak el maradéktalanul. Ennek oka az alábbi ellentmondásban rejlik. Bóna István Ó-Kolozsvár (Kolozsmonostor) mint ispáni vár pusztulását, egyben katonai funkciójának végleges feladását a tatárjárással hozta közvetlen összefüggésbe, ami azt jelenti, hogy a 13. század derekáig a várispánság itt működött volna. Ugyanakkor az itteni, távolról sem lezárt és publikált ásatások jól igazolták a sáncok védelmében alapított bencés monostor korai, vélhetően Szent László-kori eredetét, ami az úgyszintén László-kori somogyvári példa (bencés monostor alapítása egy ispáni várban) ellenére is nehezen magyarázhatóvá teszi, miként élhetett együtt a 11. század végétől számított másfél évszázadig az ispáni központtal a sáncvár belsejét épületeivel és egyre kiterjedtebb temetőjével csaknem teljesen kitöltő egyházi intézmény. Márpedig írott források sora tanúsítja, hogy a kolozsi ispánság és várbirtok-szervezet a 12–13. században folyamatosan működött. Ispánjáról 1177 körülről maradt hiteles adat, az ispán alatt szolgáló várnagyról, hadnagyról, börtönőrrel, billogosról, továbbá a várnép-ről és várjobbágyokról számos alkalommal megemlékeztek az 1213–1235 közötti időszakban.²³

A magam részéről elképzelhetőnek tartom, hogy a Kolozs megyei várispánság átköltözése a városfallal övezett ókori Napoca északnyugati sarkába és a monostor László-kori alapítása ok-okozati összefüggésben áll egymással, és így a 11–12. század fordulója táján következhetett be. Mindennek azonban makacsul ellentmondott, hogy az 1970-es évek óvári ásatásai (1976: Politechnikai Intézet, 1979: Postaépület mögötti térség) nem eredményeztek a 13–14. századnál korábbi leletanyagot. A részleteikben közöletlenül maradt ásatások igen komoly eredménye volt azonban annak megállapítása, hogy az ókori Napoca északnyugati sarkában felépített Óvár északi és nyugati kőfalát a római városfal maradványára alapozták. Kis szakaszon előkerült a 20 m-nél valamivel szélesebb várárok, és kiderült, hogy az Óvár északi oldalán a Malomárok az egykori várárok nyomvonalát követi.²⁴ Semmilyen régészeti adat nem utalt azonban az Óvár területén a 13–14. századnál korábbi erősítés-maradványokra vagy akár csak telepnyomokra. Alapvető jelentőségűek tehát azok az újabb keletű óvári ásatások (Barát és Sörház u. sarka, ma Str. Victor Deleu), amelyek közvetlenül a római kori omladékrétegek fölött 11–12. századra keltezett leleteket, köztük cserépüstök töredékeit tártak fel.²⁵ Ezek a tárgyak ugyan nem bizonyítják itteni erősség létét,²⁶ azt azonban kétségtelenné teszik, hogy Napoca romjai között és fölött már az Árpád-kor első felében volt élet. Ha a régészeti feltárások egyszer valóban kimutatják, hogy a tatárjárás utáni Óvár erősítményeinek korábbi előzményei is vannak (pl. korai várárok, elplanirozott sánc stb.), akkor régészetileg igazolható lenne Györffy György elképzelése, aki Kolozsvár korai topográfiai elrendezését Sopron példájával világította meg, ahol a római romok fölött létesült város szintén két mag, az ispáni vár és az azon kívül létesített templom köré szerveződött.²⁷ Ehhez az összefüggéshez feltétlenül tudni kell, hogy Kolozsvár főterén, a Szent Mihály-templom körül több alkalommal is kerültek elő S-végű hajkariákkal és 12. századi érmékkel keltezhető sírok.²⁸ A ma álló templomnál lényegesen korábbi temetkezések azt sejtetik, hogy az első ízben 1199-ben említett kolozsi főes-

²³ ÁMF III. 356–357.

²⁴ RepCluj 130.

²⁵ Cociş et al. 1995. 639.

²⁶ Az 1970-es évek kolozsvári régészeti kutatása még úgy vélte, hogy az Óvár területén szórányosan előkerülő Árpád-kori kerámia nem az ispáni várhoz, hanem falusias településhez köthető, Iambor–Matei 1975. 300.

²⁷ ÁMF III. 357.

²⁸ Ferenczi 1962. 43.; Mitrofan 1965. 657, 3. kép; Méri 1986. 25–30. (1–14. sír), 4, 8–10, 30. kép; RepCluj 128. (11–12. századra keltezett sírok említése).

peresség²⁹ templomának alapfalai a gótikus épület alatt rejtőznek. A vár, illetve a mellette épült plébániatemplom és köré települt falu mint két külön településrag szoros összefüggésére és egymásrautaltságára mutat az a körülmény, hogy az Óvárban plébániatemplom nem található, és elpusztult plébániatemplom maradványát sem sikerült még felfedezni; e területen csupán kolostor, illetve kápolna létesült.³⁰ Mindez hasonlóvá teszi a korai Kolozsvár topográfiai rendjét a középkori német várostörténetben Burgstadtnak nevezett településtípushoz, amelynek fő sajátossága éppen az a topográfiai kettősség volt, amit egyrésztől egy vár (püspöki, királyi vagy magánrezidencia), másfelől egy elkülönülő plébániatemplom köré tömörülő, kereskedőktől és kézművesektől lakott városrag jelentett.³¹

A kolozsvári királyi vár (*castrum Clus*) első említése 1213-ból maradt ránk.³² Az echternachi kolostor korabeli feljegyzése szerint a tatárok a várat bevették, és az itt összegyűlt magyarok hatalmas tömegét lemészárolták.³³ A romos, katonai jelentőségét elvesztett vár mellett elterülő falusias település minden bizonnyal maga is megsemmisült a tatárjárás után, így az elkövetkező évtizedekben újjá kellett építeni, illetőleg alapítani. E feladat a mongoldulás során elpusztított erdélyi részek helyreállításáért sokat fáradozó V. Istvánra várt, aki újraszervezte Kolozsvár várát, várnépeivel és várjobbágyaival együtt (várjobbággal Kolozsvár határában még 1291-ben is lehetett találkozni, igaz, ő éppen ekkor adta el itteni birtokát),³⁴ majd úgy döntött, hogy telepéseket idegyűjtve szabad hospes-falut alapít. Erre ifjabb királysága és erdélyi hercegsége, vagy utóbb, királysága idején kerülhetett sor. E telepítés analógiája a győri hospesek kiváltsága, akiket V. István 1271-ben a püspöki és káptalani jobbággyokkal együtt a várba költöztetett, és csatolta hozzájuk a győri várnépeket is, akiket hospeszabadsággal ruházott fel.³⁵ A vendégek letelepítése után a megyei közigazgatás Kolozsvárról Léta várba került.³⁶

Itt jegyezzük meg, hogy idegen ajkú lakosok nem a tatárjárás utáni hospes-telepítés során tűnnek fel először Kolozsvárt és közvetlen környékén. Az 1199-ben említett kolozsi főesperest Henricusnak hívták, 1229-ben pedig a Kolozsvár melletti Patán élő Mog más kolozsi várjobbágyokkal együtt részben magyar, részben német nevű (Gotfred, Farcasius, Wilc, Olbertus, Péter, András, Fila) idegeneket vádolt két ekealjnyi várföld jogtalan elfoglalása miatt.³⁷

²⁹ 1199: *Henrico archidiacono Clusiensi* (ÁUO VI. 203–204.).

³⁰ A ma is álló, ismeretlen időben alapított domonkos kolostoron kívül írott forrásokban szerepel „az Ó Vári kicsin Apáczák Temploma” (1751: Lázár lt. Fasc. 1. No. 10. Kiss András jegyzete) és egy kápolna is: *Capella in Veteri Castro* (1558: KvTanJk I/2[V/1]16. Kiss András jegyzete). A kolozsvári helytörténeti kutatás mindazonáltal rendszeresen feltételezi, hogy a középkori domonkos, utóbb ferences kolostor temploma alatt román kori plébániatemplom maradványai lappanganak. Régészeti kutatások híján sajnos nem tudjuk, hogy ezek a csak említésből ismert maradványok a korai (alkalmasint még Árpád-kori) kolostortemplom vagy pedig egy azt megelőző egyház tartozékai.

³¹ Ennen 1979. 94–102.; Engel 1993. 26–27.

³² EO I. 140 (61. sz.).

³³ 1241: *in quodam castro quod dicitur Clusa cecidit infinita multitudo Vngarorum*, Gombos I. 131, 1709.; ÁMF III. 356.

³⁴ 1291-ben Miklós Kolozs megyei várjobbágy és fia, János *terra Lomb* birtokot, tartozékai-val együtt (*silvis, virgultis, nemoribus, pratis et fenetis*) eladta Péter erdélyi püspöknek 20 márkáért, aki azt e vétel nyomán Kolozsvárhoz csatolta, ÁMF III. 359, 362.; EO I. 290–291. (489. sz.). Az elpusztult Lomb falu Kolozsvártól É–Ény-ra, a 682 m magas Lombi-tető déli oldalán húzódó völgyben feküdt.

³⁵ Makkai 1943. 93–94.

³⁶ Makkai 1943. 94.

³⁷ EO I. 171.

Kolozsvár magyar és nem magyar hospesei életében csakhamar fordulatot hozott V. István döntése, aki – miként azt az 1316-os kiváltságlevélből világosan kiolvashatjuk – a városalapítással kapcsolatos eredeti döntését megváltoztatta, és az újonnan benépesített, újabb földekkel (véltetően elpusztult falvak határával) megadományozott települést az erdélyi püspöknek juttatta.³⁸ Erre még 1275 előtt került sor, a fenti évben ugyanis IV. László oklevele tényként szól arról, hogy V. István király Kolozsvár falut eladományozta Szent Mihály erdélyi egyházának.³⁹ Az új birtokra a püspökök további hospesek (*hospites libere condicionis de nouo conuenientes*) telepítését tartották kívánatosnak, akiket IV. László király 1282-ben kivett a vajda és a megyésispánok joghatósága alól.⁴⁰ Elképzelhető, hogy 1275 után Kolozsváron püspöki udvarház is épült, legalábbis ezt sejteti, hogy 1299-ben Leske és Szentgyörgy birtokok cseréjét Péter erdélyi püspök és Lázár kolozsmonostori apát Kolozsvárt (*in Klusuar*) foglalta írásba, tehát nem a gyalui püspöki kúriában és nem is a kolozsmonostori apátság épületében.⁴¹ Az erdélyi püspök 1355-ig saját telket birtokolt a kolozsvári Főtéren, rajta kő- és faépületekkel, amelyeket a fenti évben elcserélt Kegyei Márton fia János Szolnok megyei, kegyei részirtokával.⁴²

Bizonyosnak látszik, hogy a püspöki eladományozás nemcsak a régi várnépek, hanem az újonnan telepített kolozsvári hospesek érdekeit is sértette, ugyanis ez utóbbiak, Benedek plébános és Stark (Tarch) comes vezetésével harcolták ki 1316-ban Károly királytól azt a kiváltságlevelet, amelyben az uralkodó visszahelyezte Kolozsvár hospeseit azokba a kiváltságokba, amelyeket még V. Istvántól nyertek, majd utóbb elvesztettek. Az oklevél Kolozsvár hospeseinek és szász lakóinak (*hospitum et saxonum*) három rétegét különböztette meg, alapvetően földvagyonuk szerint: a szántóföldet bíró lakosokat (*aratra habentes*), a földet nem, csak lakóingatlan birtoklókat (*hospites per se domos et non aratra habentes*) és a bérlőket (*inquillini*).⁴³ Az 1316-os kiváltságlevél valójában csak az V. István által betelepített hospesekre vonatkozott, a püspöki jogbágyokra nem; ezek eltérő jogállására még 1366-ban is történt utalás.⁴⁴

A kolozsvári vendégek mezőgazdasági kritériumok szerinti minősítése a fenti privilegiumlevélben nem a véletlen műve; a város ipara a ránk maradt források fényében ekkor még nem volt számottevő. 14–15. századi adatok szerint kevés árucikkkel (pl. posztóval), inkább borral, sajttal, állatokkal (ökrökkel, lovakkal, sertéssel) és prémekkel kereskedtek. A mezőgazdasági termelés és az ipar szoros egymásrautaltságát jelzi

³⁸ 1316: *Stephanus [...] rex Hungarie [...] volens olym fundare et congregare predictam ciuitatem Kulusuar multa prerogativa libertatum ipsos decorasset et preditos fecisset, post modum vergente deorsum condicione status mundi per incapati temporis discrimina, ydem hospites nostri a via libertatum suarum deteriorati cecidissent [...] terras [...] que idem dominus Stephanus rex eisdem concesserat*, KvOkI I. 31–33.

³⁹ 1275: *quandam villam Kuluswar vocatam in comitatu de Culus in Transsiluanis partibus existentem ob remedium anime sue, Ecclesie sancti Michaelis de Alba Transsilvana contulisset*, KvOkI I. 22–23.; EO I. 237–238. (339. sz.). Péter püspök ezt az adományt a szászok Gyulafehérvár elleni, 1277-es támadása után 1282-ben IV. Lászlónál, 1291-ben III. Endre királynál megerősíttette, KvOkI I. 25–27.

⁴⁰ KvOkI I. 25., EO I. 256–257. (391. sz.).

⁴¹ KvOkI I. 30.

⁴² 1355: *pro fundo seu curia eiusdem domini episcopi [sc. Andree] ... in civitate Kuluswar in loco fori habito edificiis lapideis et ligneis decorato*, Beke 1892. 511–512.; Makkai 1943. 100, 195.; Entz 1996. 350.

⁴³ KvOkI I. 31–33.

⁴⁴ 1366: Domokos erdélyi püspök panaszt tett Lajos királynál Kolozsvár bírája, esküdtei és hospesei ellen, amiért azok *jobagiones suos et ecclesie sue in eadem ciuitate, et ejus territorio caperent, arestarent et judicarent*, amitől őket a király – lopás, rablás és emberölés büntetnének kivételével – eltiltotta, KvOkI I. 53–54.; Makkai 1943. 100.

a sok szűcs, mészáros, nyerges és varga említése.⁴⁵ Általános következtetésként megfogalmazhatjuk, hogy a kolozsvári polgárok mezőgazdasági tevékenysége a középkorban kiterjedt volt, mindenképpen jelentősebb annál a szintnél, amit az ipari termelést, kereskedelmi tevékenységet és humanista szellemi életet az előbbi rovására szívesen túlhangsúlyozó helytörténetírás nemegyszer feltételez.

A 14. századi kolozsvári hospesek élén *judex* és *comes* állt;⁴⁶ ez utóbbiak között németeket, így az 1316-os kiváltságot megszerző Stark *comes*t, és magyarokat, a Székely rokonságból kikerülő *comes*eket találunk.⁴⁷ A németek elsősorban a hospesek számára a 13. század második felében átengedett vár területén tömörültek. Az (Ó)vár megnevezés először 1366-ban, *Laurentius Sebul de castro* nevében bukkan fel.⁴⁸ Lakossága még a 15. század közepén is teljesen szász volt, ezért nem is szerepel e városrész a kolozsvári magyar polgárság 1453-as összeírásában.⁴⁹ Még a 17. század elején is az Óvárban tanácskoztak a kolozsvári németek a várost érintő fontos kérdésekről.⁵⁰ Az Óvár falain kívül magyarok és németek vegyesen népesítették be a középkori várost.

A magyar és a német szakirodalomban régi keletű vita folyt Kolozsvár alapításának körülményeiről, pontosabban a 13. századi hospes-település kizárólagosan német, illetve vegyes, magyar–német jellegéről. Makkai László már 1943-ban részletekbe menően cáfolta a német kutatásnak azt a tételét, hogy V. István kizárólag német telepesekekkel népesítette volna be a tatárjárás után újrászervezett települést, ahol a magyarság csak a falakon kívül, jobbára „magánminőségben” települhetett meg, és a város vezetésében csak a 15. századtól vehetett részt.⁵¹ Makkai rámutatott, hogy az alapítás német ajkú telepések és szabad jogállású magyarok együttes bevonásával történt, és e folyamat során az Árpád-korban Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu magyar lakói, vélhetően egykori várnépek is elnyerték az idegen ajkú vendégek kiváltságát.⁵²

Suburbiumok és hóstátok

A középkori külvárosok behatóbb vizsgálatára a kutatás csak elvétve terjeszkedett ki. Oka ennek, hogy valamely város erődítményei (városfalai, esetleg elkülönülő vára), önkormányzatisága (városháza), egyházi szervezete (plébániatemploma, kolostorai és kápolná), továbbá a kutatható polgárházak többsége a fallal övezett városmagon belül helyezkedik el. A külváros rendszerint csak akkor vált lényegessé a kutatás számára, amikor a városfejlődés későbbi szakaszában ezt a területet is fallal vették körül és a korábbi „belvároshoz” csatolták. Kevéssé látványos vagy éppen láthatatlanul a földben lappangó építészeti emlékei mellett nehezíti megismerésüket a róluk szóló kevés írott forrás szűkszávsága is, ami rendszerint csak sommás összefoglalást tesz lehetővé.⁵³

⁴⁵ Makkai 1943. 197–199.

⁴⁶ 1331: *per iudicem eorum et per comitem ipsorum*, KvOkI I. 41.

⁴⁷ 1340/1345 (1327-re): *generaciones comitis Stark, Zekul et eorum affines cives*, Ub I. 506.; Makkai 1943. 103–107.; Goldenberg 1958. 19–21.; ÁMF III. 356–357, 359.

⁴⁸ Makkai 1943. 94.; Makkai 1947. 7–8.; Goldenberg 1958. 15.

⁴⁹ Szabó T. 1946. 11.

⁵⁰ 1606, 1608: „mikor [...] az mi natiónk, a szász natio, az Óvárban egybegyültek vala”, „mikor az szász natióból való centumpaterek az tanácsbeliekkel együtt Adam János házához az Óvárban öszvegyültek volna”, KvEml 99, 119.

⁵¹ Makkai 1943. 87.

⁵² Makkai 1943. 93–95.

⁵³ A suburbiumkutatás fő problémáinak jó összefoglalása: Blaschke 1990.

A városok egyes jogi, területi vagy funkcionális szempontból elkülönülő részeinek megjelölésére számos terminust alkalmaztak a középkorban. Ilyen volt az utcát és városrészt egyaránt jelentő *vicus* szó, a magyarországi középkori latinságban ritkán használt *burgus* terminus, amely azonban utóbb, a 16–17. századi itáliai hadmérnökök felvételein, illetve a települések olasz nyelvű leírásában a külvárost jelentő *borgo* alakban rendszeresen felbukkan. Leggyakrabban a hasonló értelmű *suburbium* megnevezéssel találkozunk. Kolozsvár Szamoson túli külvárosa, a Hidelve német neve (*Neustadt*, *Neustift*) a középkori német gyakorlattal ellentétben nem takar jogi önállóságot,⁵⁴ esetünkben csupán újabb keletű külvárost jelent.

A 16. századi forrásokban, amikor e városrészekről először esik magyar nyelven szó, a külvárost következetesen *hóstátnak* nevezik. Ezt a kora újkorban az egész magyar nyelvterületen elterjedt, esetünkben a jelenkorig fennmaradt német eredetű szót (Hofstadt)⁵⁵ leggyakrabban a külvárosok megnevezésére alkalmazták. Kolozsvárt e névvel a 20. században éppen a szentpéteri templom környékét jelölték, ahol az 1980-as évek bontásai előtt falusias jellegű, nagyrészt magyar népességű városrész terült el, amelynek lakói mezőgazdasággal, elsősorban zöldségtermesztéssel foglalkoztak. A 16–19. századi iratokban valamennyi kolozsvári városnegyed falakon kívüli részét hóstátnak nevezték (Hidelvei Hóstát, Kétvízközi Hóstát, Külső-Közép utcai Hóstát, Külső-Magyar utcai Hóstát, Monostori Hóstát), sőt a 19. század elejéről arról is maradt adat, hogy a házsongárdi domboldalt is hóstátnak mondták.⁵⁶

Az imént említettek nyomán a kolozsvári külvárosok késő középkori előzményeinek vizsgálatakor a *suburbium* és a hóstát fogalmat nem használhatjuk szinonimaként. A középkori külvárosok (*suburbiumok*) történetük korai szakaszában rendszerint önálló települések voltak, amelyek jól láthatóan egy-egy plébániatemplom, illetve orsósan kiszélesedő főútszakasz köré tömörültek, eltérő etnikumú vagy foglalkozású, így más vallásos egyesülethez (kalandos társasághoz) tartozó lakói utóbb is megőrizték egykori világi és egyházi különállásuk nyomait, településük és egyházuk nagy régiségét pedig nemegyszer a régészeti kutatás is kimutathatta. Történeti forrásaink rendszerint ide kapcsolják a városi szegénység, béreseik, napszámosok és vándorló idegenek heterogén rétegét is.⁵⁷ Ezzel szemben a hóstátokhoz inkább az újabb kori eredet és az alkalmoszerű kialakulás bélyege tapad, olyan laza beépítésű, alapvetően mezőgazdasági jellegű területé, ahol egykor a falakon belüli polgárok kertjei és majorjai is elterültek.⁵⁸ A két fogalom összemosódását nagyban elősegítették a kora újkor fejleményei, amikor a kerteket és majorokat is magukba foglaló, beköltöző új népességgel is bővülő hóstátok fokozatosan „bekerítették”, körülnőtték a régebbi külvárosokat.⁵⁹ E folyamatot, a fallal övezett városmag sugárirányú, gyűrűszerű terjeszkedését és ezáltal a különböző korábbi településmagok összenövését a városkutatás rendszeresen kimutatja.⁶⁰

A fogalmak áttekintésekor nyomatékka ki kell térnünk a külváros és a városnegyed (fertály) összefüggésére, e két terminust ugyanis sem jogi, sem pedig területi értelemben nem lehet azonosnak tekinteni. Kolozsvár esetében a *suburbium* szóval jelölt külváros egyetlen esetben sem alkotott külön városnegyedet (*quartale*). Az öt közép-

⁵⁴ Vö. Schlesinger 1969. 14.

⁵⁵ TESz II. 150–151.; EMSzT V. 292–294.

⁵⁶ Szabó T. 1946. 58.; EMSzT V. 292–294.

⁵⁷ Bosl 1983. 30–34.

⁵⁸ Hantos 1943. 8–20.

⁵⁹ Így alakult ki Szentpéteren kívül az 1704-ben említett, Tizenháromváros nevű kora újkori városrész, KvEml 290.; Szabó T. 1946. 111–113.

⁶⁰ Kubinyi 1985. 22–23.

kori fertály, kivéve az Óvár (*Vetus castrum*) negyedét, főutcájáról nyerte nevét: így a hosszan elnyúló Magyar utcai fertály (*Longa*), a Közép utcai fertály (*Media*), a Farkas utcai fertály (*Luporum*) és a Monostori utcai fertály (*Rapularum*).⁶¹ Szempontunkból különösen jelentős körülmény, hogy a felsorolt utcáknak van falakon belüli és falakon kívüli szakasza is, ennek megfelelően az illető városnegyed is két részből állt. Még a teljes egészében falakon belülré eső Óvárnak is volt ilyen területe, a Hídelve, amit olykor *Vetus extra moenia*, „falakon kívüli Óvár” néven említettek.⁶² A negyedek falon belüli és falon kívüli része külön fertálykapitány alá tartozott.⁶³ Kolozsvár öt fertálya élén a 16–17. században az elmondottak értelmében 10 kapitány állt, akik a tizedekre osztott városrészek tizedeseinek előjárói voltak.⁶⁴ Miután a fertályok belső és külső részét már a késő középkorban élesen megkülönböztették egymástól, a továbbiakban mi is ezt tesszük, és főként e negyedek falon kívüli részére, különösképpen a Külső-Magyar utcára és közvetlen környékére, tehát a Longa negyed suburbiumára fordítjuk figyelmünket.

Szabó T. Attila vetette fel Kolozsvár kapcsán, hogy az Óvárból kivezető fontos utak mentén már korán mezőgazdálkodó-állattartó települések alakultak ki, így az eredetileg önálló Szentpéter falu is, amely utóbb összenőtt a várossal.⁶⁵ A helytörténeti kutatás mérlegelte, hogy ez az összenövés Szentpéter felől haladt-e a város felé vagy fordítva; a magunk részéről úgy véljük, hogy e folyamat irányát és időrendjét egyéb adatok híján a régészeti kutatásnak kellene, pontosabban kellett volna felderítenie, ugyanis az elmúlt évtizedek földmunkái és építkezései rendszeres megfigyelésével a kérdésre nagy vonalakban már válaszolni lehetett volna. E folyamat tetemes régiségéhez mindenesetre adatot nyújt egy 1370-ben kelt oklevél, amely Kolozsvár keleti, Szamosfalva felé eső szélén (*prope metas ville Zamus falua*) a *Starkpataka* helynevet említi, ahol a kolozsváriak halastavat létesítettek.⁶⁶ Ez azt jelenti, hogy a 14. század első felében, a várost vezető Stark comes idejében Kolozsvár határai túlléptek Szentpéteren. Ekkor már azon szomszédos, elnéptelenedett falvak bekebelezése volt napirenden, amelyek lakóit a tatárjárás után megszilárduló hospes-település elszívta, határukat pedig a város megvásárolta (Boctelke, Lomb, Szentgyörgy, Szentjakab, Szopor, Tarcsaháza/Andótelke).

Giovanandrea Gromo, János Zsigmond fejedelem testőre és tanácsadója, az Erdélyben élő olaszok „ezredese” 1564–1565 folyamán látogatta meg és írta le Kolozsvár városát. Itt, a falakon kívül három, *Borgho* néven említett külvárost látott. Feljegyzése szerint az egyikben szászok, a másokban magyarok, a harmadikban románok laktak; mindhárom külváros faházakból állt.⁶⁷ Bár Gromo égtáj megjelölései nem egyértelműek, a három külvárost a Magyar utcai, nevével összhangban magyar lakosságú keleti városrészszel, a zömmel németek lakta, a belvárostól északra fekvő Hídelvével,

⁶¹ Kiss 2001. 31–32.

⁶² 1712: *Hidelve vel Vetus extra moenia*, Szabó T. 1946. 8.

⁶³ Kiss 2001. 37.

⁶⁴ A 16. század második felében Kolozsvár öt fertálya összesen 110–111 tizedre tagolódott, Kiss 2001. 32.

⁶⁵ Szabó T. 1946. 8.

⁶⁶ KvOkI. 65.

⁶⁷ „Fuori della cinta della Città sono tre Borghi: uno uerso mezo giorno, quale non meno di uno miglio tira, l’alto uerso Maestro, quale due grosse miglia tira, il terzo uerso leuante, grosso anch’egli, ma delli due altri assai minore. Questi tre Borghi sono per il piu fatte le case di legno et il primo da Sassoni, il secondo da Vngheri e’l terzo da Valacchi è habitato”, Decei 1945. 177.

illetve a Monostori út mentén kialakult nyugati külvárossal azonosíthatjuk.⁶⁸ A 17. század végén ezek a külvárosok – mint alább még látni fogjuk – kiterjedt településrészekké nőttek.⁶⁹

Közülük egyedül a magyar külvárosról állíthatjuk biztosan, hogy előzménye egy korábbi falusi település volt. A többi külváros kialakulása a jelentős százalékban földműveléssel is foglalkozó kolozsvári polgárok külterületi kertjeivel és majorjaival, illetve a bérések elszállásolását és a terménytárolást megkönnyítő, saját gyümölcsöskertjükben épített házaival függ össze.⁷⁰ A legtöbb korai adat az óvári százszok Szamoson túli, hídelvei hóstátjáról maradt ránk. Az itt kialakuló külső települést a 16–17. századi kolozsvári adókönyvek Neustadt, gyakrabban azonban Neustift néven említik,⁷¹ amelynek településmagja – 17. századi veduták tanúsága szerint – a Szent Erzsébet ispotály épületegyüttese körül alakult ki (1. kép). Adatok szólnak arról, hogy az ispotály környékén a Kómál oldalát borító szőlőket a szász mesterek inasai művelték meg,⁷² a hegy lábánál pedig majorok létesültek.⁷³ Ezeket a majorkerteket szemléletesen leírják a 17. századi kolozsvári emlékirók. A feltűnően sok földet és szőlőt műveltető, gondosan gazdálkodó Linczigh János birtokai között majorkertek (az egyikre csúrt, házat, pajtát építtetett),⁷⁴ valamint gyümölcsöskertek is voltak. Az egyiket „ültettem be az sövény mellett körös-körül szilvacsemetékkal és kerti egresfával, az közepin az kertemnek szőlőtővel, lugosnak”.⁷⁵ Brozer Péter Szamos-parti kertjében 1692-ben ház is állt.⁷⁶ Ami a Hídelve kialakulását illeti, utalnunk kell az európai városkutatás azon megfigyelésére, miszerint a folyó mentén létesült városok hídjainál törvényszerűen külvárosok alakulnak ki, a számos példa közül csak München és Regensburg esetét említjük.⁷⁷

A megszilárduló, állandó ottani tartózkodásra is alkalmas külvárosok lakói közül soknak belvárosi ingatlana is volt, ezért városostromok idején behúzódtak a városba,

⁶⁸ A Gromo által említett román külváros megnyugtató azonosítása a kolozsvári adókönyvek tételes feldolgozása után válik lehetségessé. Ez utóbbi, kiterjedt munkán Kiss András dolgozik.

⁶⁹ „Coloswar [...] ses Fauxbourgs sont si vastes & si peuplées, qu'on les prendroit pour une seconde Ville”, Bouttats 1688. 33.

⁷⁰ A belvárosi ingatlanok külső tartozékairól a legszemléletesebb példát Mátyás király kolozsvári szülőháza kínálja. 1467. szeptember 28-án, Kolozsvárt kibocsátott oklevelében Hunyadi Mátyás mentesítette az adófizetéstől kolozsvári szülőházát, születésekor Méhffi Jakab, 1467-ben veje, Kolb István kolozsvári polgár tulajdonát, „minden tartozékaival, úgymint szőlőkkel, szántóföldekkel, rétekkel együtt” (Ub VI. 297–298.). Mátyás kiváltságlevelét 1649-ben II. Rákóczi György erdélyi fejedelem írta át, aki 1651-ben utasította a vonakodó várost, hogy az óvári ház kiváltságát, a *Kolosvári határon akkor hozzá biratott örökségekkel, Fenes és Monostor promonthoriumival* tartsák tiszteletben. A szülőházzal kapcsolatos, 1746-os tanúvallomásokból kiderül, hogy hozzá a kolozsvári határon szőlők, szántóföldek, tóhelyek, kertek tartoztak, ezeken kívül pedig egy major is, Kovács Kiss 2001. 7–11. Kolb István, nevével és az Óvár nemzetiségi viszonyaival teljes összhangban, kolozsvári szász volt.

⁷¹ Kiss 1994. 93–94, 343–344. (34–35. jegyzet).

⁷² 1574-ben Kapa Antal itteni szőlőskertjében „hídelveiknek” nevezett szász inasok dolgoztak, akik összeverekedtek a magyar ötvösinasokkal, Kovács Kiss 2001. 20.

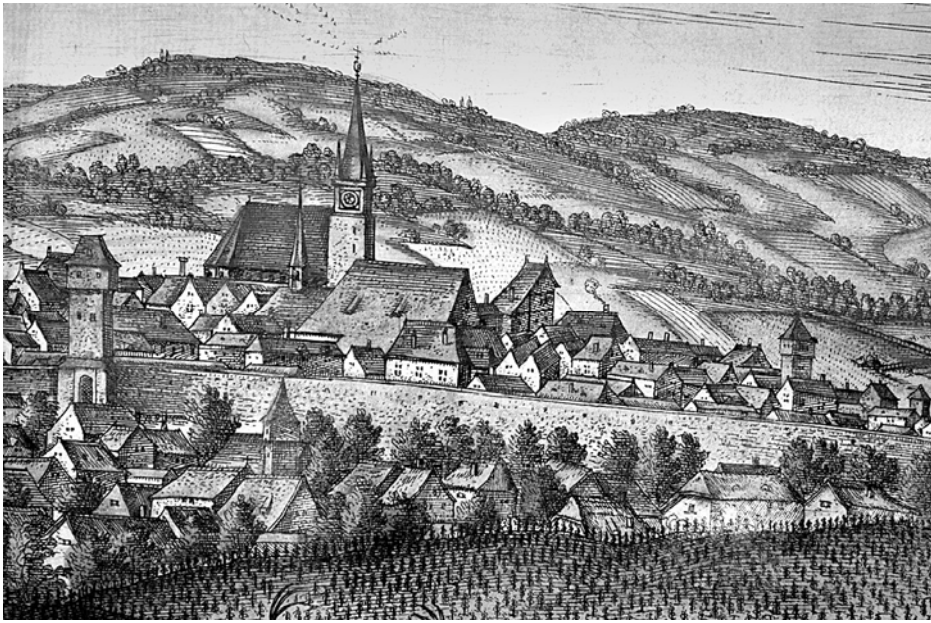
⁷³ 1616-ban itt a városi szolgálatban álló magyar béréslegények összecaptak a hídelvei hóstátban lakó szász majorosokkal, Kiss 1994. 70.

⁷⁴ KvEml 199.

⁷⁵ KvEml 210.

⁷⁶ KvEml 220.

⁷⁷ Bosl 1983. 32.

1. kép. A hídelvei külváros Georg Houfnagel Kolozsvárt ábrázoló színezett rézmetszetén, részlet (1617). Braun–Hohenberg 1618. 41. nyomán

ahol még évekig éltek.⁷⁸ E kettős birtoklás miatt ostromok idején a külső részek elpusztítása a falakon belül élők számára is rendkívül jelentős veszteség volt. Ezt természetesen az ostromlók is tudták, és a város megtörése érdekében rendszeresen felgyújtották a külvárosokat.⁷⁹

A terminológiai és funkcionális szempontok után az etnikai kérdést, nevezetesen a magyar utcák és magyar külvárosok külön monográfiát igénylő problémakörét is röviden érintenünk kell.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a magyarországi városok német polgárságának 13–14. századi megerősödése nyomán a 14. század végétől a városi németiség, élén egy gazdag patrícius réteggel, következetesen magához ragadta a vezetést.⁸⁰ E folyamat – amelynek kolozsvári részleteiről a következő fejezetben még több szó esik – számos város esetében nem váltott ki nemzetiségi vitát a 15. században, ugyanis az illető helyen, például Sopronban, a magyar polgárság ekkor még elenyésző kisebbségben élt. Más volt a helyzet azokkal a településekkel, amelyek már várossá válásuk óta magyar településeket olvasztottak magukba – éppenséggel Kolozsvár példáját említ-

⁷⁸ 1611: „sok újgazdák vadnak az kőfal körül, belől, melyek csak úgy tartják az belső lakóhelyeket, mintha még az külső nagy, tágas utcákban lagnának, ez okáért az kapitányoknak, tizedeseknek szorgalmatos gondviselések legyen, hogy mind az sok pozdorját, kádárforgácsot és szalmaszemetet [...] minden az város kőfala mellől elhordasson, mind pajtájáról s mind pengi háza héjáról, az mint hogy eddég másutt az utcákban is tisztán szokták tartani az udvarakat”, KvEml 129.; Kiss 1994. 96–99.

⁷⁹ 1603-ban a Kolozsvárt ostromló Székely Mózes gyújtatta fel a hóstátoknak nevezett külvárosokat és a falakon kívül fekvő majorokat, amelyek három napon át égtek; előtte a tatárok módszeresen kifosztották a külvárosokat, KvEml 89, 105, 121.

⁸⁰ Szűcs 1955. 273.

hetjük –, környékükön hiányoztak vagy elmagyarosodtak a német lakosságú falvak, tehát a bevándorlók között egyre nagyobb számban szerepeltek magyarok.

A tárnoki város Eperjesen már 1411-ben van „Magyar utca” (*linea Ungarorum*), amely 1428-ban magyar városnegyedként (*quartale Hungarorum*) szerepelt, ahol a lakosságnak mintegy negyedrészt kitevő magyaroknak külön hitszónoka volt, és 1502-ből maradt adat a magyarok kápolnájáról.⁸¹ A 15. század végétől még erőteljesebben elmagyarosodó Kassán 1557-ben a külvárosi bíró magyar volt,⁸² amiként a pozsonyi magyarok, így a középkori eredetű Magyar utca lakói fölött is első fokon magyar bíró ítélkezett, forrásaink szerint már 1535-ben.⁸³ Az alaprajzában sok tekintetben Kolozsvárra emlékeztető Besztercén az *Ungargasse* a Főtérről indul délnyugat felé, hogy a *Magyar-kapun* (Ungertor) áthaladva a külvárosba lépjen, és országútként folytatódjék Szászrégen és Kolozsvár, illetve Marosvásárhely felé.⁸⁴ Egy másik hasonló település, ahol a városfalak megközelítőleg téglalap alakú területet öveznek, Szászsebes volt; itt a központi fekvésű piactérről délkelet felé vezető főút a *Székely utca* nevet viselte, mivel Szeredahely és Nagyszeben felé haladva először a székely lakosságú Bakludast, Szászsebes magyar polgárságának állandó gyarapítóját érintette.⁸⁵

A Székelyfölddel szomszédos városok magyar külvárosai közül feltétlenül említésre méltó Brassó Bolonya (Blumenau) nevű városrésze; ebben az olykor székelynek is nevezett külvárosban,⁸⁶ az egykori Szent Borbála ispotály körül elterülő településrészen 1489-ben 106 magyar és 73 szász polgárt írtak össze.⁸⁷

A kolozsvári magyar külváros eredete, mint látni fogjuk, a 15. századnál jóval korábbra nyúlik. Lakói nem rendelkeztek külön bíróval, egyházi különállásukat azonban saját plébániájuk biztosította; ez utóbbi önállóságát a 15. század elején teljhatalomra szert tevő német városvezetés sorozatosan támadta.

A középkori Magyarország magyar–német városi vitái a legélesebben a jelentős magyar külvárosokkal rendelkező, mindkét helyen körülbelül 50–50 százalékos megoszlásban magyar, illetve német lakosságú Buda és Kolozsvár esetében lángoltak fel; mint látni fogjuk, a megoldás szabályozása is itt volt a legalaposabb és időtállóbb.

⁸¹ Iványi 1934. 4–10. (1454: András eperjesi plébános köteles *servare duos predicatores, qui verbum Dei populo predicent, unum tewtonicorum, alium vero Hungarorum*, uo. 9–10, 16.; 1502: *czu der ungarischen Cappel*; 1526: *sacellum trium regum Hungariae*, uo. 16.)

⁸² Szűcs 1955. 276.

⁸³ Ortway II/1. 89, II/3. 40.; Szűcs 1955. 277.

⁸⁴ Niedermaier I. 126–127., II. 174–177. Paul Niedermaier publikációiból az újkori városalaprajzok és utcamegnevezések tanulságait felhasználtuk, retrospektív módszerét azonban, amellyel a 18–19. századi telekosztásból a középkori, nemritkán még Árpád-kori viszonyokra következtet, megalapozatlannak, az így nyert „eredményeket” pedig bizonyítatlan hipotézisnek tekintjük.

⁸⁵ Binder 1981. 56.; Niedermaier I. 128–129.

⁸⁶ 1513: *in suburbio Siculorum*, Rechnungen Kronstadt I. 198.

⁸⁷ Philippi 1984. 136.

A középkori magyar külváros

A Külső-Magyar utca és lakói a középkorban és a korai újkorban

A településtörténeti előzmények áttekintésekor már láthattuk, hogy a középkori Magyar utca igen régi nyomvonalon haladt a város keleti–északkeleti széle felé, hogy innen hasonlóképpen régi eredetű és forgalmas országútban folytatódjék a Kis-Szamos völgyében Szamosfalva irányába. Egy 1361-es oklevél tanúsága szerint az út – miként ma is – Apahidánál elágazott: egyik ága Kályánon át Szászrégen, illetve Marosvásárhely felé fordult (*per viam Kalyan versus villas Buza, Teke, Regun, Sarpatak, Monyorow et Forum Siculorum*), a másik a Szamos mellett Bonchida, majd Beszterce felé vezetett (*uersus Byztriciam [...] per Banchyda*).⁸⁸

A Magyar utca, a Híd, Közép, Király és Farkas utcával együtt, azon korai utcákhoz⁸⁹ tartozik, amelyek megszabták az Ováron kívüli Kolozsvárnak a telepített városokra jellemző, szabályos utcahálózatát. Aligha véletlen, hogy Kolozsvár régi utcái közül ezekről, különösképpen pedig a Magyar utcáról maradtak ránk a legkorábbi írott adatok.⁹⁰ 1370-ben Bakányi Péter és felesége, Senyd asszony Magyar utcai telküket, épületeivel és tartozékaival együtt (*fundum ipsorum in platea Mager Utcha vocata, in confiniis fundorum [...] Georgy Magni et Georgy filii Folkmar positum, cum omnibus edificys et pertinencys suis*) a kolozsvári Szent Mihály-templomra mint plébániájukra hagyták.⁹¹ Mivel Péternek és feleségének a Szent Mihály-templom volt a plébánia-temploma, vélhetően a Magyar utca belső, a templom felé eső szakaszán lakhattak, ahol szomszédságukban német nevű polgár (Folkmar) is élt. A végrendelet 1372-es konvinti megerősítése⁹² az utca latin nevét tartalmazza (*in platea ungaricali*), amiből – nem kevésbé az 1497-es *Magyarwczaya*⁹³ említésből – világosan kiderül, hogy azt 'magyarok utcája' értelemben használták. Mindebből fontos következtetéseket vonhatunk le. Mivel a Magyar utca belső szakaszát szemmel láthatóan vegyesen népesítették be magyar és szász polgárok,⁹⁴ az itteni magyaroktól aligha kaphatta nevét. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy az utca külső szakaszán, a Szent Péter-templom körül megtelepült, jelentős lélekszámú magyarság lehetett a névadó.⁹⁵ Ha így volt, ez régészeti leletek híján is bizonyíték arra, hogy Kolozsvár legfontosabb utcái már a 14. szá-

⁸⁸ KvOkI I. 52.

⁸⁹ Híd utca (ma: Str. Regele Ferdinand): 1362: *platea pontis*, Makkai 1947. 5–6., 1440: *Hydwcha*, KmJkv I. 267. sz.; Közép utca (ma: B-dul Eroilor): 1436: *Kezepwch*, KmJkv II. 4556. sz., 1453: *Media Platea*, Szabó 1882. 531, 735.; Király utca (ma: Str. I. C. Brătianu): 1453: *Platea Regis*, Szabó 1882. 533, 736., 1559: *Kyral wcza*, KvOkI I. 392.; Farkas utca (ma: Str. M. Kogălniceanu): 1436: *Farkaswcha*, KmJkv II. 4556. sz., 1453: *platea Luporum*, Szabó 1882. 534, 738.

⁹⁰ 1370/1372: *platea Mager Utcha, platea ungaricalis* (KvOkI I. 70–72.), 1436: *in platea Hungaricali*, KmJkv II. 4556. sz., 1453: *Platea Longa*, Szabó 1882. 527, 730.; 1466: *Platea Magyar Ucza*, KvOkI I. 217., 1497: *Magyarwczaya*, KmJkv II. 3034. sz.

⁹¹ KvOkI I. 70–71.

⁹² KvOkI I. 71–72.

⁹³ KmJkv II. 3034. sz.

⁹⁴ Az utca belső szakaszán vegyes lakosságot tükröznek az 1600 körüli évek adójegyzékei, de számottevő német (szász) népességről szól Felvinczi György is, aki 1706-os versében így írt a Magyar utcáról: „Holott ott szászt többet találsz / Ha vigyázz számokról”, Szabó T. 1946. 79.

⁹⁵ Utcanév és etnikum összefüggését példázza a 16. századi Gyulafehérvár esete, ahol 1597-ben Brassó városa a Szász utcában vásárolt lakóingatlant, Balogh 1985. 380.

zadban túlnyúltak a későbbi várfalak nyomvonalán, miként ezt már a régebbi kutatás is körvonalazta.⁹⁶ Ezt a feltűnően hosszú utcát latin forrásokban a 15. századtól *platea Longa*-nak is nevezték,⁹⁷ mely nevet adott a Magyar utcát és mellékutcait felölelő *Longa* városnegyednek. A 15. század első felében az új városfallal kettévágott negyed (és utca) falakon belüli részét *intra muros*, falakon kívüli szakaszát *extra muros* jelöléssel illették.⁹⁸ Az elnevezés magyar változata, Belső-, illetve Külső-Magyar utca formában, a 17. század első felétől adatolható.⁹⁹ Az utcának ez utóbbi, külső szakaszát az itt álló templom titulusa nyomán Szent Péter utcának is nevezték,¹⁰⁰ amely a Magyar-kapun (Kádárok bástyáján) keresztül vezetett a belső városba.¹⁰¹

Szabó T. Attila vetette fel, hogy az Óvárból kivezető fontos utak mentén már korán mezőgazdálkodó-állattartó települések alakultak ki, így az eredetileg önálló Szentpéter falu is, amely utóbb a város felé terjeszkedett, majd összenőtt vele, lakói elnyerték a hospesek kiváltságait, anélkül azonban, hogy területi és egyházi különállásukat feladták volna.¹⁰² Az egyébként kézenfekvő folyamat pontosabb időrendjét egyéb adatok híján a régészeti kutatásnak kellene kidolgoznia, az itt feltárt és közzétett leletek száma azonban ma is minimális, és csak a kétirányú folyamat egyik felére, közvetlenül a városfal előtti utcaszakasz beépítettségére kínál adatot. 1960 körüli földmunkák során a falon kívüli Magyar utca (akkor még Lenin sugárút) elején, a Bocskai tér (ma: Piața Avram Iancu) északkeleti sarkánál kiásott nagy méretű munkagödörben 2,25–2,60 m mélyen egy kváderkövekből rakott, téglalap alaprajzú épület (pince?) maradványai kerültek elő. Az 5,1 m széles, ismeretlen hosszúságú épület belsejéből előkerült leleteket a 15–16. századra keltezték, azonban a közzétett tárgyak között bekarcolt vonalkötegekkel díszített Árpád-kori fazéktöredék és 14–15. századi kerámiadarabok, köztük fenékbélyeges, korai típusú fedő és bepecsételt díszű, szalagszerűen kiszélesedő peremű tálak töredékei szerepelnek.¹⁰³ Mindez azt sejteti, hogy Kolozsvár és Szentpéter összeolvadása igen régen megtörténhetett, hiszen a 15. századra – de valószínűleg már korábban is, a városfal építése előtt – a Magyar utca külső szakaszának beépítése megközelítette vagy éppen elérte Szentpétert, hogy 15. századi forrásaink már egységes magyar külvárosról beszéljenek. E külváros határa, mint Kolozsvár legkorábbi határáraiból láthattuk, a 14. században már messze túlnyúlt Szentpéteren.

Mire Kolozsvár legkorábbi, a városfaltól keletre eső részeket is ábrázoló vedutái és térképei elkészültek, e folyamat már lezajlott: rajtuk a Külső-Magyar utca – már amennyire e korai ábrázolásokon a külvárosok tanulmányozhatók – egyenletesen beépítettnek tűnik. Ezt látjuk H. I. Schollenberger 1666-ban *Clausenburg* felirattal publikált metszetén (l. alább),¹⁰⁴ továbbá Kolozsvár 1718-ban¹⁰⁵ és 1734-ben¹⁰⁶ készült tér-

⁹⁶ Makkai 1943. 200.

⁹⁷ Legkorábban 1453-ban: *Platea Longa*, Szabó 1882. 744.; Szabó T. 1946. 58, 107.

⁹⁸ 1453: *Magyarwca extra Muros*, Szabó 1882. 744.

⁹⁹ Eddigi ismereteink szerint a Külső-Magyar utcát e néven először 1688-ban említették, de már korábban is meg kellett lennie, hiszen a Belső-Magyar utca első említése 1667-ből származik, Szabó T. 1946. 74. Most Kiss András szívességéből említhetem azokat a korábbi adatokat, melyek szerint a Külső-Magyar utca már 1621-ben, a Belső-Magyar utca pedig 1622-ben magyar néven szerepelt (KvLt Prot. I. 116, 118. sz.).

¹⁰⁰ 1453-ban egy oklevél a *platea Sancti Petri* és a *platea hungaricalis* terminusokat azonos értelemben használja, KvOkI I. 187.; 1455: *Zenth Pether Uczaya*, KvOkI I. 189–190.

¹⁰¹ Szabó T. 1946. 15, 60.

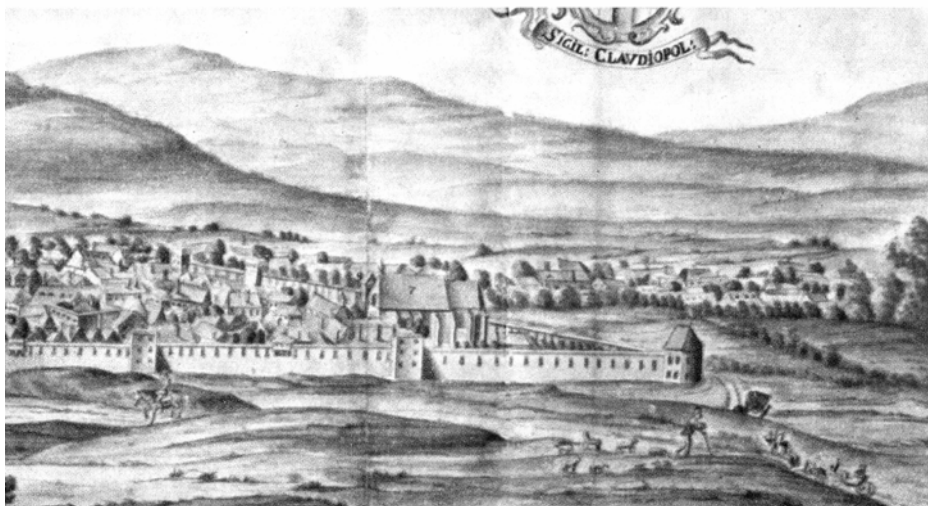
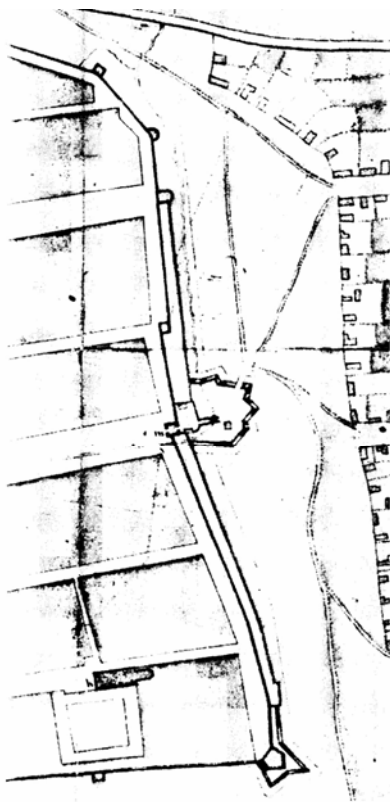
¹⁰² Szabó T. 1946. 8.

¹⁰³ Mitrofan 1965. 661, 663, 8–9. kép.

¹⁰⁴ Bunta 1974. 189, 3. kép; Tröster 1981. 137.

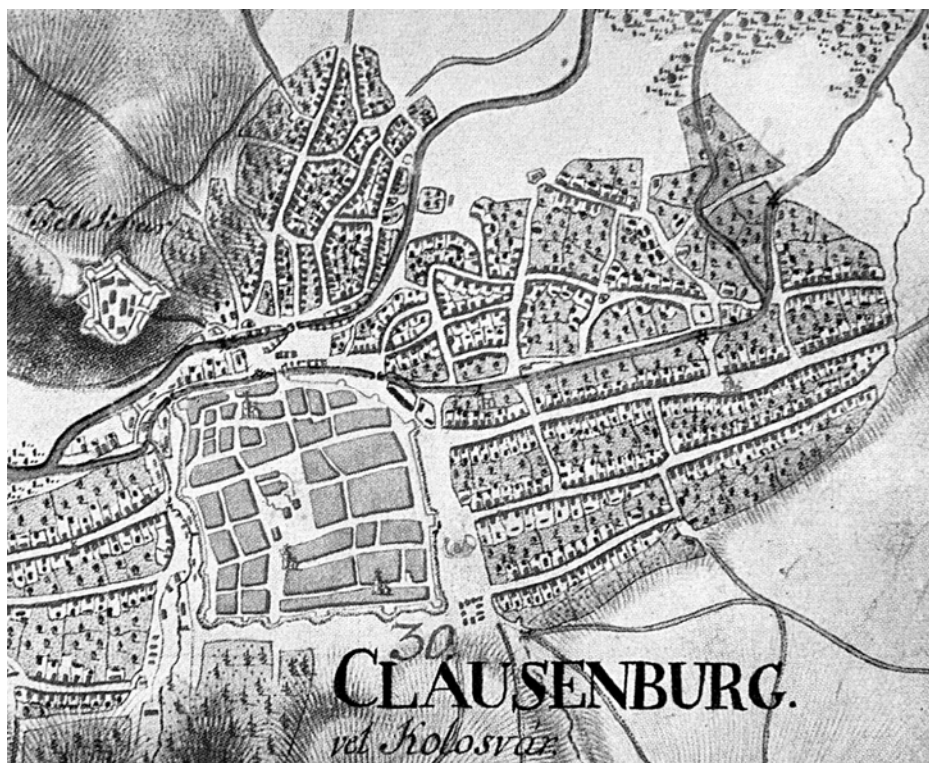
¹⁰⁵ Szabó T. 1946. 8.

¹⁰⁶ Borbély 1943. 6. kép; Szabó T. 1946. 16.

2. kép. Kolozsvár alaprajza és látképe 1734-ből, részletek. Borbély 1943. nyomán

képén (2. kép); ez utóbbiakon a Külső-Magyar utca kezdete is látható, mindkét oldalán szabályos telekosztással és sűrű beépítéssel. Kolozsvár II. József-kori térképén a Külső-Magyar utca mindkét oldala soros elrendezésű, szabályos telkekkel és házakkal

3. kép. Kolozsvár II. József-kori térképe, részlet. Borbély–Nagy 1933. nyomán

benépesített (3. kép). Az utca a szentpéteri templomnál orsó alakban kiszélesedik, ugyanitt keresztutca nyílik északra, a Szamos partján álló malom felé.¹⁰⁷

A falakon kívüli kolozsvári magyarság külön közösséget alkotott (1453: *communitas hungarice nationis de Coloswar in platea Sancti Petri commorans*),¹⁰⁸ anélkül azonban, hogy saját bírót és esküdteket állítva külön „magyar várossá” vált volna, ahogy az például Vác magyar és német városa esetében történt. Vácott a püspöki székesegyháztól északra elterülő magyar város (*civitas hungaricalis*) és az ettől is északra fekvő német város (*civitas theutonicalis*) külön-külön plébániával, illetve külön bíróval és tanáccsal rendelkezett.¹⁰⁹ Váccal ellentétben a kolozsvári magyar külvárost külön palánk, illetve árok sem övezte, sőt, mint láthattuk, a Magyar utca magyarsága még önálló fertályt sem alkotott, csupán külön fertálykapitány állt a városnegyed falon belüli, illetve azon kívüli részének élén.

A magyarság itteni elkülönülése alapvetően egyházi indíttatású. A falakon belüli, zömmel német lakosságot a főtéri Szent Mihály-plébániatemplom pasztorálta. Ezzel szemben a külvárosi magyarság – ide érve három fertály, a Magyar utcai, a Közép utcai és a Farkas utcai negyed falakon kívüli magyar lakosságát – a Szent Péter-templomot tekintette plébániájának,¹¹⁰ ahol – mintegy közösségi patronátusként – magának

¹⁰⁷ Borbély–Nagy 1933. IX. tábla; Szabó T. 1946. 9.; KvEml 192.

¹⁰⁸ KvOkI I. 187.

¹⁰⁹ Kubinyi 1985. 13–15.

¹¹⁰ 1455: KvOkI I. 189–191.; 1466: KvOkI I. 216–218.

igényelte a plébános választásának jogát.¹¹¹ A 15. század folyamán a két náció között az adott okot súlyos vitára, hogy a Szent Mihály-templom szász papjai kápolnának tekintették a Szent Péter-templomot, ahova káplánt neveztek ki, haszonvételeit élvezték, míg a magyarok tanúvallomása szerint a Szent Péter-templom mindig is önálló plébániatemplom volt. A 16. század elejéig megoldatlan vita rendkívül emlékeztet a középkori budai helyzetre: Budán az itteni németek Nagyboldogasszony-temploma a város egész területén magának követelte a plébániai jogokat, mert felfogásuk szerint a várbeli magyarok Mária Magdolna temploma, illetve a Duna-parti Szent Péter külváros Szent Péter mártírról nevezett temploma nem volt önálló plébánia, hanem területi illetékesség nélküli kápolna, ahol csak az ott élő magyaroknak, illetve azoknak a jövevényeknek szolgáltathatták ki a szentségeket, akik nem értették a német nyelvet (1390).¹¹²

Itt jegyezzük meg, hogy Kolozsvár „vendégei” – mint a hospes-települések lakói általában – a szabad bíróválasztási jog mellett a plébánosválasztás jogával is rendelkeztek,¹¹³ anélkül azonban, hogy ezzel a település egyházának kegyuraivá váltak volna. A valódi kegyúr a király volt, amint erre Zsigmond Kolozsvár esetében 1415-ben világos utalást is tett (*tutor sumus specialis et patronus*).¹¹⁴ A polgárok plébánosválasztási joga így elvben subpatronátus volt, az uralkodók azonban csak kivételesen éltek főkegyúri jogukkal, hogy saját jelöltjüket fogadtassák el.¹¹⁵ A nyugat-európai városfejlődéssel összehasonlítva feltűnő a magyarországi, különösképpen azonban az erdélyi városokban a plébániák igen alacsony száma és kiterjedt határa; ez nyilván összefügg azzal, hogy e városok viszonylag kevés, egyházuk korábbi önállóságát megőrző települést olvasztottak magukba, és ennek következtében lakóik (zömmel német, illetve magyar és német ajkú hospesek) sem oszlottak etnikai és jogi szempontból túl sok csoportra.¹¹⁶

A kolozsvári, ezen belül a Magyar utcai magyarság számára biztos utánpótlást jelentett a környék jobbágylakosságának folyamatos bevándorlása. A város benépesítésében érdekelt királyok e folyamatot általában támogatták. Így Nagy Lajos király, hogy a várost „népek sokaságával ékesítse” (*quod cum nos ciuitatem nostram Clusuar Transiluanam populorum multitudine decorare intendamus*), 1370-ben engedélyezte, hogy bármely jobbágy, ha a földbért és tartozásait a földesúrnak megfizette, Kolozsvár városában letelepedjék.¹¹⁷ Hasonló értelmű utasítást adott Mátyás király 1465-ben a kolozsmonostori apátnak: jobbágyait a földbér és egyéb tartozások megfizetése után ne akadályozza abban, hogy javaikkal együtt Kolozsvárra költözhessenek.¹¹⁸ II. Ulászló, aki korábban még engedélyezte az erdélyi nemeseknek, hogy az utóbbi hat év folyamán a szászok közé költözött jobbágyaikat elvihessék, 1508-ban a kolozsváriak kérésére megváltoztatta döntését úgy, hogy onnan ezután több jobbágyot ne vigyenek vissza.¹¹⁹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a kolozsvári magyarok nemcsak a külvárosokban, a németek pedig nemcsak a belső utcákban éltek, amint azt a régebbi német kutatás feltételezte. Általában véve azonban leszögezhető, hogy a város nyugati részén a néme-

¹¹¹ Kubinyi 1999. 292.

¹¹² Kubinyi 1973. 15.; Kubinyi 1999. 291.

¹¹³ 1316: *sacerdotem et plebanum de communi libere eligant voluntate sicut in alys ciuitatibus nostris est consuetum*, KvOkl I. 33.

¹¹⁴ KvOkl I. 155.

¹¹⁵ Kubinyi 1999. 288–290.; de Cevins 2003. 109.

¹¹⁶ Vö. de Cevins 2003. 21–26.

¹¹⁷ KvOkl I. 66.

¹¹⁸ KvOkl I. 211–212.

¹¹⁹ KvOkl I. 316–317.

tek, keleti térfelén a magyarok voltak többségben (4. kép). Ami ez utóbbiakat illeti, a Magyar utca a kolozsvári magyar település földrajzi súlypontját, de nem kizárólagos területét jelentette.¹²⁰

A középkori magyarságot áttekintő legfontosabb forrás a kolozsvári adófizető magyar polgárokat összeíró 1453-as jegyzék, amely mintegy 530 magyar polgár nevét örökíti meg, köztük számos, népnevet tartalmazó megnevezést is. Jóllehet a 15. század kritikus időszaka abból a szempontból, hogy a szilárdulófélben lévő ragadványnevekből ekkor már családnevek kezdenek kialakulni, magyar környezetben bizonyos óvatossággal e neveket történeti forrásnak tekinthetjük, amennyiben viselőiket vagy azok őseit környezetük szlávnak, németnek stb. tekintette.¹²¹ Az 1453-as adólajstromban 15 Tót, 4 Szász, 2 Oláh, 2 Török, 1 Horvát, 1 Bolgár és 1 Tatár szerepel.¹²² A nevek között messze a legnagyobb gyakorisággal szereplő Tót név nagy valószínűséggel a Kolozsvár környéki birtokokra irányuló 13–14. századi szláv telepítésre,¹²³ illetve e telepített népelemek magyar asszimilációjára utal. A német ajkú hospesek valamelyes beolvadását sejtetik a kolozsvári magyar polgárok között feltűnő Szász melléknevek. A többi, a Kárpát-medence és szomszédos területei népeveire utaló családnevek csak szórványosan jelentkeznek. A 15 Tót névvel szemben 1453-ban mindössze 2 Oláh nevet regisztráltak, ami azt jelenti, hogy a románság – legalábbis a 15. század derekáig – csak minimális mértékben vett részt Kolozsvár benépesítésében. A román kutatás (Ștefan Pascu) felfogása ettől gyökeresen eltérő. Értelmezése szerint az 1453-ban felsorolt 530 magyar családfő – 4–4,5-es szorzót alkalmazva – 2100–2400 magyar lakost képvisel. Erre az adatra, továbbá a magyaroknak és szászoknak a város vezetésében elfoglalt, 50–50 százalékos arányára támaszkodva az utóbbiak számát szintén 2400-ra becsülte, a két náció együttes lélekszáma szerinte így 4500–4800 lehetett, amihez még további 1200–1500, az adóösszeírásokban nem szereplő embert adott hozzá, akik Kolozsvár középkori román lakosságát voltak hivatva képviselni.¹²⁴ A magunk részéről ez utóbbi állítással semmiképpen sem érthetünk egyet, ugyanis a városnegyedekre, ezen belül tizedekre osztott településen az összeírásokból és adójegyzékekből tömegesen nem lehetett kimaradni, ezért ezres lélekszáma, a kora újkorig „lappangó” román népesség feltételezése tudományos igényű munkában komolytalan vállalkozás.¹²⁵

Az 1453-as rovásadó-jegyzékben felsorolt Magyar utcai polgárok származására a neveikben megörökített helynevek alapján következtethetünk. A *Bakochi*, *Kepy* és *Theremesy* neveket leszámítva – a bennük rejlő helynevet ugyanis nem tudtuk egyértelműen azonosítani – a Magyar utca falakon kívüli részét lakó polgárok származási helyére utaló családnevek a következők:

¹²⁰ Makkai 1943. 202–203.

¹²¹ Benkő Loránd szíves szóbeli közlése.

¹²² Balázs 1939. 55.

¹²³ Az 1341-ben felbukkanó, Kolozsvár melletti Tótfalu az erdélyi püspöknek Kolozsvártól nyugatra fekvő, kiterjedt uradalmához tartozott, ÁMF III. 340.

¹²⁴ IstCluj 102.

¹²⁵ Az 1453-as jegyzék alapján Kolozsvár teljes népességszámát Samuil Goldenberg 5500-ra, Csetri Elek 5400-ra, a legújabb helytörténeti kutatás (*Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Szerk. Jakó Klára, Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 1992. 11.) 6000 főre becsüli; Csetri 2001. 9.

Kolozs megye	Erdély	Erdéllyel határos megyék	Magyarország	Moldva
<i>Bachy</i>	<i>Desy</i>	<i>Kemery</i>	<i>Baranyay</i>	<i>Moldvay</i> (2)
<i>Daly</i>	<i>Kendy</i> (2)	<i>Zakai</i>	<i>Zegedy</i>	
<i>Gorbay</i>	<i>Thyburtzy</i>	<i>Zylagy</i>	<i>Zobori</i>	
<i>Gywlay</i>	<i>Zekel</i>			
<i>Gyalay</i> (4)	<i>Zendy</i> (3)			
<i>Koloswary</i> (3)	<i>Zengyel</i> (2)			
<i>Monostory</i> (2)				
<i>Sardy</i>				
<i>Swky</i>				
<i>Zenkeraly</i>				
<i>Zwchaky</i> (2)				
(18 név)	(10 név)	(3 név)	(3 név)	(2 név)

Az adójegyzéket tanulmányozva már eleve feltűnő, hogy ilyen típusú neveket inkább a Magyar utca falakon kívüli részén találunk, tehát a falvakból Kolozsvárra irányuló magyar beköltözés elsősorban a külvárost érintette. A városi beköltözők aránya igen alacsony, döntő többségük faluról vagy mezővárosból származik, vélhetően a legszorosabb összefüggésben a jobbágyok manumissióját lehetővé tevő királyi rendeletekkel. A legnagyobb számban Kolozsvár környékéről, Kolozs megyei falvakból jöttek (ezek a nevek a vizsgált anyagnak kerekén a felét teszik ki), majd fokozatosan csökkenő számban Erdély más területeiről, a történeti Erdéllyel szomszédos megyékből, illetve Magyarország távolabbi vidékeiről, elvétve a középkori országhatáron túlról (Moldvából) érkeztek. Néhány német hangzású név arra utal, hogy a magyar és a német náción közötti határok már a 15. században sem voltak áthághatatlanok.

A falakon kívüli Magyar utcában biztosan írástudó személy Imre deák (*Emericus dyak*) volt, akinek 1453-ban már csak özvegyét vehették lajstromba; feltételezzük, hogy az ekkori összeírásban közreműködő Sárdi Balázs és Orbán fia Benedek sem volt analfabéta.¹²⁶ Maga az összeírás a következő mesterségneveket tartalmazza: ács (2), boros (2), fazekas, gyékényes, halász (4), kádár, kerekas (5), kovács, köszörűs, lepényes (2), mészáros, meszes, molnár (4), nyilas, perecsütő, süveges (2), szabó (3), varga (10). Ezek a többségükben kevésbé specializált, mezővárosokban és falvakban is kimutatható mesternevek jól összevethetők Brassó legszegényebb külvárosa, a magyar többségű Bolonya (Blumenau) 15. századi (1489) mesterneveivel: kádár, kerekas, mészáros, szabó, szűcs, takács, varga.¹²⁷

A kolozsvári magyarság 1453-as adóösszeírása akkor keletkezett, amikor az itteni magyar és német polgárok viszálykodása már uralkodói beavatkozást sürgetett, és erre a magyarok is igyekeztek felkészülni.¹²⁸ E nemzetiségi viszály egyáltalán nem volt új keletű, általunk ismert kezdetei még a század elejére vezethetők vissza. Ekkortájt történt, hogy a régi, német és magyar kolozsvári patríciusokat, egyben a 14. század folyamán rendszeresen körükből kikerülő városi vezetőket felváltotta egy új, kizárólag német ajkú polgárokból álló csoport, amely az 1404-es esztendő követő néhány évben ügyes diplomáciával elérte a város kiváltságainak tetemes bővülését, egyben a kolozsvári szász érdekeknek az addiginál határozottabb érvényesítését.¹²⁹ Az új kiváltságok

¹²⁶ Szabó 1882. 734.

¹²⁷ Philippi 1984. 137.

¹²⁸ Kiss 1997. 292–293.

¹²⁹ Kiss 1997. 290–291.

egyike volt, hogy a várost falakkal és más erődítményekkel vehették körül.¹³⁰ A valóságban ez nem egy korábban teljességgel erődítetlen város várfalakkal való körbeépítését, hanem az Óvárat övező régi falak nagymértékű kibővítését jelentette. Az építkezés nyilván már a 15. század elején elkezdődött, és adataink szerint folyamatosan zajlott a század első felében. A tornyok építési tábláin megörökített legkorábbi évszámok arra utalnak, hogy a kaputornyok emeleti részével, illetve az elővédművekkel csak a század derekára, második felére végeztek.¹³¹ A városfalon keleti irányba jelentős kapu a Közép utcai toronynál nyílt, a Magyar utca belső és külső szakaszát a 16. században „kis ajtó” kötötte össze; a fölé emelendő toronyról csak 1580-ban határoztak.¹³²

A városfal elkészülte után a Magyar utca külső szakasza az itt álló, vélhetően Árpád-kori eredetű Szent Péter-egyházzal,¹³³ továbbá a párhuzamos utcák (Közép utca, Farkas utca) keleti felével együtt külváros lett. Ma már nehéz eldönteni, hogy a falépítésnek – amellyel a német többségű városmagot vették körül – volt-e nemzetiségi vonatkozása, tehát célozta-e a kolozsvári magyarság minél nagyobb részének kizárását, avagy e kívül maradás pusztán topográfiai okokkal, a magyarság többségének periferikus elhelyezkedésével magyarázható. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a falépítés előzményeként a kolozsváriak egy székely támadást jelöltek meg,¹³⁴ miként az is figyelemre méltó, hogy 1466-ban a szentpéteri magyarok, természetesen maguk is kolozsvári polgárok, éjnek idején nem juthattak be a fallal kerített városba, hogy haldokló társukhoz papot vigyenek.¹³⁵ Ilyen szempontból lehetetlen nem gondolni arra a 15. századi, Erdélyben is kimutatható gyakorlatra, amely a falakon belül lakást egyre inkább a német nemzetiséghez kapcsolta; Nagyszebenben például 1474-ben kikötötték, hogy a külvárosi domonkos kolostor csak akkor költözhét a falak közé, ha szerzeteseinek többsége német anyanyelvű.¹³⁶

A nemzetiségi egyensúly megbomlása, azaz a városi igazgatásban, illetve az egyházszerkezetben fellépő német túlsúly miatt a 15. század első felében kiélesedtek a magyar–német viták. 1436-ban a Magyar utcai, a Közép utcai, Farkas utcai, Monostori utcai és Torda utcai polgárok a kolozsvári magyar névén (*in personis totius communitalis Hungarice nationis de Cluswar*) követséget küldöttek Zsigmondhoz,¹³⁷ panaszaitak sajnos nem ismerjük. A következő év tragikusan alakult Kolozsvár számára. A város – vélhetően az itteni magyarok nyomására – befogadta az 1437-es erdélyi felkelés lázadó parasztjait a falak közé, aminek később súlyos következményei lettek.¹³⁸ Bár I. Ulászló király végül megbocsátott a városnak, a magyar és német polgárság viszálya, ez utóbbi közösség helyzetének fokozatos erősödésével párhuzamosan,

¹³⁰ 1405. július 2.: *eandem ciuitatem nostram Koloswar vocatam [...] per nos jam murari, murisque turribus, menys fossatis ac alys fortalicy et propugnaculis fortificari et circumdari dispositam*, KvOkl I. 123–126.

¹³¹ A Közép utcai kapu (Mészárosok tornya) építési tábláján 1449-es dátum, a Monostori utcai kaputornyon (Szücsök tornya) 1476-os emlékkő, a Híd utcai kaputornyon (Lakatosok tornya) elhelyezett kőtáblán 1477-es évszám állt, Szabó T. 1946. 57–58, 71–72.; Balogh 1985. 133–138. Vö. Holl 1981. 235–236.

¹³² KvTört II. 235.; Balogh 1985. 136.

¹³³ A Szent Péter titulusok korai eredetének lehetőségéről: Kubinyi 1985. 13.

¹³⁴ 1404. július 28-án a kolozsváriak azt panaszolták Zsigmond királynak, hogy *temporibus proximi disturby regni nostri, dum certi Siculi nostri partes nostras transiluanas invasissent*, városuk jelentős károkat szenvedett, KvOkl I. 116.

¹³⁵ KvOkl I. 217.

¹³⁶ 1474: *prior seu praelatus et maior pars fratrum sint Theutoni*, Ub VII. 29.; Makkai 1943. 212.

¹³⁷ KmJkv II. 4556. sz.

¹³⁸ Makkai 1943. 212–213.

egyre élesebbé vált. Hunyadi János kormányzó 1452-ben rendeletet adott ki, amelyben a viszálykodó magyar és német kolozsváriakat békességre intette, és arra, hogy addigi állapotukban maradjanak meg mindaddig, míg vitájukat a király el nem dönti.¹³⁹ Egyébként a két néprész elkülönülésére beszédesen utal az, hogy a kolozsvári magyarok 1453-ban külön szedték a rovásadót. A viták egy részét az 1458. évi „unió” volt hivatott orvosolni. Ebben az évben Szilágyi Mihály kormányzó előtt Szabó Egyed bíró és Ambrus deák esküdt a kolozsvári magyar polgárok, valamint Stephan Bertram és Stephan Hon a szász polgárok nevében egyezsége lépett, kimondva a magyar és a német polgárok egyenlő arányú részvételét a város vezetésében. Úgy határoztak, hogy a bíró- és esküdtválasztás miatt a szászok és a magyarok között régtől fogva fennálló nagy vita és zavargás lecsendesítésére 100 tagú tanácsot választanak, mely 50 magyar és 50 szász polgárból áll, akik egyik évben magyar bírót, a következő évben szász bírót választanak, a 12 esküdt közül hatot a magyarok, hatot pedig a szászok közül állítanak. Megállapodtak abban is, hogy a két nemzetiség a város jövedelmeiből és javai-ból hasonló mértékben részesül.¹⁴⁰ A részletek tisztázatlansága azonban további vitára és ellentétre adott okot, ezért Mátyás király 1486-ban kelt parancslevelében felhatalmazta a kolozsváriakat, hogy a bíró, az esküdtek és a városi tisztségviselők választásakor a budai jog szerint járjanak el.¹⁴¹ Ennek az volt az előzménye, hogy 1439-ben, a budai plebejus felkelés után Budán született először döntés a városi tanács magyar–német paritásos megosztásáról: ezután a tanácsot 50–50 német és magyar polgárból álló testület választotta, a 12 tagú tanács fele német, fele magyar volt, a bírót pedig felváltva egyik évben a németek, másik évben a magyarok közül állították.¹⁴² Kolozsvár és Buda történetében egyaránt nevezetes mozzanatnak számít, hogy a budai bíró és esküdtei 1488-ban részletező oklevelet állítottak ki arról, hogyan választják Budán a bírót, az esküdteket és a százférfiakat.¹⁴³

Kolozsvár késő középkori, kora újkori önkormányzati fejlődését az 1568-as királyi ítélet teljesítette ki, amely kimondta, hogy a főtéri, akkor már lutheránus nagytemplomot egyenlően használják a kolozsvári magyarok és szászok, a templom papja pedig évente váltakozva kerüljön ki az itteni magyar, illetve a német közösségből, úgy, hogy amely nációnak adja valamely évben a bírót, az állítson papot is a nagytemplom élére.¹⁴⁴

¹³⁹ Buda, 1452. február 7.: Ub V. 338. A kolozsvári magyarok közösségének kérésére az oklevelet a kolozsmonostori konvent 1453. február 22-én átírta, Makkai 1947. 24–25.

¹⁴⁰ 1458: *...singulis annis et temporibus perpetuis pro tempore constitutionis et praefectionis iudicis et iuratorum centum personae fidedignae et bonae famae, per iuratos cives et iudicem ambarum partium pro tempore constitutos, quorum quinquaginta Hungari, et totidem Saxones elegantur, eademque centum personae electae, uno anno Hungarum, alio vero Saxonem pro iudice ex Hungaris etiam sex personae, ex Saxonibus tantundem personae benemeritae pro eorum iuratis concorditer [...] eligere et praeficere debeant et valeant, hoc specialiter declarato, quod praefati cives et hospites Hungari ut praefertur et Saxones praedictae civitatis Koloswariensis universos proventus, redditus et emolumenta, quomodolibet vocitatos, dictae civitati eorum iuridice provenientes, ipsi cives Hungari similimodo possidere et habere possint et valeant sicuti et quemadmodum praefati cives Saxones*, KvOkI I. 192–193.; Ub VI. 3.

¹⁴¹ KvOkI I. 275.

¹⁴² Kubinyi 1973. 9, 72.

¹⁴³ KvOkI I. 280–285.

¹⁴⁴ Kiss 2003. 160, 171. Néhány évvel korábban Giovanandrea Gromo is megemlékezett a kolozsvári magyarok és szászok egyezségéről a városi hivatalok betöltésében és a templom közös használatáról: „...Colosuar, Città grande, ricca et mercantile, bene edificata di belle mura all’antica [...] è habitata parte da Vngheri et parte da Sassoni, ogn’una di due nationi partendo i Magistrati ugualmente et le supreme toccano un’anno per natione. Quiui è la Chiesa Cattedrale molto bella, celebrata da l’una et l’altra natione, secondo la uia di Lutero...”, Decei 1945. 177.

A Magyar utca kora újkori lakóiról egyetlen részletes forrás áll a rendelkezésünkre: Kiss András szívésségéből felhasználhattuk az 1599–1601 közötti dicajegyzékeknek (az ingatlan után fizetendő rovásadó-jegyzékeknek) a Magyar utcát és mellékutcait felölő Longa negyedi adatait. Az összeírók a Magyar utca házait az északi, Szamos felőli soron kezdték el végigjárni, majd az utca végén megfordultak, és a déli oldalon haladtak a belváros irányába, mindkét oldalon feltüntetve a Magyar utcából nyíló, a Longa városnegyedhez tartozó mellékutcaikat. A jegyzékek így a szűk-séges óvatossággal topográfiai következtetésekre is alkalmasak.

A Magyar utca falakon belüli szakaszán, az utca mindkét oldalán, továbbá a Belső-Magyar utcából nyíló Szappan utcában vegyesen laktak a magyar és szász polgárok. Összetételük még a 16–17. század fordulóján sem tükrözött magyar többséget. Gyökeresen más képet fest viszont a Magyar utca külső, falakon kívüli része, ahol – minimális kivételtől eltekintve – színmagyar lakosságot írtak össze. Feltűnő, hogy a 15. század derekához képest jelentősen lecsökkent a Tót (*Tott*) melléknév, míg a szaporodó Szász (*Zaz*) nevek a magyar környezetben élő németek asszimilációját sejtetik. A 16–17. század fordulóján olyan németet, aki eredeti nevét megtartotta, mindössze két-tőt találunk a falakon kívüli Magyar utcában: *Greger Klezer* a szentpéteri iskola közelében,¹⁴⁵ míg *Hans Hoß* (*Hoziu*) a Magyar utcát a Közép utcával összekötő mellékutcában lakott.¹⁴⁶ A néhány Boér, illetve Rácz családnév kevés román, illetve szerb eredetű lakost jelez. A nagyobb számban előforduló Kun és Székely név nem etnikumra, hanem származási helyre utal, ezért erre alább térünk ki. Már most előrebocsátjuk, hogy a népnévből alakult családnevek között számos olyan is lehet, ami nem viselőjének, hanem valamely ősenek etnikai eredetére utal, vagy ma már megfeythetetlen módon nyert ragadványnév, ezért az e nevekből levont következtetéseket igencsak hozzávetőlegesnek tekintjük.

Ami a Magyar utcai külváros lakóinak foglalkozását illeti, minimális számú konkrét adaton túlmenően támpontunkat ismét csak a nevek, a mesterségre utaló családnevek jelentik. Jóllehet ebben az időben a családnév és a foglalkozás – különösen a német neveknel – már nem feltétlenül esik egybe,¹⁴⁷ a tévedés bizonyos kockázatával a magyar neveket a 16. századi viszonyok jelzésére felhasználtuk.

Aligha a véletlen műve, hogy a városokra jellemző, specializálódott mesterségeket csak a Külső-Magyar utca belváros felőli szakaszán, illetve a változatos funkciójú vízimalmokhoz vezető mellékutcákban feljegyzett nevek tükrözik (Borbély, Csapó, Erzsénygyártó, Kőműves, Kőszőrűs, Olajos, Szappanos, Tölcseres), a mesterségnévből alakult melléknevek többsége azonban – mint azt már korábban is láthattuk – a leggyakoribb, falvakon, mezővárosokban és királyi városokban egyaránt űzött foglalkozásokra (ács, kádár, kocsis, kovács, számos molnár, szabó, szűcs, takács, igen sok varga) utal. A molnárok és vargák rendkívüli gyakoriságára már az 1453-as összeírás kapcsán felfigyelhettünk. Feltűnő a fémmegmunkáló szakmák nagyfokú hiánya, az elengedhetetlenül szükséges kovácsok kivételével. Meglepő, hogy Fazakas névvel is csak a falakon belüli Magyar utcában találkozunk.¹⁴⁸ A gyakori Téglás név talán a kö-

A kolozsvári magyarok és szászok példás egyetértéséről még egy évszázad múltán is legendák keringtek az utazók körében: „Les Saxons & les Hongrois, qui l’habitent, y vivent en fort bonne intelligence, estant indifferemment élevez aux Charges Politiques”, Bouttats 1688. 33.

¹⁴⁵ 1599–1601: KvSzám 8/VI.50, 116, 180.

¹⁴⁶ 1599: KvSzám 8/VI.56.; 1601: uo. 8/VI.186.

¹⁴⁷ 1600-ban a Belső-Magyar utcában egy bizonyos *Michel Cemmerman Varga* is szerepel az adófizetők között, aki családnévvel – Zimmermann – ellentétben már nem ács, hanem varga volt, KvSzám 1600: 8/VI.79.

¹⁴⁸ 1601: *Fazakas Janos*, KvSzám 8/VI.138.

zelben, a város keleti peremén üzemelő téglacsúrral függ össze.¹⁴⁹ Egyes előnevek (Juhos, Lovas, Méhes, Pásztor) kifejezetten mezőgazdasági tevékenységre utalnak, míg a fából épült, agyagos sárral tapasztott házak agyagtapasztásával a Tapasztó előnevek hozhatók összefüggésbe. Az utca szegényebb rendű lakói közül kerültek ki az adóösszeírásokban név szerint említett mezőpásztorok, illetve a kapukat őrző, városi alkalmazásban álló szolgák. A Magyar utcai fertály lakói közül sokan kivették részüket a kolozsváriakat is érintő hadivállalkozásokból, az 1601-ben feltűnően nagy számban összeírt özvegyasszonyok neve után gyakran zárójelben feltüntették, hogy férjük Eger alatt, illetve a goroszlói csatában (1601. augusztus 3.) vesztette életét. Az iskolával is rendelkező városnegyed értelmiségét néhány *deák* melléknevű személy (a Külső-Magyar utca város felőli szakaszán Deák Máté,¹⁵⁰ a Völgye réve mellékutcában István deák,¹⁵¹ az egykori szentpéterei plébánia malma felé vezető utcában János deák,¹⁵² valamint György deákné az Új utcában¹⁵³) és a Tót utcában lakó „szegény pap”¹⁵⁴ képviselte. A városfalon kívül, a Külső-Magyar utca egyik mellékutcájában lakott a Szent Erzsébet ispotály Belső-Magyar utcai szegényházát irányító *xenodochiarus* is.¹⁵⁵

A kolozsvári helytörténeti kutatás évtizedekkel ezelőtt már sikerrel használta fel a középkori névanyagban fellelhető helyneveket a polgárok származásának megállapítására. Az 1600 körüli évek Magyar utcai családnevei ilyen vonatkozásban szintén gazdag forrásanyagot örökítettek ránk. Értelemszerűen felhasználtuk mindazokat a családneveket, amelyek helynevet tartalmaztak (pl. *Ádámosi* vagy *Szamosfalvi*), ezeken túlmenően azonban bevontuk vizsgálatunkba a *Magyarországi* (így írva!) neveket, az alföldi, kis- vagy nagykunsági eredetet sejtető *Kun* családneveket, továbbá a feltűnően gyakori *Székely* családnevet mint a Székelyföld felőli bevándorlás mutatóját. Úgy tűnik, hogy a Kolozsvárra költöző székelyeket egységesen Székelynek nevezték, ezért az itteni névanyagban székelyföldi településnevet (pl. Böződi/Bezedi) csak a legritkább esetben találunk.

A Magyar utcai fertály földrajzi eredetre utaló családneveit négy csoportra osztottuk. Az elsőbe a közvetlen környék, Kolozs megye településneveiből képzett családneveket soroltuk, a másodikba a távolabbi erdélyi helyneveket, a harmadikba az Erdélyt határoló területek, a Részek, Szatmár és Máramaros megye, illetve Bihar megye neveit, míg az utolsóba a középkori Magyarország többi, a hódoltsági területekkel együtt számított részét vettük fel. Néhány helynevet nem tudtunk egyértelműen lokalizálni (*Benessi*, *Duraczy*, *Kuthy*, *Makraj*, *Rezeny*). Külföldieket gyakorlatilag nem találtunk, ezért számukra nem nyitottunk külön rovatot; a Szent Péter utcában lakó egyetlen *Moldowai* moldvai magyar vagy román egyaránt lehetett.

A Külső-Magyar utca és mellékutcainak, tehát a Magyar utcai fertály falakon kívüli, nagyobbik felének családnevei a fenti szempontok szerint a következőképpen oszlanak meg:

¹⁴⁹ A Téglás név és foglalkozás egybeesésére egy 1590-ben kelt kolozsvári számadáskönyvi bejegyzés is rávilágít: ekkor Téglás Antalnak 9 forint 35 denárt fizettek 6000 tégláért, Balogh 1985. 141.

¹⁵⁰ 1599: KvSzám 8/VI.24.

¹⁵¹ 1599: KvSzám 8/VI.30.

¹⁵² 1599–1601: KvSzám 8/VI. 35, 101, 165.

¹⁵³ 1599–1600: KvSzám 8/VI. 37, 103.

¹⁵⁴ 1600: KvSzám 8/VI.111.

¹⁵⁵ 1600: *Matthias Xenodochiarus, libertinus*, KvSzám 8/VI.118.

Kolozs megye	Erdély	a Részek és a szomszédos vármegyék	Magyarország (a hódoltsági területekkel)
<i>Boczy</i> (2)	<i>Adamosy</i>	<i>Amaczy</i>	<i>Chanady</i> (2)
<i>Bossy</i> (3)	<i>Bezedi</i>	<i>Bagosy</i>	<i>Chwray</i> (2)
<i>Colossy</i> (2)	<i>Dessy</i> (2)	<i>Banyaj</i>	<i>Keoreossy</i> (2)
<i>Daroczy</i> (2)	<i>Diody</i>	<i>Carolyj</i>	<i>Kun</i> (7)
<i>Diossy</i> (2)	<i>Erdely</i> (2)	<i>Chehy</i> (2)	<i>Magiarorzagj</i> (9)
<i>Feierdy</i> (2)	<i>Kekessy</i>	<i>Debreczeni</i>	<i>Makay</i> (3)
<i>Huniady</i> (2)	<i>Kodory</i>	<i>Huzy</i>	<i>Paxy</i>
<i>Kaianthay</i>	<i>Ozdj</i>	<i>Pereczeni</i> (2)	<i>Themeswary</i> (2)
<i>Lonay</i> (3)	<i>Paniithi</i>	<i>Sibay</i> (2)	<i>Vechesi</i>
<i>Nadassy</i>	<i>Peterdy</i>	<i>Soliomy</i>	<i>Zegedi</i>
<i>Reody</i>	<i>Rettegi</i>	<i>Varadi</i> (4)	<i>Zeremy</i>
<i>Sardy</i>	<i>Thorday</i> (3)	<i>Zigethy</i>	<i>Zilassi</i> (2)
<i>Tothazy</i>	<i>Tiborczy</i>		
<i>Zamosfalvi</i>	<i>Zekely</i> (10)		
	<i>Zepmezei</i>		
(24 név)	(29 név)	(18 név)	(33 név)

Tekintettel arra, hogy áttekintésünk számtalan hibalehetőséget rejt magában, kezdve a számlálás módjától az egyes helynevek besorolásáig, a vizsgálatba bevonható, illetve be nem vonandó családnevek kérdéséig, tartózkodunk a százalékos megjelenítéstől és csak sommás megfigyeléseket teszünk. A táblázatból világosan kiderül, hogy a bemutatott négy csoport nagyjából egyforma súllyal rendelkezik, ami azt jelenti, hogy – az 1453-as adójegyzék hasonló adataihoz képest – lecsökkent a Kolozs megyéből beköltözők relatív aránya, míg érezhetően megnőtt a Székelyföldről érkezők száma. Ennél is drámaibb eseményeket sejtet az utolsó két oszlop, ami a török hódoltsági területekről, illetve az Erdélytől keletre eső, veszélyeztetett vármegyéből irányuló bevándorlást, esetenként nyilván menekülést jeleníti meg. A Magyar utca falakon belüli szakaszán ez utóbbi népesség már sokkal kevésbé hangsúlyosan jelenik meg, a száz tulajdonban lévő házak bérlői között alig mutatkozik, elsősorban tehát a Külső-Magyar utca magyarságának jelentett utánpótlást. Fel kell tételeznünk, hogy ezeknek a változatos eredetű, de zömmel magyar ajkú beköltözőknek a tömeges megjelenése alaposan hozzájárult a 17. századi Kolozsvár fokozatos elmagyarosodásához. E folyamat fontos fejezete volt a Várad török hódoltatását (1660. augusztus 17.) követő masszív kolozsvári beköltözés.

Az áttekintett adatokból a szentpéteri templom környéke mezővárosi jellegű és színvonalú településrészletként tűnik elénk. A Longa fertály falakon kívüli – nagyobbik – részének központja kétségkívül a Szent Péterről nevezett templom és környéke volt (5. kép), ahol a városból kelet felé vezető országút piactérszerűen kiszélesedett, bár történeti forrásaink itteni piacról hallgatnak. Feltételezzük, hogy ezen a részen valamivel módosabb, lakóik igényein túlmenően a borforgalom miatt is pincével ellátott, több osztatú házak álltak a középkorban. A tanulmány tárgyi alapját jelentő régészeti leletek legalábbis ezt sejtetik.

A fenti megfontolások után ismét az 1600 körüli adójegyzékekhez fordulunk: vajon képesek-e adatot szolgáltatni arról, hogy kik laktak a Külső-Magyar utca kérdéses, nyilvánvalóan értékesnek számító szakaszán? Egészen pontos válaszra természetesen nem számíthatunk, ugyanis a felsorolásból nem derül ki, hogyan viszonyultak a házak az orsósan kiszélesedő főút közepén álló templomhoz. Két támpontunk mégiscsak akad. Az utca északi oldalán nyíló *Vicus ad molendinum parochiale* azonos a temp-

lomtól északra nyíló, a Malomárok, illetve a Csértörő utca felé vezető Szent Péter utcával. A Magyar utca déli oldalán összeírt szentpéteri iskola (*Schola ad sanctum Petrum*) pedig a helyi hagyomány szerint a templom déli oldalán, a Szent Erzsébet aggmenház helyén állt.¹⁵⁶ Mivel leleteink ez utóbbi, déli részen kerültek elő, ahol jól követhető a házak összeírása is, az írott anyag elemzésére itt teszünk kísérletet, úgy, hogy az iskolától keletre és nyugatra 10–10 ház lakóit vesszük vizsgálat alá.

Keleti irányban (Szamosfalva felé) távolodva az iskolától 1599–1601-ben a háztulajdonosok sorrendje a következő: 1) Fekete Lászlóné, 2) Kolozsi Péterné, 3) Szabó György, 4) Kovács János, 5) Kornis Tamás, 6) Borgias Máté, 7) Székely János, 8) Takács Tamás, 9) Vitéz Mihály, 10) Kis Imre.

Az iskolától nyugatra, a városhatár felé haladva az adójegyzék a következő tulajdonosokat sorolja fel: 1) Szabó András, 2) Zámbo Gergely, 3) Simon Máté, 4) Borgias Mihály, 5) Dési Imre, 6) Greger Klezer, 7) ifj. Temesvári Mihály, 8) Molnár Mihály, utóbb Szabó Márton, 9) Szász Györgyné, 10) Borgias János.

A neveket áttekintve első pillantásra feltűnik, hogy a kiterjedt Borgias rokonság három ingatlant is birtokol a templom közelében.¹⁵⁷ Összevetve a többi nevet a Longa negyed lakóival, több esetben is azonos nevekre bukkantunk. Természetesen előfordulhat, hogy több, azonos nevű személy is élt a Magyar utcai fertályban, mégis feltűnik, hogy a templom környékén lakók közül többen máshol is rendelkeztek ingatlannal. Így – a nevek fenti sorrendjében haladva – Kolozsi Péternének saját háza volt az Új utcában is (magyarországi lakóval), Szabó Györgynek és Kovács Jánosnak éppenséggel a Belső-Magyar utcában volt háza, Kornis Tamás a parókia malma felé vezető közeli mellékutcában bírt lakóingatlannal, Temesváry Mihálynak, talán ifjabb Temesvári Mihály apjának, a Völgye réve utcában volt háza, amit Temesvári Márton örökölt, Molnár Mihály a Külső-Magyar utcában is rendelkezett ingatlannal, míg Szász Györgyné másik háza az Új utcában volt. Mindez jól alátámasztja azt a vélekedést, hogy a templom körül a módosabb szentpéteriek beltelkei helyezkedtek el.

Úgy tűnik, hogy a 17. század vége felé a terjeszkedő Kolozsvár belterülete keleti irányban, Szamosfalva felé már túlnyúlt a régi Szentpéteren. Ezt az újonnan települt részt, talán lakóinak heterogén eredete miatt, Tizenháromvárosnak nevezték. Legkorábbi említése 1704-ből maradt ránk, Szakál Ferenc naplójában: „Felesen és igen bátorságosan kimenvén mind németek, mind rácok, kolozsváriak fűért Szamosfalva felé, a Tizenháromvároson alol, vagy amint régen hívták, az Ispotályon alol rájuk ütvén a kurucok, sokat levágtak bennek.”¹⁵⁸

A kora újkori régészeti leletek földbe kerülése kapcsán jegyezzük meg, hogy a Rákóczi-szabadságharc során elszenvedett ostromokban két alkalommal, 1697-ben és 1704-ben is leégtek a külvárosok.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Gál 1935. I. 427.

¹⁵⁷ 1616-ban Borgias Ferenc „Geljen uram öregbérese”, tehát a gazdag kolozsvári patrícius és főbíró, Gellyén (Bogner) Imre alkalmazásában állt, Kiss 1998. 134.

¹⁵⁸ KvEml 290.

¹⁵⁹ KvEml 290.; Gaal 1995. 8, 28.

A Szent Péter-templom és régi kegyszerei

A középkori, utóbb teljesen átépített Szent Péter-templomról alig tudunk valami keveset. Alapfalait a ma álló neogótikus templom¹⁶⁰ alatt vagy mellett kereshetjük, amint ezt az épület melletti földmunkák során talált sírok és falmaradványok jelzik.¹⁶¹ Feltételezzük, hogy az Árpád-kori előzményekre visszatekintő településnek már a tatárjárás előtt önálló egyháza volt, erre azonban – eltekintve a templom korai eredetét sejtető Szent Péter (és Pál) titulustól¹⁶² – semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezünk.

5. kép. Kolozsvár 1666-ban a magyar külvárossal és a Szent Péter-templommal.
Tröster 1981. nyomán (H. I. Schollenberger metszete)

Az épületen középkori műrészleteket nem lehet azonosítani. Ezt azért fontos nyomatékkal hangsúlyozni, mert a legújabb kolozsvári helytörténeti kutatás is a szentélyrész alatti, pillérekre boltozott, háromhajós, altemplomra emlékeztető teret egy korábbi templom hajórészletének tekinti, és az alépítménnyel összefüggő, a lábazatot áttörő négykaréjos szellőzőablakokban román kori emléket lát.¹⁶³ Mindezek a ma látható faragott részletek kétségkívül 19. századi eredetűek, azt azonban nem tudjuk, hogy a falak rejtene-e magukban középkori eredetű maradványokat. Schollenberger 1666-os metszete azt sejteti, hogy a neogótikus átépítés előtt a templom fő tömege a maihoz hasonlított: az épület nyugati homlokzata előtt torony állt, a gótikus, ablakokkal áttört templomhajót kívülről falpillérek támasztották (5. kép).

¹⁶⁰ A ma álló templomot 1844–1846 között Kagerbauer Antal építette, l. B. Nagy 1977. 79–81.

¹⁶¹ Nicolae Vlăssă megfigyelése szerint a szentpéteri templom szentélye mögötti üres területen a transzformátorház építésekor összesen 18 középkori temetkezést bolygattak meg. Előke-rült egy nagyobb, faragatlan kőtömbökből épített falrészlet, valamint a templom szentélye felé irányuló üreg (?) nyílása, Ferenczi 1962. 43–44.; RepCluj 139.

¹⁶² Vö. Kubinyi 1985. 13.

¹⁶³ „Középkori kis kőtemplomának alapja 9,50x9,50-es méretben a mai oltár rész alatt maradt meg. Két román stílusú ablakkerete az épület külalakjára is következtetni enged”, Gaál 1995. 152. Entz Géza ennél óvatosabban fogalmazott: az altemplom „talán még őriz valamit a középkorból”, Entz 1996. 60.

A Szent Mihály-templom plébánosával perlekedő szentpéteri magyarok 15. század közepi tanúvallomásaiból egyértelműen kiderül, hogy a templom I. (Nagy) Lajos király idejében már biztosan állt. Legkorábbi írott említése – István nevű plébánosa kapcsán – Entz Géza szerint 1402-ből származik.¹⁶⁴ Az adat közelebbi forrására sajnos nem sikerült ráakadnunk, ami azért komoly hiányosság, mert – hitelessége esetén – évtizedes pontossággal meghatározhatnánk azt az időt, amikor a magyar külváros temploma elvesztette saját plébánosát, és helyette a belvárosi Szent Mihály-templom német ajkú papja, illetve az általa kiküldött káplán látta el az itteni templomi szolgálatot. Erre már 1414 előtt, a kolozsvári százszok 15. század eleji „hatalomátvétele” kapcsán sor került, a fenti évben ugyanis István erdélyi püspök szabályozta a kolozsvári templomok misemondási rendjét, miután Christianus plébános bizonyos, a hívek ingatlanadományaihoz (*vineis et similibus*) kapcsolódó alapítványi misék mondását visszautasította. A kolozsváriak tiltakozása nyomán született egyezség értelmében a Szent Péter-templomban – amelyet egyháznak és nem kápolnáknak neveznek ekkor – naponta kellett misézni (*in ecclesia Sancti Petri in ipsa ciuitate Coloswar constructa cottidie! una missa legatur*). Az oklevélből világosan kiderül, hogy a Szent Péter-templomban mondandó misék ekkor már a Szent Mihály-templom plébánosának, illetve káplánjainak feladatkörébe tartoztak. A fenti egyezséget a kolozsvári polgárok kérésére 1422-ben György erdélyi püspök megerősítette,¹⁶⁵ ami arra utal, hogy a szentpéteriek aggodalma nem oszlott el maradéktalanul.

A szentpéteri lakosok régebbi misealapítványairól megfelelőező kolozsvári plébános esete nem egyedülálló. Ilyen „feledékenységek” régebbi keletű alapítványoknál, ahol az ellenértéket már rég birtokba vették, a budai magyarok Mária Magdolna-plébániáján is előfordult.¹⁶⁶

A város vezetésében döntő súlyra szert tevő százszok Szent Mihály-plébániája és a külvárosi magyarok Szent Péter-temploma közötti konfliktusban a fentiek csupán az első lépést jelentették, az előbbi egyház plébánosa ugyanis a külváros pasztorálásával egy időben az itteni templom haszonvételeire – elsősorban a malomjövodelemekre – is szemet vetett.

A Szent Péter-egyház közelében, a város szélén lévő malom (*fere in fine eiusdem [...] ciuitatis prope ecclesiam Beati Petri Apostoli in fluuiu Szamus*) 1415-ben a Szent Mihály-plébániatemplom birtokában tűnik fel, ám a kolozsváriak megakadályozták, hogy Christianus plébános emberei a plébánia kétkerekű szekeren (*cum uno equo [...] in una biga duarum rotarum*) gabonát hozzanak a malomba. A kárvallott panaszára 1415-ben Zsigmond király eltiltotta a kolozsváriakat attól, hogy a plébánost a malom haszna élvezetében háborgassák. A plébánia számára kedvező oklevelet Christianus 1416-ban a kolozsmonostori konventnél átíratatta.¹⁶⁷ Egy 1455-ben kiállított oklevélből tudjuk, hogy a Szent Péter-templom malmának jövedelmét a belváros német plébánosainak önkényeskedése előtt *pro structura saepefatae ecclesiae* fordították, ami azt is jelentheti, hogy a 14. század végén vagy a 15. század elején építkeztek a templom.¹⁶⁸

A két egyház, illetve a kolozsvári százsz és magyar közösség közötti feszültség ezután néhány évtizedig látszólag szünetelt, hogy az 1450-es évek elején újra kirobbanjon.

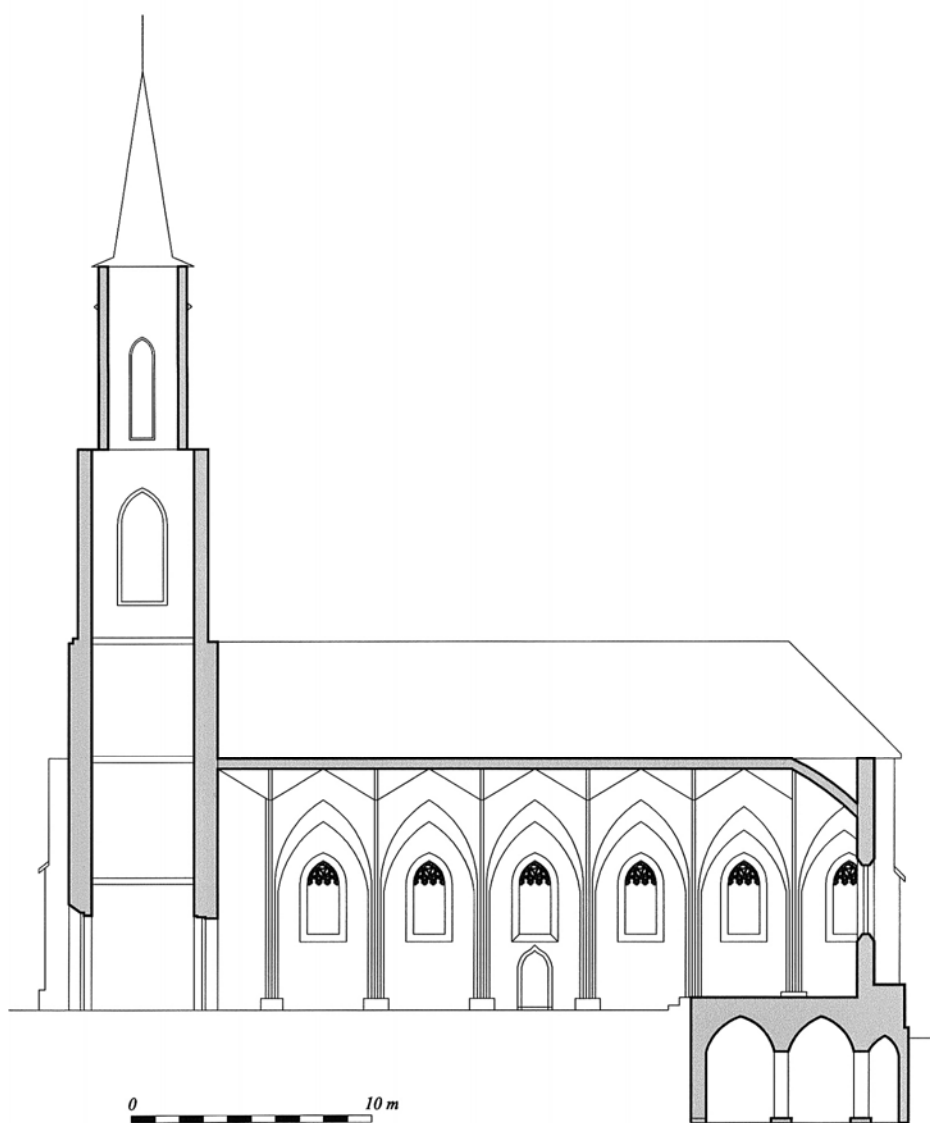
¹⁶⁴ Entz 1996. 60, 82.

¹⁶⁵ KvOkI I. 152–154.

¹⁶⁶ Kubinyi 1973. 156.

¹⁶⁷ KvOkI I. 154–156.; Entz 1996. 340.

¹⁶⁸ KvOkI I. 189–191.; Ub V. 481–482.

6. kép. A Szent Péter-templom hosszmetzete a szentély alatti altemplommal.
Tyukodi László felmérése (1994) nyomán

A korábbi kiváltságok megerősítésére már 1451-ben szükség lett. Ekkor Íjgyártó (Arcupar) Gergely, továbbá Hunyadi László és Ambrus deák kolozsvári polgárok és vendégek az ottani magyar nemzetiségű polgárok és lakosok egyeteme nevében (*in ipsorum ac universorum civium et incolarum Hungarice nationis in eadem civitate Cluswar commorantium personis*) átírták a kolozsmonostori konventnél Hunyadi Já-

nos közelebből meg nem nevezett kiváltságlevelét.¹⁶⁹ Jakó Zsigmond szerint Hunyadi János 1441. április 8-án kelt okleveléről van szó, amelyben az erdélyi vajda kötelezte magát Kolozsvár kiváltságainak oltalmazására.¹⁷⁰ 1453. április 4-én a magyar külváros területét felölölő utcák lakói (*universi hospites et incole de vico Zenthpether ac Kewzepwcha et Farkaswcha vocatis extra muros*) ügyvédül vallották Tamás gyulafehérvári oltárigazgatót,¹⁷¹ és alig két héttel később Máté erdélyi püspök már oklevélbe is foglalta a kolozsvári magyarok és Schleuning (*Schleynig*) Gergely plébános közötti egyezséget.¹⁷² Ennek előzményeként Kerekes Lukács és Imre fia Bálint a Szent Péter utcában (azaz a falakon kívüli Magyar utcában) lakó kolozsvári magyarok közösségének nevében (*in [...] tocius communitatis hungarice nationis de Coloswar in platea Sancti Petri commorancium personis*) előadta a püspök előtt, hogy a Magyar utcai magyarok a kolozsvári plébánosokkal sok éve vitát folytattak a Szent Péter-egyház káplánjának ügyében (*certa litis et controuersionis materia ratione conservacionis unius capellani in ecclesia Beati Petri apostoli in dicta platea hungaricali fundata [...] inter ipsos hungaros ac dominum Gregorium suosque predecessores plebanos in dicta Coloswar a multis annis extitit ventilata*). A vitázó felek abban egyeztek meg, hogy Gergely plébános és utódai kötelesek megfelelő káplánt tartani a Szent Péter-egyháznál, aki helyben lakik és a szentségeket éjjel-nappal kiszolgáltathatja az ott lakóknak. Köteles továbbá heti négy misét celebrálni, melyek közül az első vasárnap legyen, valamint misét és vesperást mondani a fő ünnepek alkalmával, úgymint Húsvét vasárnapján, Áldozócsütörtökön, Pünkösdkor, Úrnapján és Karácsonykor, tartozik továbbá misét mondani Szűz Mária valamennyi ünnepén és Szent Péter és Pál apostolok napján (június 29.), nemkevésbé a halottakat tisztességesen eltemetni (*ipse dominus Gregorius de dicta Coloswar et sui successores plebani semper teneantur unum capellandum ydoneum et ipsorum moribus aptum die nocteque penes dictam ecclesiam Beati Petri apostoli perpetue in suis expensis conseruare ibidemque residere, qui omnia et singula sacramenta ecclesiastica administrare debebit et tenebitur. Item singulis septimanis, quatuor missas celebrare de quarum numero unam die dominica tenebitur decantare preterea in summis festiuitatibus videlicet Resurrectionis, Ascensionis, Pentecostes, Corporis domini nostri Jesu Christi et Natiuitatis eiusdem decantando missam et vespas nec non in omnibus festiuitatibus Beate Marie virginis et in die Sanctorum Petri et Pauli apostolorum similiter missam decantare tenebitur. Item mortuorum corpora iuxta consuetudinem antiquam conducere et honorifice sepelire tenebitur*).¹⁷³ A fejlemények nyilvánvalóak: jóllehet a Szent Péter-templomot ez az irat is egyháznak és nem kápolnának nevezi, élére nem önálló plébánost, hanem a főtéri plébános által javadalmazott káplánt rendel, aki megfelel a külvárosiak szokásának, vélhetően tehát magyar nemzetiségű vagy magyarul beszélő személy lehetett, ám a régi gyakorlattal ellentétben, amikor naponta miséztek a templomban, neki csupán heti négy misét kellett mondania.

A rendkívül szilárd pozícióból tárgyaló Schleuning Gergely plébános, aki éppen 1453-ban nyerte el V. Lászlótól a királyi kápláni címet,¹⁷⁴ látszólag teljes és végleges győzelmet aratott. Sikere azonban oly mértékben elvakíthatta, hogy még az egyezményben rögzítetteket sem kívánta teljesíteni. Nem csoda, hogy alig két évvel később a kolozsvári magyarok minden addiginál hevesebb ellentámadásba lendültek. Első lépésként 1455. január 25-én a kolozsmonostori konvent előtt olyan tanúvallomások ok-

¹⁶⁹ KmJkv I. 970. sz.

¹⁷⁰ Ub V. 81.

¹⁷¹ KmJkv I. 1084. sz.

¹⁷² KvOkI I. 187–188.

¹⁷³ KvOkI I. 187–188. Vö. Entz 1996. 340.

¹⁷⁴ KvOkI I. 188–189.

levélbe foglalását kérték, amelyek templomuk jogállásának és haszonvételeinek ősiségéről szóltak.

A Kolozsvár falain kívül fekvő *Zenthpeter uczaya*-ban lakók kérésére megjelent idős tanúk azt vallották, hogy – ellentétben a 15. század első felében rögzült helyzettel – a nevezett utcában Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére épült templom mindig is plébániaegyház volt, a plébános választásának jogával (*a primaevus temporibus semper ecclesia Beatorum Petri et Pauli Apostolorum in dicta Zentpeter uczaya constructa per se parochialis ecclesia illorum populorum de eadem immo primordialis et capitalis ecclesia praeuisset et per consequens dictus populus et communitas [...] ius plebanum [...] eligendi, praeficiendi et instituendi plenam et omnimodam habuissent facultatem*), papjuk a templom közelében, a Szamos felőli oldalon épült házban lakott, ahol jelenleg Zwchaky (dictus) János él, mely házat a plébános lakóhelyéül a negyed lakói közös erővel emelték (*pro personali habitatione plebani dicte ecclesie communiter construxissent*); ennek az egyháznak a fenntartására a hívek boldog emlékeztű (I.) Lajos királytól a templom közelében, a Szamoson malmohelyet szereztek maguknak, ahova néhai Thamasy Péter, Zwrya Miklós és Geude János ottani lakos háromkövű malmot is emelt. Ezt költségeik megtérítése fejében életükben használták ugyan, de halálukkor végrendeletileg a Szent Péter-egyházra hagyták, a kolozsvári Szent Mihály-templom plébánosai azonban nemrég maguknak foglalták és jövedelmeit ők élvezik most is.¹⁷⁵

További tanúvallomásokkal is bizonyították a szentpéteriek, hogy a kolozsvári plébános nemhogy a régi állapotot nem tartja fenn, de még az 1453-as egyezséget is sorozatosan megszegi. Kérésükre a kolozsmonostori konvent 1455. február 4. után írásba foglalta Gergely pap, fenesi káplán vallomását, akit az erdélyi püspök megbízott, titokban vizsgálja ki a híveknek azt a panaszát, hogy a kolozsvári plébános a Szent Péter apostol tiszteletére szentelt parochiális egyházhoz nem küld ki káplánjai közül valakit, aki éjjel-nappal a hívek között legyen. Gergely pap vizsgálódása során mindent úgy talált, ahogyan azt az ottani lakosok állították a püspök előtt.¹⁷⁶ Néhány nap múlva Balázs szamosfalvi plébános *Zentpeterwczaya* lakói és az egész kolozsvári magyar közösség kérésére azt vallja a kolozsmonostori konvent előtt, hogy jöllehet Máté erdélyi püspök az itteni híveknek a kolozsvári plébános elleni panaszára elrendelte, a plébános alkalmas papot tartson a Zentpetherwczaya-beli Szent Péter-templomnál, aki ott is lakjon, vasárnapokon és a püspöki egyezséglevélben megnevezett ünnepeken misézzen, a híveknek a szentségek kiszolgáltatásában éjjel-nappal a rendelkezésére álljon, a plébános a hívek akarata ellenére állított papot február 2. körül, aki nem található mindig a helyszínen, egy csecsemő keresztelés nélkül halt volna meg, ha a fenesi káplánt meg nem találják, és bizonyos ifjak egyházi kézfogóját (*quosdam adolescentes in forma ecclesie subarrare*) is neki, a szamosfalvi plébánosnak kellett helyette elvégeznie.¹⁷⁷

1466-ban még súlyosabb ügy miatt tiltakoztak a külvárosi, Magyar, Közép és Farkas utcai magyarok (*Jacobus Miklosy, alter Jacobus Chewrgew, Ladislaus Gyalai, Albertus Gewrgfi, Barthos Fekethe, Matheus Magnus, Stephanus Syueges, Dionisius funifex, in ipsorum ac uniuersorum hospitum et incolarum extra muros ciuitatis Coloswar, in platea Magyar Vcza, Kezep Ucza et Farkas wcza vocatis et secus ad ecclesiam parochialem extra muros dicte ciuitatis Coloswar constitutam et fundatam pertinentes*): jöllehet még Máté erdélyi püspök előtt egyezség született köztük és Schleuning (*Slewnig*) Gergely kolozsvári plébános között a misék és a temetések rendjét illetően, ezt az egyezséget Gergely plébános nem tartotta be. Ennek bizonyítására a

¹⁷⁵ KvOkl I. 189–191. (újkori másolat nyomán); Ub V. 481–482.; KmJkv I. 1184–1185. sz.

¹⁷⁶ KmJkv I. 1189. sz.

¹⁷⁷ KmJkv I. 1195. sz.

fenti tanúk, továbbá Köfaragó (Lapicida) Tamás, Buday Lőrinc és Lénárdfi (Leonardi) András elmondták, hogy súlyos betegségben szenvedő társuk, egy bizonyos András gyóntatása és a szentségek feladása ügyében felkeresték Mihály papot (*discretum Michaellem sacerdotem*), akit Gergely plébános lelki gondozásukra kijelölt, de nem találták, ezért a plébánoshoz fordultak, aki visszaküldte őket Mihály paphoz. Mivel a nevezett papot semmiképpen nem tudták elérni, sötétedés után vissza kívántak térni Gergely plébánoshoz, azonban a szigorú kapuzárás miatt (*propter ipsius civitatis firmas repagulationes et clausiones*) nem juthattak be a városba, társuk így gyónás és a szentségek felvétele nélkül halt meg.¹⁷⁸

A dicstelen történet, évekkal az 1458-as „unió” után, a kolozsvári magyarok és németek jóviszonyának mélypontját jelenti. A külvárosi magyarok körében, minden kérésük ellenére, ekkor még mindig nem lakik pap, hanem a Szent Mihály-templom plébánosa által kinevezett, a falak között élő pap látja el jól-rosszul őket, ráadásul hiába kolozsvári polgárok, az esti kapuzárás után még nyomós okkal sem juthatnak be a falal övezett belvárosba.

Mátyás király uralkodása idején – az erőviszonyok fokozatos eltolódásával párhuzamosan – a két náció közötti kapcsolatok egyházi vonatkozásban is kiegyensúlyozottabbá váltak. A Szent Mihály-plébániának nem sikerült teljesen megszereznie a szentpéteri malom valamennyi haszonvételét, csupán abbéli jogában (*in iuribus molendini bige duarum rotarum*) erősítette meg Mátyás 1462-ben Gergely plébánost, hogy a piaci egyház nevezetes, a szó szoros értelmében aranyat érő kétkerekű kordéján továbbra is szállíthasson és vámmentesen öröklésszerűen gabonát a magyar külváros malmában, mások jogszerűen nélkül.¹⁷⁹ A plébánia élén ekkortájt még káplán állt,¹⁸⁰ 1491-re azonban már külön plébános gondozta a Szent Péter-templom híveit.¹⁸¹ Mindazonáltal a helyzet nem lehetett teljesen rendezett, legalábbis erre utal, hogy 1497-ben ismét átírtatták a kolozsváriak néhai Máté erdélyi püspök többször idézett, 1453-as oklevelét.¹⁸² Nem tudjuk, hogy Kolozsvár százévesi 1537-ben kelt szabályrendeletének ötödik, egyházi ügyekkel foglalkozó cikkelye, amikor a magyarok papját (*predicatore Hungarorum*) említette, a Szent Péter-templom papjára vagy pedig a belváros (és a Szent Mihály-plébánia) magyarul prédikáló lelkészére utalt-e.¹⁸³ A kolozsvári magyaroknak mindenestre ekkor már külön lelkészük volt; a szegény magyar prédikátort 1518-ban is említették, ismét anélkül, hogy kiderült volna, melyik templomban végzett szolgálatot.¹⁸⁴

¹⁷⁸ KvOkI I. 216–218.

¹⁷⁹ KvOkI I. 208–209.

¹⁸⁰ 1471: *Matheus, capellanus ecclesie Beatorum Petri et Pauli Apostolorum in suburbio civitatis Coloswar, in vico Zenthpether Wczaya fundatae*, Ub VI. 508–509.; Entz 1996. 354.; KmJkv I. 2032. sz.

¹⁸¹ 1491-ben egy, a széki halastó ügyében kiadott oklevélben *Jacobus arcium et decretorum magister plebanus de Koloswar* mellett szerepel *Gregorius (?) plebanus ecclesie Sancti Petri in suburbio [...] Coloswar*, Entz 1996. 341.; ugyanebből az évből egy másik irat a Kolozsvár külvárosában épített Szent Péter-templom plébánosaként egy Kelemen nevű papot említ, KmJkv II. 2725. sz.

¹⁸² KmJkv II. 3028. sz.

¹⁸³ 1537: *quod domini iudex et ciues jurati ante omnia curam ecclesiasticam gerant, et defectum diuinorum officiorum agnoscentes redarguent insuper dominum plebanum ad seruandos sacellanos ad numerum susceptum ac predicatorem Hungarorum cohortent*, KvOkI I. 381. A papság középső és alsó rétege között elhelyezkedő késő középkori prédikátorokról: de Cevins 2003. 123.

¹⁸⁴ Kiss 1997. 295.

Kolozsvárt, elsősorban a szász lakosság körében, a lutheri reformáció már az 1530-as években kimutatható.¹⁸⁵ 1546-ban Kolozsvár *Zenthpeter* külvárosában lakó Kulcsár Antal, Álló Máté és Kelemen Vitályos a kolozsmonostori konvent előtt tiltakoztak az ellen, hogy lutheránus papot küldjenek közéjük (*ipsi Lutheranum sacerdotem inter se habere nolunt*); Kelemen Vitályos és Nagy Péter ellene mondott annak is, hogy az óvári szászok a szerzeteseket kutyáknak nevezzék.¹⁸⁶ 1560 körül unitáriussá válik a szentpéteri egyházközség,¹⁸⁷ templomuk azonban hamarosan komoly veszélybe kerül. 1565-ben közgyűlési határozat született arról, hogy királyi engedéllyel a szentpéteri templomot és az ispotálytemplomot le kell bontani, mert a város veszedelmére lennének, ha az ellenség a külváros elfoglalásakor megszállná őket.¹⁸⁸ Feltételezzük, hogy a templom ekkor már nagyon rossz állapotban lehetett; a következő években, a bontási határozat visszavonása után neki is láttak a javításához.

1569-ben, közgyűlési határozat nyomán a szentpéteri templomba visszahelyezték a harangokat,¹⁸⁹ 1577-ben az egyház fedelének megépítésére a város adott 50 forintot.¹⁹⁰ 1583-ban a Magyar utcaiak, élükön az ekkor még plébánosnak nevezett Hunyadi Demeter prédikátorral, „a szentpéteri templomnak kőből való megépítése” érdekében instanciáztak a városnál. A hamarosan meginduló munkálatok átfogó jellegűek lehettek, erre utal, hogy 1585-ben Budai Tamás számadása a Magyar utcai templom építési költségeiről 375 forintot tett ki.¹⁹¹ 1587-ben a parókiaépület („a szentpéteri papság háza”) javításáról is határozat született.¹⁹² A templomon 1593-ban is dolgoztak. Kőműves (Kwmies) Máténak az ablakok berakásáért fizettek;¹⁹³ egy ügyes diáknak pedig – ha jól értelmezzük a számadáskönyvi bejegyzést – a templomtorony gombjának levételéért juttattak 10 denárt.¹⁹⁴ Magáról az egyházzról csak annyit tudunk, amennyit egy 1666-ban készült, nem különösebben pontos metszetről leolvashatunk (5. kép). Eszerint a szentpéteri templom mai neogótikus formájához sokban hasonló, nyugati tornyos, gótikus támpillérekkel ellátott, középkori épület volt; mindez kizárja, hogy az 1583-as építkezés tervét úgy értelmezzük, hogy a hívek egy rozszart fatemplomot kívántak volna ekkor kőbe átépíteni.

A 17. században unitárius iskola is működött a templom mellett. A rá vonatkozó első adat az 1624–1626. évi egyházfiúi számadásban maradt fenn; ettől kezdve 1661-ig szórva nyosan említik. Helyi hagyomány szerint a templom déli oldalán lévő Szent Erzsébet aggmennház helyén állt.¹⁹⁵

1697. május 6-án a város legnagyobb része leégett, a pusztulás Szentpétert is elérhette.¹⁹⁶ A város szélén álló templomot súlyosan érintették a kuruc kor harcai, különösen az 1704. februári hadműveletek, amikor a keletről, Szamosfalva felől támadó kurucok ismételtelen itt csaptak össze a várost védő polgárokkal, németekkel és rácokkal.¹⁹⁷ A helytörténeti kutatás szerint a Rákóczi-szabadságharc idején Szentpéter a templommal és iskolával együtt leégett.¹⁹⁸

¹⁸⁵ KmJkv I. 85–86.

¹⁸⁶ KmJkv II. 4893. sz.

¹⁸⁷ Gaal 1995. 152.

¹⁸⁸ KvTört II. 186.; Balogh 1985. 118.

¹⁸⁹ KvTört II. 187.; Balogh 1985. 119.

¹⁹⁰ KvSzám XII. 18.; Balogh 1985. 119.

¹⁹¹ KvSzám III/XXIII. 16.; Balogh 1985. 119.

¹⁹² KvSzám III/XXX. 16.; Balogh 1985. 119.

¹⁹³ 1593: *die 2 decembris Keomies Matenak fizettem hogy az magyar wczai templomnak az ablakait be rakta f. 1. d. 10.* KvSzám 5/XXI. 66. Vö. Balogh 1985. 75, 119.

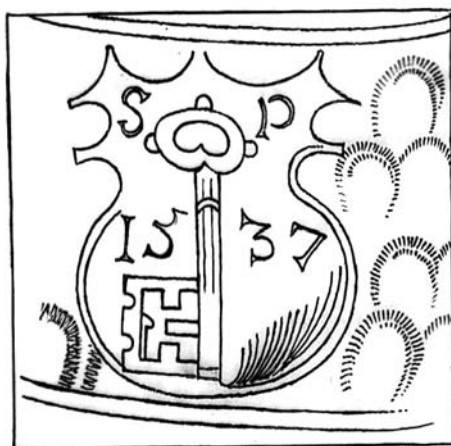
¹⁹⁴ 1593: *Az Zem Petter Egi hazabol hogi az Ayw globist kij vettek, fiztettem akor egi Deiaknak a' mely fel jutta f.- d. 10.* KvSzám 5/XXII. 1. Kiss András jegyzete.

¹⁹⁵ Gál 1935. I. 426–429.; KvEml 38.; Gaal 1995. 152.

¹⁹⁶ KvEml 27.

¹⁹⁷ KvEml 285.

¹⁹⁸ Gaal 1995. 152.

7. kép. A szentpéteri ónkanna. Balogh 1943. nyomán (Szathmáry Gézáné rajza)

A kuruc kor pusztítása nyomán a templom jelentős javításra és újrafedésre szorult. A kolozsvári unitárius egyházközség 1711. évi határozata szerint „Az sz. péteri templom épületire ispán uram hozasson fát, léczet és azon templom javaiból [...] ezüst marhákból és ónszerszámokból szerezzen praeses uram 25 vagy 30 forintokat megépítésére”.¹⁹⁹ A munkálatok még 1713-ban is tartottak, amikor „az havasról lehorondandó fáknak ide szállítása” ügyében rendelkeztek.²⁰⁰ Az 1715-re újjáépített templomot a következő évben a császári katonaság támogatását élvező katolikusok elfoglalták a szomszédos iskolaépülettel együtt.²⁰¹

A mai neogótikus épület, mint említettük már, 1844–1846-ban épült; falai nagy valószínűséggel középkori falszakaszokat is rejtenek magukban. A belvárosi Szent Mihály-templom szobordíszes barokk cinteremkapuját (1747) 1899-ben helyezték át eléje.²⁰²

A szentpéteri templom középkori klenódiumai közül két darabot a kolozsvári unitárius egyházközség 18. századi leltárai említenek. Az 1701. évi leltárban szereplő „két egyforma, czifrázott, másfél ejteles ón kannák”²⁰³ nagy valószínűséggel azonosak azzal a két, 1537-es évszámot viselő kannával, amelyekről az 1709-es inventáriumban részletesebb leírás maradt fenn: „Vagyon két ón kanna, hal héjas; egyik-másik másfél ejteles. Ugyan az egyikben reá van írva: *Sz. Peteri Templomhoz való*. Mindeniknek az elein egy vért formában egy-egy kolcs-forma, két felől mellette *S. P. Item 1537*. Három-három lábocskái.”²⁰⁴

A 20. század elejére a két kanna közül már csak az egyik volt az unitárius egyház birtokában. Kelemen Lajos több alkalommal is méltatta,²⁰⁵ szerepelt az Erdély művészeti emlékeit bemutató 1941. évi kolozsvári kiállításon,²⁰⁶ Balogh Jolán pedig fényképfelvételekkel együtt 1943-ban bemutatta.²⁰⁷ A tárgynak a második világháborút követő sorsa ismeretlen, a kolozsvár-belvárosi unitárius egyházközség 1965. évi leltárában és a későbbi összeírásokban már nem szerepel.²⁰⁸ A rendelkezésünkre álló régi fénykép szerint karcsú, hengeres testű, pereme felé enyhén szűkülő, közepes méretű, három lábón álló edény volt. Palástját három bordaköteg négy eltérő szélességű sávra osztotta. A perem alatti sávot vésett indamotívum, a többi pikkelyminta töltötte ki. Az egyik sávba reneszánsz címerpajzsot véstek, amelynek mezejét karikájával felfelé álló kulcs töltötte ki, két oldalára elosztva *S(anctus) P(etrus)* antikva névbetűkkel, illetve 1537-es évszámmal (7. kép). Fülén „két bélyegző, az egyik elmosódott, a másik fejet ábrázol”. Fedelén 17. századi felirat: *TEMPLOM ZEN. PETERHÖZ VALO*.

Az elveszett szentpéteri kanna – formáját és díszítését tekintve – nem elszigetelt emlék Erdélyben. Részletformáinak késő gótikus elemeire, valamint pikkelymintás díszítésének reneszánsz eredetére újabban Holl Imre mutatott rá, amikor szélesebb körű áttekintésében felhívta a figyelmet a pesti Duna-mederből előkerült 15. század végi

¹⁹⁹ Kelemen 1982. 277.

²⁰⁰ Kelemen 1982. 279.

²⁰¹ Gaal 1995. 152.

²⁰² B. Nagy 1977. 79–81.

²⁰³ Kelemen 1982. 272.

²⁰⁴ Kelemen 1982. 275.

²⁰⁵ 1914-ben (Kelemen 1982. 266.) és 1922-ben (Kelemen 1922. 106.).

²⁰⁶ Erdélyi művészeti kiállítás 1941 (előszó: Felvinczi Takáts Zoltán). Kolozsvár, 1941. 9.

²⁰⁷ Balogh 1943. 153, 189, 339–340, 364, 272–273. kép.

²⁰⁸ A szentpéteri kannával kapcsolatos leltárkönyvi adatokért Molnár Lehelnek, az Erdélyi Unitárius Egyház kolozsvári gyűjtőlevéltára levéltárosának tartozom köszönettel.

ónkancsó, illetve a Márianosztra-toronyalji pálos kolostor (Pest megye) feltárasakor kiásott töredékes, 1500 körüli ónkanna hasonló díszítésére.²⁰⁹

Az erdélyi emléktárgyakban mindennél szorosabb formai párhuzamokra is lelhetünk, mely párhuzamok egyúttal annak bizonyítékát is nyújtják, hogy a pikkelyes díszítés a 16. század első felének és közepének erdélyi óntárgyain általában közkedvelt volt.

Az egyik ilyen kanna Adolf Resch brassói műgyűjtőtől jutott vétel útján 1902-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület, majd az Erdélyi Történeti Múzeum (Kolozsvár) gyűjteményébe (29–30. tábla).²¹⁰ A rajta lévő két jegyet (tornyos kaput ábrázoló kolozsvári városi jegyet és koronás v. minuszkulás mesterjegyet) Csányi Károly közölte, egyben felhívta a figyelmet e múzeumi darab és az unitárius egyház 1537-es ónkannája közötti nagyfokú hasonlóságra.²¹¹ Ugyanő a pecsétek rajzával együtt elküldte a kanna rövid leírását a német önbélyegek teljes körű összeállításán fáradozó boroszlói Erwin Hintzenek is.²¹²

A csonkakúp alakú, felirat és évszám nélküli kolozsvári kanna palástját egy vízszintesen futó, széles borda két félre osztja, mindkettőt zegzugvonalas sávok közé illesztett pikkelymintás mező tölti ki (29. tábla). Fenekét belül elmosódott, 4,1 cm átmérőjű, Keresztrefeszítést ábrázoló, gótikus jellegű medaillon díszíti. Aljának peremére három, maszkyszerű turbános férfifejből kinövő állati mancs alakú lábat rögzítettek. Aljára 17. századi (?) antikvákkel *HH* monogramot karcoltak. Fülének felső részén két beütött jegy, Kolozsvár város tornyos városkaput formázó bélyege, alatta koronás v. minuszkulást ábrázoló mesterjegy látható (30. tábla). A kannát gombos fedővel látták el, aminek belsejében, a gomb szárának illeszkedése alatt eldolgazatlan öntésnyom maradt. A fedő peremén két – utólag beütött? – szembeötlő bélyeg található. Teljes magassága 34,5 cm, aljának átmérője 16,5 cm. Korát – a szentpéterei kannával való feltűnő hasonlósága, továbbá a gótikus (késő gótikus medaillon, minuszkulás mesterjegy) és reneszánsz elemek (pikkelyminta, maszkos díszítésű edényláb) párhuzamos megléte a 16. század első felére, esetleg közepére valószínűsíti.

Egy másik hasonló ónkanna a magyarrégeni református egyház kegyszerei között maradt fenn (31–32. tábla).²¹³ A megnyúlt csonkakúp alakú, füllel és billenthető fedéllel ellátott kanna palástját három borda négy mezőre osztja. A felső mezőt a perem alatt két sorban húzódó futókutya-mustra díszíti, a két középsőt sűrű pikkelyminta tölti ki, az alsó mezőbe két levegősen elhelyezett sorban futókutya-mintát véstek. A kanna oldalára szegeccsel kettős kerek talpú reneszánsz címerpajzsot rögzítettek, amelynek osztatlan mezejét kalapács és patkó, fölötté 1565-ös évszám tölti ki. A pajzs közepébe utóbb durván vésett *VJ* monogram került. Aljára három, oroszlános maszkot tartó ión pilaszter alakú, öntött lábat erősítettek. Fenekén belül nagyméretű, olaszorsóból kinövő virágtövet ábrázoló medaillon (átm.: 5,4 cm) található. Fülén három bélyeg látható: a) Beszterce város lilomos-pólyás bélyege, b) gyöngykörbe foglalt *HB* monogram mint mesterjegy és c) lábakon álló ovális mezőben három golyót ábrázoló, meghatározatlan bélyeg (31. tábla). Fedele belső oldalát a gomb ízesülésével átellenben kisméretű medaillon díszíti (átm.: 2,3 cm), gyöngykörbe foglalt, balra tekintő férfifejjel. A

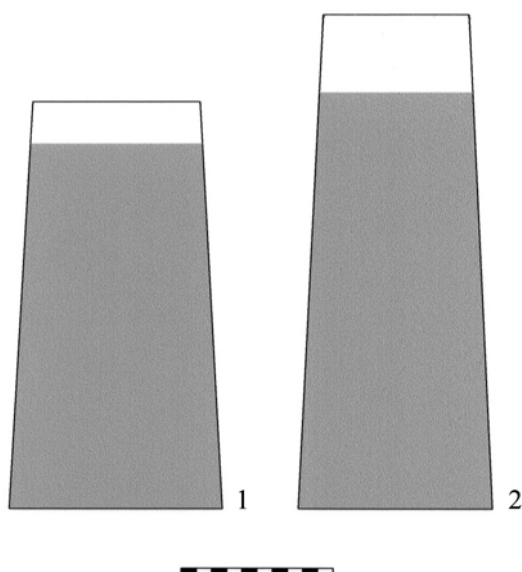
²⁰⁹ Holl 1987. 318–329; a pesti ónkancsóhoz: uo. 316, a toronyaljai, félbevágott kannához l. *Magyarország régészeti topográfiája*. 9. A szobi és a váci járás. Szerk. Torma István. Budapest, 1993. 191.

²¹⁰ Régi leltári száma: I. 1939, új leltári száma: F. 4636. A kanna leírásakor nyújtott segítségért, továbbá a leltárkönyvi adatokért Mihály Melinda művészettörténésznek (Erdélyi Történeti Múzeum, Kolozsvár) tartozom köszönettel.

²¹¹ Csányi 1919. 94, 1. kép 10.

²¹² „Grosse Kanne auf Löwenfüßen mit Maskarons. In der Mitte des Mantels ein Ringprofil. Auf den Zonen graviertes Schuppen- und Zickzackmuster”, Hintze VII. 418–419. (2612. sz.).

²¹³ A magyarrégeni ónkannára Kovács András művészettörténész (Babeş–Bolyai Egyetem, Kolozsvár) hívta fel a figyelmemet.

8. kép. A kolozsvári és a magyarrégeni ónkanna belmérete, 2–2 ejtel folyadékkal

kanna teljes magassága 37 cm, aljának átmérője 14,3 cm. Bélyege és címerábrázolása kétségtelenné teszi, hogy emlékünkhöz eredetileg nem egyházi használatra készült, hanem a beszercei kovács céh céhkannája volt.

A fenti két emlék helyszíni vizsgálatakor gondot fordítottunk az edények űrtartalmának vizsgálatára is, ugyanis éppen elveszett társuk, a régi leltárak szerint másfél ejteles (1 ejtel = 1,41 l) szentpéteri kanna figyelmeztetett arra, hogy ezeket a kannákat a bor korabeli mértékegységét, az ejtelt (kupát) alapul véve előre meghatározott űrtartalommal öntötték. A két kanna ugyan eltérő arányrend szerint készült, csordultig töltve azonban megközelítőleg azonos mennyiségű folyadék fért beléjük: a kolozsvári kannába 3,32 liter, a magyarrégenibe pedig 3,25 liter. Ez azt jelenti, hogy mindkét kanna űrtartalmát 2 ejtelesre tervezték (2,82 liter) úgy, hogy a két ejtelnyi folyadék szintje sem ért az edény pereméig (8. kép), így biztonságosabban lehetett tölteni belőle.

Az öntött lábakon álló, hengeres, peremük felé enyhén szűkülő testű céhkannák a 15–16. századi morvaországi, csehországi és sziléziai emléktárhelyekben bukkannak fel. Palástjukat vízszintes bordák sávokra osztották; e sávokat gyakran vésett felirat töltötte ki. E típus legkorábbi datált emléke a schweidnitzer (ma: Świdnica, Lengyelország) pékek céhkannája, a palástjára erősített pajzson 1498-as évszámmal, a vízszintes bordák közötti sávokban minuszkulás feliratokkal és a feliratokat szegélyező vésett indadíszrel. A kanna oroszlán alakú lábakon áll.²¹⁴ A cseh határ közelében fekvő schweidnitzer kanna érdekessége, hogy nem az általánosan elterjedt sziléziai típust követi,²¹⁵ amelynek elsőrangú képviselői a boroszlói műhely sokszögű, figurális vésett díszű palásttal készült kannái. Egy hozzá meglehetősen hasonló, 1500 körüli vagy 16. század eleji, bizonytalan eredetű darab magángyűjteményből ismert.²¹⁶ Hasonlóképpen hengeres, bordázott testtel és a bordák közé illesztett minuszkulás felirattal készült egy korai morvaországi emlék, az olomützi (ma: Olomouc, Csehország) pékek céhkan-

²¹⁴ Kunstgewerbemuseum (Köln): Haedeke 1963. 185–187.; Haedeke 1983. 77–78. (86. kép).

²¹⁵ Pichelkastner 1964.

²¹⁶ Sammlung Ruhmann (Wildon): Haedeke 1983. 77–78. (87. kép).

nája; korát a kutatás a 15. század végére vagy a 16. század elejére teszi.²¹⁷ A schweidniti kanna kései és egyszerűsített, egyben alacsonyabb (m: 31,4 cm) és karcsúbb változatát Düsseldorfban őrzik. Az 1530–1540 körül készült, ismeretlen helyről származó kanna cseh nyelvű, minuszkulás felirata templomi használatra utal.²¹⁸ A fenti emlékekkel összevethető alakú, de lábak és tagoló bordák nélkül készült, ismeretlen helyről a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott ónkannán budai jegyet és utólag bekarcolt 1541-es évszámot találunk, így biztosan 1541 előtt készült.²¹⁹

A szentpéteri ónkanna közvetlen formai előzményei – az elmondottak alapján – a morvaországi és sziléziai eredetű, 15–16. századi, lábakon álló céhkannák. Ugyanakkor a kanna díszítése teljesen eltér az utóbbiakétól. Balogh Jolán a palást indadíszét és pikelymintáját, továbbá a címerpajzs formáját és betűit Buda közvetítésével az olasz reneszánsz díszítőművészetből vezette le.²²⁰ Hasonló eredményre jutott utóbb Holl Imre is.

Nehezebb probléma a szentpéteri kanna műhelyének a meghatározása. A fedeles edény – amint azt a rávéssett kulcosos, monogramos címer bizonyítja – eredetileg is templomi használatra készült. Készítési helye, mivel napjainkra elveszett, nem határozható meg egyértelműen. Csányi Károly szerint kolozsvári bélyeg és emberfejet ábrázoló mesterjegy volt látható rajta,²²¹ a jegyeket Balogh Jolán azonban nem tudta ilyen egyértelműen feloldani: „A kanna fülén két bélyegző, az egyik elmosódott, a másik fejet ábrázol.”²²² Mindenesetre Csányi Károlynak is, Balogh Jolánnak is és a későbbi kutatóknak is²²³ egyértelműnek tűnt, hogy mindkét kanna helyi munka, a 16. századtól írott forrásokban is önöntő központként szereplő Kolozsvár terméke (l. alább).

A magunk részéről – jóllehet a 16. századtól jelentős kolozsvári önöntéssel kell számolnunk, így kézenfekvő, hogy a szentpéteri ónkanna helyben készülhetett – már nem látjuk ennyire egyértelműnek a kérdést, ugyanis sem a kolozsvári és általában erdélyi,²²⁴ sem pedig a magyarországi²²⁵ közzétett anyagban nem találtunk fejet ábrázoló önjegyet. Tekintettel arra, hogy ezek máshol is ritkák, kísérletet tettünk azonosítására, bár nem tudhattuk, hogy a szentpéteri kanna fülébe beütött két jegy közül ez a városi jegy vagy pedig a mesterjegy volt-e. Erwin Hintze jegykatalógusának átlapozása után mindenesetre az a benyomásunk támadt, hogy mesterjegyről lehet szó, ugyanis a fej alakú, 16–17. századi városjegyek (Königsberg in der Neumark/Chojna: szembenéző koronás királyfej²²⁶; Lauingen: kezdetben balra, majd jobbra forduló koronás királyfej²²⁷; München: balra néző kámszás szerzetesfej²²⁸) rajza részletesebb annál, hogy a közismerten gondosan dolgozó Balogh Jolán egyszerűen csak „fej”-ként írta volna le őket. Ha így van, figyelmünket a mesterjegyek felé kell fordítanunk, amelyek közül a fejet mintázó darabok elsősorban a 15–16. századi sziléziai, boroszlói²²⁹ és oppelni²³⁰ mesterekre jellemzőek, arra a körre tehát, amelyre egyébként a kanna formai jellemzői is utalnak.

²¹⁷ Národní Muzeum (Praha): Dagmar 1972. 15. (6. kép); Haedeke 1983. 79. (89. kép).

²¹⁸ Kunstmuseum (Düsseldorf): Haedeke 1983. 77. (88. kép); 94. kép; Nadolski 1986. 140. (94. kép).

²¹⁹ Holl 1987. 324–326.

²²⁰ Balogh 1943. 153.

²²¹ Csányi 1919. 94. („Hasonló kupa van a kolozsvári unitárius egyház tulajdonában. Rajta 1537-es évszám van bevésve. Kolozsvári helyi bélyeggel és emberfejes mesterjeggyel.”)

²²² Balogh 1943. 339–340.

²²³ Csányi 1919. 94.; Balogh 1943. 153, 189, 339–340, 364.; Goldenberg 1958. 83. (kolozsvári munka); Holl 1987. 324.

²²⁴ Sluka 1990.

²²⁵ Weiner 1978.

²²⁶ Hintze III. 1123–1124. sz.

²²⁷ Hintze VI. 151, 154, 156. sz.

²²⁸ Hintze VI. 501, 503, 513. sz.

²²⁹ Hintze IV. 163, 280. sz.

²³⁰ Hintze IV. 957. sz.

Az elmondottak alapján sajnos nem lehet eldönteni, hogy a szentpéteri kanna külföldi importdarab-e, vagy helyben készült, de külföldről bevándorolt mester műhelyében öntötték; mindenesetre a fenti területeken nem kimutatható stílusú díszítésre és az évszámos címerpajzs bevézésére már Kolozsvárt került sor. Ismerve a késő középkori céhes mesterségek szigorú elkülönülését, e konkrét eset kapcsán tágabb érvennyel is feltételezhetjük, hogy a bonyolult vésett díszek – ötvösgyakorlatot igénylő – elkészítése általában nem az önöntők dolga volt. Ilyenformán a késő gótikus forma és a reneszánsz díszítés, valamint felirat természetes módon, magától értetődően szétválasztható, mint eltérő tanultságú önöntők, illetve ötvösök keze munkája.

A két szentpéteri ónkanna 1537-es dátuma feltűnő módon egybeesik a város száztagú külső tanácsának ugyanazon évben kelt, a város életét és vezetését szabályozó rendeletével, amely az egyházi életet, így a magyarok papját érintő artikulust is tartalmazott.²³¹ Elképzelhető, hogy ekkortájt jutott fordulóponthoz az itteni gyülekezeti élet újraszerveződése, amihez új klenódiumok készítése is társult. Írásos források híján sajnos nem tudjuk, hogy a reformáció előtti Szentpéteren ezeket a kannákat mire használták: kézmosásra, szenteltvíz vagy olaj tárolására, esetleg ugyanúgy a hívek összejöveteleivel, lakodalmak vagy temetések utáni vendégségeivel állhattak kapcsolatban, mint a 18. századi kolozsvári leltárak feltűnően sok ónedénye?²³²

A külföldi (sziléziai)²³³, illetve erdélyi (Beszterce, Kolozsvár) mesterjegyek ismeretében vitába kell szállnunk azzal a kolozsvári helytörténeti irodalomban ismétlődő állítással, mely szerint az ónedények többsége Angliából vagy Bécsből származna.²³⁴ Az angliai eredeztetés a régi leltárak hibás értelmezésén alapul, ezek ugyanis nem az edényeket, hanem azok anyagát jelölték „angliai” terminussal, ami ráadásul nem is feltétlenül a használt nyersanyag angliai származását, csupán kiváló minőségét („angol ón”, „Feinzinn”) jelentette.²³⁵ Az óntárgyak jelentős hányada kolozsvári munka volt. Valószínűsíthetjük ezt a 16. századtól rendszeresen felbukkanó Kannagyártó családnak²³⁶ – egy kannagyártó a 16–17. század fordulóján éppenséggel a Belső-Magyar utcában lakott –, a történeti forrásokban említett, kolozsvári bélyeggel ellátott edények és a ránk maradt 16. századi emlékek.²³⁷

A gazdag kolozsvári polgárok háztartásában már a 15. században számos ónedényt találunk. Johann Sleser özvegye, az Óvárban lakó Margit asszony 1454-ben kelt végrendeletében ön- és „ólom”edényekről, nagyméretű boroskannákról és tálról (*tribus scyphis seu cantaris plumbeis, uno eorundem unum octavale, aliis vero duobus*,

²³¹ KvOkl I. 381.

²³² A kolozsvári unitárius egyház 1709-es leltára szerint „vadnak nro 41 ón tángyér és egy kis tál, melyeknek tizenhármán vagyon írva: *Az Sz: Peteri Templomhoz való*; az oldalán pedig írva *Ecclesia*; belől *R.G.* Ugyan azon tángyéroknek huszonhatán a címeriben vagyon két bötü írva, ugy mint *I.A.* Ezek mind újak. Vagyon ismét két öreg ón tángyér, három-három címer rajta, az középsőben vagyon három bötü, ugymint *IKS.* A fenn megírt kis ón tálán vagyon írva: *Az Magyar Ucczay Templomhoz való Colosvárat 1623*”, Kelemen 1982. 275. Értékelésük: Kelemen 1982. 267–268.

²³³ A kolozsvári Történeti Múzeum Gyógyszerésztörténeti részlegén kiállított hatalmas méretű, 1579-ből származó ónkancsó fülén *W* alakú töredékes jegy, Boroszló város bélyege látható.

²³⁴ Legutóbb: KvEml 29.

²³⁵ Jakó 1957. 385. Vö. Weiner 1978. 9.; Toranová 1980. 173.

²³⁶ 1553: *Onkannagyartho* János, KmJkv II. 5169.; 1599–1600: *Kannagiarto*, KvSzám 8/VI. 59, 125.

²³⁷ A szentpéteri templom régi klenódiumai között szerepelt 1703-ban „egy ón tángyér, az város címere rajta és egy kanna címer, mellette ez az két betű vagyon: *S.P.*”, Kelemen 1982. 274.

Der Kandelgiesser.

Das Zin mach ich im Feuer fließn/
Ich darnach in die Mödel gießn/
Kandel/Flaschen/groß vnd auch klein/
Darauf zu trincken Bier vnd Wein/
Schüssel/Platten/Teller/der maß/
Schenck Kandel/Saltzfäß vnd Gießfäß/
Oehlbüchßn/Leuchter vnd Schüsselring/
Vnd sonst ins Haus fast nütze ding.
B ij Der

9. kép. Kannagyártó. Jost Amman (1539–1591) fametszete a *Ständebuch*ből (1568).
Rifkin 1973. nyomán

quolibet tria quartalia continentibus [...] una scutella stannea) rendelkezett.²³⁸ Az igényes asztali edények közé számító ónkannákat és tálakat (*cantaros plumbeos et scutellas plumbeas*) Kőfaragó (Lapicida) György özvegye, Magdolna asszony 1531-es végrendelete,²³⁹ illetve Erszénygyártó János hajadon lánya, Anna ugyanazon évben kelt testamentuma (*duos canteros plumbeos maiores similiter et duas scutellas plumbeas maiores*) is felsorolta.²⁴⁰

²³⁸ KmJkv I. 1153. sz. Vö. KvOkl I. 199.

²³⁹ KvOkl I. 375.

²⁴⁰ KmJkm II. 4365. sz.

Ispotályok

A szentpéteri templom déli oldalán (Magyar utca 136–138.) áll a Szent Ferenc és Szent Erzsébet nevét viselő aggmenház neogótikus épülete, amelynek közvetlen előzménye, igaz, nem ugyanezen a helyen emelt elődje, volt a középkori város Szent Erzsébet ispotálya.²⁴¹

A súlyos betegek és szegények ellátására, egyben e szerencsétleneknek a város társadalmától való hatékony elkülönítésére alkalmas, a kórház és szegényház feladatait egyszerre betöltő ispotály alapításának idejét nem ismerjük,²⁴² csupán feltételezzük, hogy a 13. század végétől a 14. század közepéig terjedő időszakban létesítették, amikor a lepra terjedése Európa-szerte aggasztó méreteket öltött.²⁴³ Írott forrásban először 1332-ben szerepel, amikor német nevű előljárója (*Heluicus procurator hospitalis de Klusuar*) pápai tizedet fizetett.²⁴⁴

1366-ban az ispotálymester (*Jacobus dictus Zaaz magister domus hospitalis ecclesie beate Elisabeth de Clusuar*) kieszközölte Lajos király engedélyét ahhoz, hogy azt a Szamos melletti malmot, amelyet a vargák addig csertörésre használtak, az ispotály szegényei számára lisztelő malommá alakíthassák.²⁴⁵

Nemcsak a malom, hanem – érthető okokból – maga az ispotály is kívül esett a falal övezett városon. Egy 15. századi oklevél szerint a külvárosban feküdt,²⁴⁶ a 16–17. századi iratok pedig pontosabban is megjelölik a helyét: a Szamos-hídon túl, a Hid-utcában állt (1. kép).²⁴⁷ Elhelyezkedése – amit alább még régészeti leletekkel pontosítunk – a középkori városi ispotályok létesítésének alapelvét tükrözi, amennyiben ezeket előszeretettel alapították a külvárosokban, a városból kivezető fontos utak közelében.²⁴⁸

1603-ban Székely Mózes hadai, 1611-ben a Kolozsvárt ostromló Forgách Zsigmond katonái gyújtották fel: *Hídelvének az alsó szerit és az majorokat, melyek anno 1603 esztendőben is megégtek vala, mind az vízen túl, mind penig innet meggyújták és többől mind leégeték, mind az ispotált s mind penig az feredőházat.*²⁴⁹ Az épületet ezután helyreállíthatták, mert Segesvári Bálint történeti feljegyzései szerint a pestisjárvány áldozatainak egy részét 1633-ban „az hídelvei ispotályban” temették el.²⁵⁰ Nincs adat rá, hogy a 17. század folyamán helyét megváltoztatta volna, tény viszont, hogy a 16. század végén már a Magyar utcában (Platea Longa) is szegényházat tartott fenn.²⁵¹

²⁴¹ Az összefüggés olyan szoros, hogy a középkori Szent Erzsébet ispotály eredeti, 14–16. századi okleveleit Jakab Elek, Kolozsvár 19. századi történetírója még „a szent Erzsébetről nevezett kolozsvári elaggult szegények háza” levéltárában másolta, KvOkl I. passim.

²⁴² 1718-as számadáskönyvi bejegyzés szerint az ispotály „nehai boldog emlekezetű László királytól fundáltatott”, KvLLvt, Számadáskönyvek, 48/XXXII.

²⁴³ Mollat 1984 132.

²⁴⁴ ÁMF III. 357.

²⁴⁵ KvOkl I. 55.

²⁴⁶ 1496: *in hospitali suburby ciuitatis nostre*; KvOkl I. 307.

²⁴⁷ 1539: *Michael Azthalos magister hospitalis Beate Elisabeth vidue extra muros ciuitatis Coloswariensis trans fluuium Zamos vocatum fundate*, KvOkl I. 384.; 1559: *Domus hospitalis in hyd wcza habita*, KvTan Jk I/2 (V/1). 27. Kiss András gyűjtése; KvOkl I. 393.; 1572: *xenodochium Sancte Elysabeth vidue, in suburbio prefate ciuitatis Coloswar Hydwcza vocato*, KvOkl I. 393.; 1588: a nagyhíd említése az ispotálynál: KvSzám 4/I. 40. Kiss András gyűjtése; 1628: *Stephanus Geczy de Coloswar, magister xenodochy seu hospitalis, Beate Elizabeth vidue, in suburbio ciuitatis Coloswar, vltra pontano fundati*, KvOkl I. 396.

²⁴⁸ Általában: Sydow 1969.111–113.; de Cevins 2003. 48–49.; Magyarországon Esztergom, Győr, Kassa, Sopron, Szeged, Székesfehérvár stb. példáját említhetjük, Holl 1979. 139–141.

²⁴⁹ KvEml 128.

²⁵⁰ KvEml 166.

²⁵¹ 1599, Longa: *Domus pauperum xenodochi Sanctae Elisabethae*, Kiss 2003. 208.

Az 1599–1601 közötti adójegyzékek szerint a szegényház a falakon belül, a Belső-Magyar utca déli során állt.²⁵²

Szabó T. Attila Kolozsvár helyneveiről és településtörténetéről írott alapvető munkájában még úgy vélekedett, hogy a 16. század végén a Szent Erzsébet ispotályt – hihetőleg a háborús viszonyok miatt – a Külső-Magyar utca végére telepítették.²⁵³ Adataink azonban – mint láthattuk – nem támasztják alá, hogy a Szent Erzsébet kórház a 16. század végén ide költözött volna, az viszont tény, hogy Szentpéter környékén, annak Szamosfalva felé eső határában valóban állt ispotály a késő középkorban, amelyről alább még több szó esik (Szent Lélek ispotály).

A hídelvei épületegyüttes véglegesen a kuruc kor harcaiban pusztulhatott el. A 19. század derekán romjait még felismerni vélték az Erzsébet út mellett, Füzi Jánosné Gyergyai Krisztina kőmálalji szőlőjében.²⁵⁴ Helyét egy régészeti lelet aránylag pontosan meghatározza. A Kőmál alján fekvő Astoria szálló előtt 1959-ben végzett földmunkák során egy késő középkori, többretegű temető részletét pusztították el; a megbolygatott, nagyszámú sír között számos koporsós temetkezés maradványát is megfigyelték. Az egyik sírban, mellékletként, 14. századra keltezett edény feküdt. Az ugyanakkor előkerült egyéb régészeti anyag (vaskos, korai jellegű tál alakú kályhaszem, ép fazekak, csillagtarajos sarkantyú) a 15–16. századból származik.²⁵⁵ A közelben, az egykori Metropol szálló építésekor, 1910-ben, majd 1941-ben, az Ilona u. 8. szám alatti ingatlan alapozásakor templom körüli temető sírjait bolygatták meg,²⁵⁶ ami arra utal, hogy a Szent Erzsébet ispotály maradványai a mai Astoria szálló és a Horea úti benzinkút közötti területen lappanganak.

Joggal kérdezheti bárki: hogyan a régi Szent Erzsébet ispotály a 17. század végéig nem mai helyén, hanem attól távol, a Hídelvén működött, történetének részletezése milyen tanulságokkal járhat a középkori Szentpéterre nézve?

A feleletet látszólag távolról kezdjük. Makkai László 1943-as tanulmányában részletesen tárgyalta *Nicolaus Mwn* kolozsvári bíró és szász polgártársai, *Jacobus dictus Bülkisser*, valamint *Cristiannus filius Joannis dicti Bauman* 1408. évi adományát. Ebben az évben e három módos polgár, mindhárman a Szent Mihály-plébániatemplom Szent Katalin oltárához kötődő *fraternitas exulum* tagjai, egyesületük nevében ingatlanokat és készpénzt hagytak a kolozsvári plébánosra és utódaira.²⁵⁷ Az adományt tevő *fraternitas*nak, Makkai László fordításában „a száműzöttek testvériségének”, szokatlan nevéből a szerző messzemenő következtetéseket vont le. Elképzelése szerint a fenti társaság, tagjai között Bulkescher („bolkácsi”) Jakabbal, aki a bécsi egyetemen szerzett magisteri címet, bécsi inspirációra lázadást szervezett Kolozsvár patrícius irányítása ellen, hogy a városi vezetésben „szélesebb néprétegek” is helyet kapjanak. Első kísérletük nem járt sikerrel, és tettükért a városból száműzték őket. Idővel azonban – e hipotézis szerint – hazatérhettek, sőt 1403-ban vagy 1404-ben hatalomra is kerültek; szélesebb bázisra, a céhekbe tömörült iparos polgárookra támaszkodó uralmuk csakhamar elnyerte Zsigmond király támogatását. A város vezetését így magukhoz ragadó értelmiségiek, köztük egykori bécsi diáktársak, elűzetésük keserves éveit emlékére alapították volna a „száműzöttek társaságát”. Ez a körülményes, hipotézisek láncolatára épülő magyarázat Makkai Lászlót sem nyugtathatta meg, ugyanis hozzáfűzte, hogy

²⁵² 1599: KvSzám 8/VI. 65.; 1601: uo. 8/VI. 195. Samuil Goldenberg az ispotály itteni házát a Magyar utca (Bulevardul 21 Decembrie 1989) 32. szám alatti épülettel azonosította, kapuján 1559-es évszámmal, Goldenberg 1958. 107. Vö. Balogh 1985. 130.

²⁵³ Szabó T. 1946. 106.

²⁵⁴ Gaal 1995. 156.

²⁵⁵ Ferenczi 1962. 43.; Mitrofan 1965. 660, 5. kép; RepCluj 131.

²⁵⁶ Novák 1941. 109.; RepCluj 132.

²⁵⁷ KvOkI I. 147–148.

ilyen különös egyesületre sem a magyar, sem pedig a németországi városok középkori története nem kínál példát.²⁵⁸

A magunk részéről a középkori itáliai városok pártharcaira vagy a 20. századi emigrációk gyakorlatára építő magyarázatoknál valószerűbb megoldásra teszünk kísérletet. Kiindulópontunk egy apró megfigyelés. 1496-ban Jacobus Adam, a kolozsvári Szent Erzsébet ispotály mestere a külvárosi intézmény lakói nevében (*nomine et in persona totius communitatis pauperum et exulum in hospitali suburby*) a városi tanács előtt bemutatja a gyermektelen Michael Kawtusch és felesége, Margit asszony végrendeletét, amelyben házukat az ispotályra hagyták.²⁵⁹ Ez utóbbi intézmény lakóit az irat *exulnak* nevezi, márpedig nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a latin *exsul* szó nem a hatalmi politika száműzöttjét, hanem a városi társadalom számkivetettjét jelenti. A politikai harcoktól figyelmünk így joggal fordulhat a városi ispotályok felé. Közismert, hogy a középkori városok ispotályainak támogatását a polgárok vallásos egyesületei (*confraternitas*, *Bruderschaft*) vállalták magukra.²⁶⁰ Nem volt ez másként Kolozsvárt sem, ahol ez a hídelvei kalandos-társaság (*Zent Erzebet kalandosa*) feladata volt, miként 1587-ben megújított, tehát annál korábbi keletű, német nyelvű alapszabályából kiderül.²⁶¹ Már a ránk maradt szabályzat nyelvéből is sejteni lehet, a középkori Szent Erzsébet ispotály a német lakosság érdekeltségébe tartozott. A Hídelve, a szinte kizárólag szászok lakta kolozsvári Óvárral²⁶² együtt, Kolozsvár *Vetus* (*Castrum*) nevű fertályát képezte, ahol az óvári polgárok majorjai és kertjei, fennebb a Kőmálon pedig szőlői feküdtek.²⁶³ Ezzel összhangban a 16. századig német nevűek voltak az ispotály képviselői²⁶⁴ és azok a kolozsvári polgárok is, akik a kórház számára adományt tettek.²⁶⁵ Az elmondottak nyomán a *fraternitas exulum* a későbbi kalandos-társaság elődje lehetett, ami – nyomorgó idegenek, börtönlakók és zarándokok segítése mellett – ispotály támogatására szerveződött.²⁶⁶ Az természetesen más kérdés, hogy e társulat, tekintélyes tagjai révén, jelentős befolyással lehetett a várospolitikára irányítására is.

Ha figyelembe vesszük, hogy az ispotályokat fenntartó *confraternitas*ok nemcsak egyazon vallásfelekezethez tartozó, hanem azonos városrészben lakó, ugyanazt a nyelvet beszélő polgárokból szerveződtek, joggal feltételezhetjük, hogy a kolozsvári magyar–német egység („unio”) értelmében a kolozsvári magyarság is tartott fenn is-

²⁵⁸ Makkai 1943. 208–210. Az elképzelés első kritikája: Szűcs 1955. 325–329. („a »száműzetés« nyilván valamilyen vallási szimbolikához kapcsolódik”).

²⁵⁹ KvOkl I. 307–308.

²⁶⁰ A kolozsvári kalandos társaságokról: Lindner 1894.

²⁶¹ Kiss 1994. 86–87, 343. (27. jegyzet); az oltáregyesület (*confraternitas altaris [...] in ecclesia hospitalensi*), szoros kapcsolatban a Szent Mihály-plébániatemplom Szent Katalin oltárának társaságával, már egy 1509-ben kelt oklevélben is szerepel, Jacobus Zeyler és Laurentius Eyzel képviseletében, KvOkl I. 62–63.

²⁶² Az Óvár lakossága még a 15. század közepén is teljesen szász volt, ezért nem szerepel ez a negyed a kolozsvári magyar polgárság 1453-as összeírásában, Szabó T. 1946. 11.

²⁶³ Hídelvét, az Óvár szász hóstátját a 16–17. századi kolozsvári adókönyvek Neustadt, gyakrabban azonban Neustift néven említették, Kiss 1994. 93–94, 343–344. (34–35. jegyzet). 1574-ben egy itteni szőlőskertben „hídelveiknek” nevezett szász inasok dolgoztak, Kovács Kiss 2001. 20.

²⁶⁴ Ispotálymesterek, jogi képviselők: 1332: *Heluicus procurator hospitalis de Klusuar*, ÁMF III. 357.; 1366: *Jacobus dictus Zaaz magister domus hospitalis ecclesie beate Elisabeth de Clusuar*, KvOkl I. 55.; 1496: *Jacobus Adam alias hospitalensis*, KvOkl I. 307–308.

²⁶⁵ Adománytevők: 1368: *Kwncz Jaz*, KvOkl I. 62–63; 1496: *Michael Kawtusch*, KvOkl I. 307–308.

²⁶⁶ *Fraternitas exulum* vagy *ellendczech* a középkori Sopronban is működött, Kubinyi 1999. 349.; de Cevins 2003. 144–145.

potályt.²⁶⁷ Kolozsvár város 1496. évi számadása egyébként világosan megemlékezik a Szent Péter testvérületről.²⁶⁸ Feltűnő, hogy a magyar városrész, Szentpéter határában két ispotályról is megemlékeznek az oklevelek, a Szent Lélek, illetve Jób pátriárka tiszteletére szentelt intézményekről.²⁶⁹ Mivel a Külső-Magyar utcai magyarokat tömörítő kalandos-társaságról nem maradt késő középkori, kora újkori adat, egyértelmű magyar vonatkozásokról nem beszélhetünk; ráadásul, mint rögtön látni fogjuk, a 15. században még óvári német polgár is végrendelezett az itteni kórház javára.

A Szent Lélek ispotály írott forrásban először 1430-ban bukkan fel, amikor V. Márton pápa búcsúlevelet ad a *hospitale Sancti Spiritus pauperum leprosororum extra muros oppidi Clawnsenborg* számára.²⁷⁰ 1454-ben, Johann Sleser (dictus) kolozsvári polgár özvegye, az Óvárban lakó Margit asszony végrendeletében a városon kívül fekvő Szent Lélek-egyház szegényeire (*pauperibus in ecclesia S. Spiritus [...] extra eandem civitatem fundata degentibus*) egy hordó bort hagyott.²⁷¹ 1471-ben Márton öt-ös (aurifaber) felesége, Katharina halálos ágyán négy-négy forintnyi készpénzt és egy-egy hordó óbort hagyott a Szent Erzsébet és a Szent Lélek ispotályoknak.²⁷² 1530-ban Demetherfy Máté kolozsvári polgár végrendeletében egy-egy forintot juttatott a Szent Erzsébet és a Szent Lélek ispotályoknak azzal, hogy a pénzt az ottani szegények között osszák szét.²⁷³ Egy másik jótevő egy gazdag kolozsvári kőfaragó, Georgius lapicida özvegye, Magdolna asszony volt, aki 1531-ben kelt végrendeletében a többi kolozsvári templom és kápolna mellett a falakon kívül épült Szent Lélek-egyházról sem feledkezett meg. Végakarataának érdekes részlete, hogy külön rendelkezett a belpoklosokról, akikre 50 denárt hagyott, illetve a szegényekről, akik egy asztalt kaptak, természetesen az egyszerűbb fajtából.²⁷⁴ Az apróságnak tűnő részlet mögött az rejlik, hogy valójában két, egymáshoz minden bizonnyal közel fekvő intézményről van szó. Egyikük, mint Izabella királynő 1557-es adományleveléből kiderül, a Szent Lélek szegényház, a másik a franciabetegségben (vérbajban) szenvedőké.²⁷⁵ Hasonlóképpen elkülöníti a Szent Lélek ispotályt a kiütéses betegekétől Kolozsvár tanácsának jegyzőkönyve is.²⁷⁶ A lassan kibontakozó képet a főtéren lakó Nagh Salathiel és felesége, Katalin asszony 1559-ben írásba foglalt végrendelete világosítja meg. A végrendelezők a telkük mögötti, már a Király utca felé eső sütőházukat (*domum ... pistoriam*) tartozékaival együtt a Szent Lélekről és Jób pátriárkáról nevezett ispotályok szegénye-

²⁶⁷ 1586: Zabo Lenart Vram Resignalwa(n) Az Also Espotalybeli gondwisseleset, Tablara Iarwa(n) eo kmgmek varosul mind az ket Nemzet Voxa zerent Valazatatoth a' Zentlelekbely zeghenieknék Gondwisselesere az Vnionak tartasa zerent es az Wdeonek változasa zerent Zabo Georgy Vram, EMSzT V. 820.

²⁶⁸ 1496: *Item fraternitati Sancti Petri soluimus VII flor.*, Szabó 1883. 578.

²⁶⁹ Szabó T. Attila korai kutatásai során még úgy vélte, hogy mindhárom kolozsvári ispotály, a Szent Erzsébetről, Szent Lélekről, illetve Jóbról nevezett intézmény a középkori város-magtól északra, a Kőmál keleti oldalán, a régi szőlők között állt, Szabó T. 1946. 106.

²⁷⁰ Ub IV. 402.; Entz 1996. 349.

²⁷¹ KmJkv I. 1153. sz. Az oklevelet Jakab Elek 1459-es kelettel és Joannes Schleffer névváltozattal közölte, KvOkI I. 197–199., a két változatot Entz Géza külön forrásként, 1454-es, illetve 1459-es kelettel tette közzé, Entz 1996. 338.

²⁷² Ub. VI. 503–504.; regesztája: KmJkv I. 2029. sz.

²⁷³ 1530: KmJkv II. 4328. sz.

²⁷⁴ 1531: *pauperibus leprosis sed et mala scabie correptis et infectis, in hospitalj Sancti Spiritus extra menta huius ciuitatis commorantibus lego denarios quinquaginta [...] aliam mensam simpliciore lego ad ecclesiam Sancti Spiritus ad vsum pauperum*, KvOkI I. 373–375.

²⁷⁵ 1557: Izabella királynő Kolozsvár három szegényházának, *in sustentationem pauperum in xenodochys Diue Elysaabeth, Sancti Spiritus, et morbo Gallico laborantium* szőlőket, kerteket és egy sütőházat adományoz, KvOkI I. 389–390.

²⁷⁶ 1557: *Item ut proventus domus pastorie ad hospitalia Sancti Spiritus ac Scabiosorum convertantur*, KvTan Jk I/2 (V/1). 3v. Kiss András jegyzete.

ire és betegeire hagyták. A végrendeletből világosan kiderül, hogy a két ispotály Kolozsvár külvárosának szélén, Szamosfalva felé feküdt.²⁷⁷ Az is kétségtelen, hogy a végrendeletben említett leprás és egyéb betegek a súlyos megpróbáltatásokat és viszkető fekélyeket békével tűrő őtestamentumi Jób nevével jelzett ispotály lakói voltak.

1565. november 26-án közgyűlési határozat született arról, hogy királyi engedéllyel a szentpéteri templomot és az ispotálytemplomot le kell bontani, mert a város veszedelmére lennének, ha az ellenség megszállná őket.²⁷⁸ Nem tudjuk, hogy ez a rendelkezés melyik, vélhetően ekkor már romos, elhanyagolt ispotályra vonatkozott, tény, hogy a Jóbról nevezett intézménnyel nem találkozunk többet forrásainkban. A Szent Lélek ispotályt azonban ezután is emlegették a 16–17. századi kolozsvári iratok.²⁷⁹ Mesterét a városi tanács választotta, aki ez időre, miként a többi választott tisztségviselő is, adómentességet élvezett.²⁸⁰ A források ezt a Magyar utca vége táján állt intézményt alsó ispotálynak nevezték.²⁸¹

Az 1633-as pestisjárvány áldozatainak egy részét vélhetően itt és nem a Magyar utcai templom mellett temették el, a többi hóstáti halottat ugyanis a hídelvei Szent Erzsébet ispotálynál földelték el.²⁸² A Szent Lélek ispotály és hídelvei testvérintézménye később, a 17. század második felében is folyamatosan működött. 1649-ben II. Rákóczi György megerősítette őket az elődei által adományozott évi 2000 kőso birtoklásában,²⁸³ és ugyanezt tette 1666-ban Apafi Mihály is.²⁸⁴ Az adomány átírását még 1698-ban is kérte a kolozsmonostori konventtől Halász András és Timár Pál ispotálymester,²⁸⁵ ám a Szent Lélek ispotály ekkor már nagyon romos, elhanyagolt állapotban lehetett. Legalábbis erre lehet következtetni egy 1694-ben kelt, magyar nyelvű versből, amely arról szól, hogyan szereztek vissza az ispotály javait Benei György és Huszár Mihály ispotálymesterek:

Ez volt ez Városon édjy ieles Ispotály,
Szent Léleki névvel: noha most pusztán áll.²⁸⁶

Az ezután következő évek a legkevésbé sem voltak alkalmasak az épület helyrehozására. Környéke benépesül ugyan a Szentpétértől keletre fekvő, vegyes eredetű lakói miatt Tizenháromvárosnak nevezett újkori városrészsel, magát az ispotályt azonban

²⁷⁷ 1559: *pauperibus leprosis et alys valetudinarijs in hospitalibus in memoriam Sancti Spiritus et Beati Job Patriarche fundatis in fine suburby huius ciuitatis a parte possessionis Zamosfalva adiacentibus*, KvOkI I. 391–393. Egy 1694-es számadáskönyvi bejegyzés szerint az ispotály a külváros keleti peremén feküdt: *ad Hospitale pauperum, vulgo Szent Lélek appellatum! pertinentium ad finem suburby versus orientem sibi aedificatum*, Kv város levéltára, Számadáskönyvek 36/XIV. 1–3. Az ispotály és temploma városszéli fekvésére utal, hogy 1523-ban mellette (*prope ecclesiam pauperum Sancti Spiritus in territorio civitatis Koloswariensis*) két hold szántót említettek, KmJkv II. 3923. sz.

²⁷⁸ KvTört II. 186.; Balogh 1985. 118.

²⁷⁹ 1575: Szent Lélek ispotály és ispotálymester választásának említése, KvTan Jk I/3. 108, 112. R.144. Kiss András jegyzete; 1617: *Szygyarto* Mihály ispotálymester említése, KvOkI I. 395. (azonosítása a következő, 1628. évi oklevél alapján lehetséges, uo. 396.).

²⁸⁰ 1578 január 11.: *Az zentlekbely zegenyeknek gondwisselesset eo kegylmek egez warasul hattak ugian Theomeswary Mihalion*, KvTan Jk I/3. 159v. R. 144. Kiss András jegyzete.

²⁸¹ EMSzT V. 820–821.

²⁸² 1633: Segesvári Bálint krónikája szerint a kolozsvári pestisjárvány sok áldozata közül azokat, „az kiket az Hóstátból odahordtak, és az Szentpéterben és az hídelvei ispotályban temettének”, KvEml 166.

²⁸³ KvOkI I. 397–398.

²⁸⁴ KvOkI I. 398–399.

²⁸⁵ Uo.

²⁸⁶ Kv város levéltára, Számadáskönyvek 36/XIV. 1–3. Kiss András jegyzete.

már csak helynévként emlegetik a kuruc kori, Kolozsvár határában hullámzó harcok leírása során.²⁸⁷ Működő kórházként, szegényházként ezt követően már nem találkozunk vele.

Az elpusztult épület(ek) helyéről régészeti vagy helytörténeti adattal nem rendelkezünk. Esetleg segíthet a majdani régészeti topográfiai kutatásnak az az 1764-ben kelt feljegyzés, amely a Külső-Magyar utca táján elpusztult templom helyéről emlékezik meg: „Ecclesiánk lévén városunk határán külső Magyaruttzában, a' Kis-szamos mellett [...] a' kis-pallonal, egy ganéjdombol állo helye(n), melly hajdon Templom hely volt ...”, „pogányok járása miatt pusztult el a templom.”²⁸⁸

A Szent Erzsébet szegényház helyén az 1725-től itt pasztoráló minoriták háza állt. Miután új rendházuk felépült a belvárosban, 1768-ban Bajtay Antal püspök itteni épületüket az agmenház rendelkezésére bocsátotta.²⁸⁹

Utcák, telkek és házak

Kolozsvár ma ismert legkorábbi ábrázolása, Aegidius van den Rye 1603 előtti lát képe nyomán 1617-ben készült rézmetszet, a flamand Georg Houfnagel munkája,²⁹⁰ amely részben a külvárosokat is ábrázolja. A metszet előterében, a városfalakon kívül a Hídelve gerendaszervezetes (Fachwerk) házai sorakoznak (10. kép); első látásra azt gondolhatnók, hogy a hídelvei külvárost (Neustift) létrehozó Kolozsvár-óvári szászok jellegzetes építési stílusát tükrözik, azonban Georg Houfnagel drégelypalánki, kassai, nagyváradi, pozsonyi és tatai metszetei könnyen meggyőznek arról, hogy a Németalföldre, illetve Észak-Németországra emlékeztető közös részletek a külföldi rézmetsző kezén keletkeztek.²⁹¹ Mindazonáltal megemlítjük, hogy a falakon belüli, úgyszólván kizárólag szászok által benépesített Óvárbán 1627-ben gerendaházak is álltak.²⁹²

A Magyar utcai külvárosról hasonló részletességű, korabeli ábrázolást nem ismerünk, az itteni házakról a rendelkezésünkre álló adattörmelékek alapján csupán feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Giovanandrea Gromo, János Zsigmond fejedelem firenzei bizalmasa 1564–1565-ben Kolozsvár külvárosaiban faházakat látott,²⁹³ vélhetően ezek agyagtapasztását készítették a Magyar utcai külváros Tapasztó nevű lakói. E házak – tekintettel arra, hogy a 16–17. század folyamán a cserépfedés a falakkal övezett belvárosban is ritkaságszámba ment – zsindely-, illetve zsúpfedél alatt állhattak.²⁹⁴ Ellentétben a Belső-Magyar utcával, ahol a késő középkorban már számos kőház

²⁸⁷ Szakál Ferenc krónikájában megemlékezik arról, hogy 1704-ben „érkezvén nagy kuruc erő Szamosfalva felől fel [...] innen kimenvén mind németek, rácok, kolozsváriak ellenkezni, [...] úgy megtolták embereinket, hogy mind a szentpéteri templomig adtak hátat a mieink. De annak utána hátranyomulván a kurucság oda alá, a régi ispotálynál ellenkezvén, ott vágják le Kerekes Szócs Istvánt meg egy Talyigás György nevű jó iffiú embert.” Még ugyanebben az évben „felesen és igen bátorságosan kimenvén mind németek, mind rácok, kolozsváriak fűrt Szamosfalva felé, a Tizenháromvároson alol, vagy amint régen hívták, az Ispotályon alol rájuk ütvén a kurucok, sokat levágtak benne”, KvEml 285, 290.

²⁸⁸ 1764: Ref. Egyh. Lt. Relatoria IV. 10–11. Kiss András jegyzete.

²⁸⁹ 1768: *Xenodochii ad vetus Domicilium Patrum Conventualium extra muros Civitatis in suburbio Sanctorum Petri et Pauli situm*, KvOKl II. 647–648, 698–700.; Gaal 1995. 152–153, 156–157.

²⁹⁰ Balogh Jolán szerint a belga van den Rye festménye Rudolf császár, illetve erdélyi helytartója, Basta idejében, 1600–1602 között keletkezett, Balogh 1985. 110.

²⁹¹ Balassa 2001. 490, 492, 496.; Kovács 2001. 53.; Kovács 2003. 20.

²⁹² Jakó 1957. 368.; Kovács 2001. 73.

²⁹³ Decei 1945. 177.

²⁹⁴ Jakó 1957. 369.; Kovács 2001. 73.

állt,²⁹⁵ a külvárosban a kőépületek ritkák lehettek. A kivételszámba menő régészeti leletek inkább csak kőalapozású, esetleg alapincézett házak létét valószínűsítik.²⁹⁶

Egy apró írott adat a kevésbé igényes, romlandó anyagú külvárosi házak általánosabb érvényű, történelmi-néprajzi jelentőségére utal. Az 1669 előtti években Linczigh János kolozsvári bíró főtéri házában székelyföldi ácsok dolgoztak, „szabad lévén akkor az idegen ácsoknak is az városban dolgozni”.²⁹⁷ Ezek szerint általában csak kolozsvári ácsok vállalhattak munkát a városban, nyilván a külvárosok faházait is többnyire ők készítették. Ezek az inkább mezővárosi vagy falusi jellegű épületek a városba vezető legfontosabb utak mentén alighanem mintát is jelentettek a környező települések lakóinak, egyben olyan sajátos „érintkezési felületet”, ahol a helyi építészet és ácsmunka távolabbi erdélyi területek, elsősorban a Székelyföld gyakorlatával, illetve a 16–17. században nagy számban Magyarország más vidékeiről bevándorló magyarok lakáskultúrájával találkozott. Mindennek végeredményéről – idevágó régészeti leletek híján – egyelőre semmit sem mondhatunk, azt azonban valószínűsítjük, hogy a felszínre épült, több osztatú falusi háztípusok kialakulásában és elterjedésében a mezővárosok²⁹⁸ mellett a királyi városok terjedelmes külvárosainak is történelmi szerep jutott.

10. kép. Külvárosi házak Georg Houfnagel Kolozsvárt ábrázoló rézmetszetén, részlet. Braun–Hohenberg 1618. 41. nyomán

²⁹⁵ A legismertebb, a 15. század közepére már emeletes polgárház, utóbb unitárius püspöki palota a Belső-Magyar utca 14. szám alatt ma is áll, több társa azonban, így a Belső-Magyar utca 13. alatti középkori ház, illetve a 33. szám alatti, hatalmas középkori pincével ellátott épület az 1984–1985-ös bontások áldozatául esett, Gaal 1995. 77–78, 84–85.

²⁹⁶ Mitrofan 1965. 661, 663, 8. kép.

²⁹⁷ KvEml 211. 1588-ban a városi tanács úgy határozott, hogy idegen kőművesek is dolgozhatnak Kolozsvárt, ez azonban csak rövidebb ideig érvényes rendelkezés maradt, Balogh 1985. 366.

²⁹⁸ A késő középkori, kora újkori mezővárosi építészetéről és hatásáról l. Benkő–Demeter–Székely 1997. 44–50., továbbá Balassa M. Iván, Benkő Elek, Pusztai Tamás tanulmányait in:

Malmok és téглаégető

A Szent Péter-templom körüli magyar külvárost érintő középkori oklevelekben és különböző kora újkori írott forrásokban – a templom, iskola és ispotály említése mellett – gyakran esett szó az itteni malomról is, természetesen az annak birtoklása és haszna körül kirobbant ellentétek kapcsán.

Mielőtt áttekintenénk e mai szemmel jelentéktelennek és kisszerűnek tűnő vitákat, emlékeztetnünk kell arra a kiemelkedő szerepre, amit a malmok a középkori városok életében betöltöttek, nemcsak az élelmezésben (különféle fajta lisztelő, hántoló és zúzó malmok), hanem a céhes iparban (csertörő, posztóványoló és fűrészmalmok, érc-törő, kovácsoló és lemeznyújtó hámorok), továbbá a városvédelem (puskaport őrlő malmok), sőt az írásbeliség (papírmalmok) terén is. Birtoklásuk a hozzájuk kapcsolódó malomjog miatt kulcsfontosságú előnyökkel járt, funkció- vagy tulajdonosváltásuk írásos rögzítésére ezért mindig és mindenhol nagy gondot fordítottak.²⁹⁹

Kolozsvár esetében minderről királyi és vajdai oklevelek sora szól. Közülük a legkorábbi I. Lajos király már idézett 1366-os, 1377-ben átírt oklevele, amelyben engedélyezte, hogy a város csertörő malmát gabonaórló malommá alakíthassák a Szent Erzsébet ispotály szegényei számára (*ut de molendino predicti hospitalis Beate Elisabeth in quo hactenus cortices arborum vulgariter cheer vocate pro coriorum ordinacione terebantur, super fluvio Zamus iuxta dictam ciuitatem situatum et existens molendinum frugum siue pro molendis frugibus [...] construatur et ordinetur*).³⁰⁰

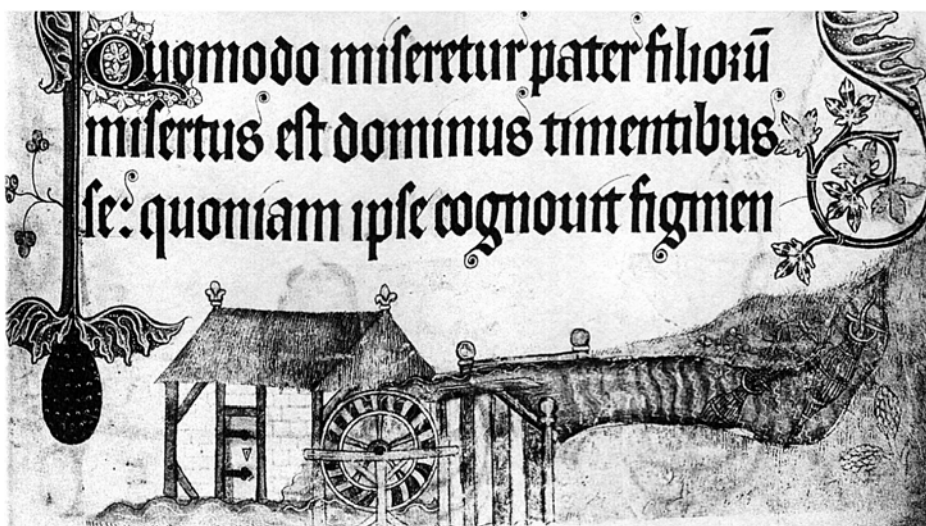
Nem nélkülözte a királyi hozzájárulást a szentpéteri magyarok malomalapítása sem. Egy 1455-ben felvett tanúvallomásban idős emberek arra emlékeztek, hogy a templom közelében, a Szamoson emelt malom helyét az itteni magyarok kérelmezték I. Lajos királytól. E helyre három kolozsvári polgár saját költségén háromkövű malmot épített. Ezt, költségeik megtérülése érdekében, életük végéig használhatták, de halálukkor végrendeletileg a Szent Péter-egyházra hagyták; a malom jövedelmét ezután a templomra fordították (*tempore [...] domini Ludovici regis Hungariae [...] praefati hospites et incolae ac tota communitas [...] ab eodem domino Ludovico rege quendam locum molendini, in iamdicto fluvio Zamos prope praedictam ecclesiam ad sustentationem et utilitatem eiusdem ecclesiae impetrassent [...] et [...] quondam providi viri Petrus Thamasy ac Nicolaus Zurya et Johannes Geude in dicta Zenthpeter uczaya commorantes [...] in dicto loco novo ab ipso rege impetrato molendinum trium rotarum ad utilitatem praefatae ecclesiae et inopiarum eiusdem sublevamen propriis ipsorum expensis ac sumtibus denuo construxissent et aedificassent, [...] vita ipsorum durante ipsis populis de dicta Zenthpeter consentientibus pro recompensatione aliquali eorum expensarum fructus eiusdem molendini percipissent, tandem [...] in ultimaque eorum voluntate, dictum molendinum cum omnibus et singulis suis proventibus, fructibus et obventionibus perpetuo [...] dictae ecclesiae legavissent [...] ex post [...] dictum molendinum multis temporibus tenuissent ac fructusque et obventiones eiusdem percipiendo pro structura saepefatae ecclesiae ac dicti molendini et quibusvis necessitatibus ejusdem ecclesiae expendissent et administrassent*).³⁰¹

Népi építézet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk. Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001.

²⁹⁹ Göbel 1993. 41.

³⁰⁰ KvOkI I. 55.

³⁰¹ KvOkI I. 189–191. (újkori másolat nyomán); Ub V. 481–482.; KmJkv I. 1184–1185. sz.

11. kép. Felülcsapós vízimalom, 1330–1340. Luttrell-Psalterium (London, British Library) Metzger 2002. 75. nyomán

Utóbb, már Zsigmond király idejében, amikor a piaci nagytemplom plébánosa ki-terjesztette joghatóságát Szentpéterre is, az ottani malom jövedelméből is részesülni kívánt. Az uralkodó, mint a királyi város egyházának patrónusa, oklevélben biztosította neki a jogot, hogy a szegények és mindazok számára, akik saját fogattal nem rendelkeztek, korlátozott mennyiségben a templom egylovas, kétkerekű szekeren odaszállított gabonát (*fruges et triticum*) ingyen őrlesse a fenti malomban. A kolozsváriak ellenkezését kiváltó oklevelet Zsigmond 1415-ben megerősítette.³⁰²

1438-ban a kolozsvári polgárok tiltakozásának okára is fény derült. Ők a malom haszonvételét városi jövedelemnek tekintették, amit a városfalak építésére kívántak fordítani. Ez ügyben szóbeli megállapodást kötöttek a plébánossal, hogy az építkezés idejére kétkerekű kocsijával és ingyenes őrletésével ne apassza jövedelmeiket (*dominus Martinus plebanus, ad ipsorum petitiones, propter muri ipsius ciuitatis perfectionem, ad tempus ipsam bigam suam in fauorem ipsorum a ductione frugum cessare fecisset*), ám a vita kiújultával, mivel a kolozsváriak jogaik védelmében oklevelet nem tudtak felmutatni, a plébánosnak pedig saját jogáról időközben vajdai oklevelet is sikerült szereznie, az erdélyi vajda küldötte a plébános malomhasználatát megerősítette.³⁰³

1455-ben a plébánost a Szent Péter-templom fenntartására és építésére szolgáló malom erőszakos elfoglalásával vádolták a szentpéteriek (*dictum molendinum multis temporibus tenuissent ac fructusque et obventiones eiusdem percipiendo pro structura saepefactae ecclesiae ac dicti molendini et quibusvis necessitatibus eiusdem ecclesiae expendissent et administrassent, et non multis retrolapsis temporibus plebani ecclesiae Beati Michaelis Archangeli in saepedicta civitate Koloswar intra murum constructae [...] dictum molendinum pro se ipsis minus iuste et indebite potentialiter occupassent immo etiam modernus plebanus eiusdem ecclesiae Beati Michaelis Archangeli uteretur de praesenti*).³⁰⁴ A malom teljes birtokba vétele nem sikerült

³⁰² KvOkI I. 154–156.

³⁰³ KvOkI I. 178.

³⁰⁴ KvOkI I. 189–191.; Ub V. 481–482.; KmJkv I. 1185. sz.

ugyan, de a plébánosoknak a kétkerekű szekérhez fűződő különleges jogát 1462-ben Mátyás király is megerősítette, *salvo semper jure alieno*.³⁰⁵

A szentpéteri malomról ezután sokáig nem hallunk. A későbbi fejleményekből ítélve a korábbi lisztelő malom mellé csertörő és puskapor malom is épült. Ez utóbbiak 1630-ban pusztultak el, amikor a fejedelemválasztó kolozsvári országgyűlésre haddal érkező Bethlen István serege a városhoz Szamosfalva felől közelített: „szálla az tábor szintén az Hóstát végébe, az hun az vargák malma vagyon; az vargák malmát és puskapormalmokat mind elpusztíták [...] az hun az vargák [malmok] és puskapormalmok pogány ellenségtől megmaradt, az ország népe elpusztította.”³⁰⁶ A malmo(ka)t ezután újraépítették, mert 1704-ben a városra támadó kurucok a szentpéteri malom körül is harcoltak a kolozsváriakkal.³⁰⁷

A malom (újkori nevén a *plebános malma*) a Szent Péter-templomtól északra nyíló kis utca (Szentpéter utcája, ma Str. Bufta) végén, a Malomárok mellett állt. A közelében létesített csertörő malom is fennmaradt az újkorig, erre utal az 1815-től adatolt Csértörő utca (ma Str. Scorțarilor) elnevezés.³⁰⁸

A szentpéteri malomnál rév is volt, ahol 1704-ben a kurucok átkeltek a Szamoson.³⁰⁹ A közelben, a folyó északi partja fölé emelkedő Szentgyörgy-hegy alatt fa gyaloghídon lehetett átmenni a vízen. A pallót Segesvári Bálint feljegyzése szerint 1630-ban készítették; vélhetően csak javításról volt szó, amire – jégzajlás és árvíz miatt – gyakran kerülhetett sor.³¹⁰ A Szentgyörgy-hegyi pallót még 1704-ben is említették.³¹¹

A magyar külváros másik ipari létesítménye a tégláégető volt. Felállításáról, késő középkori, kora újkori működéséről semmit sem tudunk, de a 16–17. századi Kolozsvár Téglás családnévei minden bizonnyal összefüggnek vele.³¹² Magáról a téglacsúrról 1704-ből maradt adat.³¹³ Szentpéter keleti, Szamosfalva felé eső szélén feküdt, helyét az újkori Téglás utca (részben a mai Mărăști tér alatt) jelzi.³¹⁴

³⁰⁵ KvOkI I. 208–209.

³⁰⁶ Segesvári Bálint feljegyzése, KvEml 159–160.

³⁰⁷ KvEml 285.

³⁰⁸ 1815: „Azon háznál, mely vagyon a két vízközt a Plebania Malmával által ellenben levő uttza szegeletin s melynek kertye le nyulik a Cserző Malom uttza felé”, Szabó T. 1946. 39–40, 94.

³⁰⁹ 1704: „lövések [...] hallatván Külső-Magyar utca felé, tehát a kurucok feljöttek éppen Magyar utcába, kívül a Keczelei házáig, és ott [...] lödöztek [...] a várfok felé [...] Hátranyomultak, és a szentpéteri templom táján, ott a malomnál is sokáig sokadozván, az Magyar utcai házaknak az udvarát megjárván, lödöztek [...] sokan a szentpéteri malom révén átaljövén truppai a majorok közé, némelyek feljöttek, azután lenyomulának Szamosfalva felé”, KvEml 285.

³¹⁰ 1631 februárjában a hirtelen meginduló jég elvitte „az szentgyörgyhegyi pallót [...] melyet csak annak előtte való esztendőben csináltak volt” (Segesvári Bálint), KvEml 162.

³¹¹ 1704: „Zsákmányolni kimenvén innen mind magyarok, németek alá a téglacsúr felé, öszeellenkeztek a kurucokkal, és a Szentgyörgy-hegyi pallóig üzvéen a kurucokat, 3 esett el a kurucokból”, KvEml 291.

³¹² A Téglás név és foglalkozás egybeesésére egy 1590-ben kelt kolozsvári számadáskönyvi bejegyzés is rávilágít: ekkor Téglás Antalnak 9 forint 35 denárt fizettek 6000 tégláért, Balogh 1985. 141.

³¹³ KvEml 291.

³¹⁴ Szabó T. 1946. 110.; Gaal 1995. 180, 183.

Kolozsvár-Szentpéter régészeti emlékei

A Külső-Magyar utca mentén az 1980-as években emelt lakótelep (Mărăști negyed) építése során nem tudunk régészeti leletek előkerüléséről. Az 1989-es politikai fordulat után megtorpant az építkezés; az egyik utolsóként felhúzott épület a Szent Péter-templomtól délnyugatra, a Szent Erzsébet aggmenház nyugati oldalán emelkedő emeletes blokkház volt (Magyar utca 134. sz.). Az épület rácsszerkezetű alapozásának kiásása közben, 1990 augusztusában Balázs László régészeti leleteket fedezett fel, amelyeket a kidobott földből és az árokból összegyűjtött, amíg a vasbeton alapozás el nem készült. Feljegyzése szerint „a kályhacsempék, kályhaszemek, fém- és üvegtárgyak egy erősen vöröses, agyagos rétegből kerültek elő, itt-ott csomókban sármaradványokkal, amely elütött színben és összetételben az őt körülvevő sárgás, homokos-kavicsos rétegektől. A réteg vastagsága 40–60 cm között váltakozott és a talaj szintjétől 1,60 m-től 2,2 m-ig tartott.” A leletek két, jól elkülöníthető területen kerültek elő: a mai járdától mintegy 5 m-rel délre fekvő foltból a középkori edénytöredékek (3–5. tábla), figurális kályhacsempék (6–18. tábla) és egy fém gyertyatartó (27. tábla) jutott napfényre, míg egy másik, valamivel kisebb, a járdától kb. 10 m-re fekvő foltból a rozzadtípusú reneszánsz kályhacsempék és más késői leletek (19–25. tábla) származnak.

A régészeti anyag időrendjének ismeretében a fenti megállapítás természetesen viszonylagosnak számít, ugyanis a főúthoz közelebb eső foltból is több évszázad középkori leletei kerültek elő. Tény azonban, hogy a késő reneszánsz korának kályhacsempéi ettől elkülönülve, egy másik foltból (égett rétegből vagy földbe ástott objektumból) származnak. A helyszíni megfigyelések az anyag elemzéséhez ennél több segítséget nem nyújtanak.

Az időközben mosott és ragasztott, magángyűjteményben őrzött leletek átnézése során megállapíthattuk, hogy a megmentett tárgyak között a középkornál korábbi maradványok nem szerepelnek.

Kerámia

Az alapozási árkokból összegyűjtött kerámialeletek jelentős része erősen töredékes. A viszonylag apró és esetlegesen napfényre került darabok rétegtani megfigyelések nélkül sajnos szórvány értékűek, messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak.

Az áttekintett anyag legkorábbi lelete egy apró szemű, csillámos homokkal soványított, barnászvörös anyagú, kézi korongon formált fazéktöredék, kissé elhegyesedve kihajló peremmel (3. tábla 1.). A kora Árpád-kori jellegű darabhoz hasonló töredékeket a megmentett anyagban nem láttunk, sőt késő Árpád-kori, 13. századi leleteket sem találtunk. Szentpéter falu feltételezhető, de nem bizonyítható Árpád-kori előzményeit a ma rendelkezésünkre álló régészeti leletek nem világítják meg.

Feltűnő a tipológiai megfontolások alapján 14–15. századra datálható leletek számának hirtelen megugrása. Közöttük egy oxidáló tűzben vörösesbarnára égetett, illetve egy redukált égetésű, szürke anyagú edénycsoport különíthető el.

A kvarcos, közepes szemű homokkal érdesre soványított barna, illetve barnászvörös színű peremtöredékek közül egyes, 14. századi darabokon még a késő Árpád-kori ketős tagolású peremek hatását figyelhetjük meg (3. tábla 2.). Mellettük előfordulnak a 14. századra általában jellemző galléros fazékperemek (3. tábla 3–4.). A későbbinek tűnő, valószínűleg már 15. századi darabokon legömbölyített peremtípusokat találunk. Ez utóbbiak színe a korábbi barnászvörös helyett már egyenletesebb vörös árnyalatú, a

cserepeken pedig a gyorskorong nyomát figyelhetjük meg (3. tábla 6–7.). Hasonló, érdes homokkal soványított, vörösre égő anyagból készült egy nagyméretű, mély tál (3. tábla 9.), 30,5 cm-es átmérővel, illetve további, szalagszerűen kiszélesedő, esetenként bevagdalt peremmel megformált mély cseréptálak (5. tábla 1–2.), lényegében azonos peremátmérővel (26–30 cm), de vékonyabb edényfallal, vélhetően a 15. század második feléből. Az érdes anyagú, vörösesbarnára vagy vörösre égetett főzőfazekak mellett igen kevés hasonló anyagú asztali kerámia töredék is előkerült. Egy finom szemcsés anyagú, nem fényezett oldaltöredék korsóból vagy kancsóból származik, egy valamivel érdekesebb anyagú, kívül halványvörös, belsejében rétegesen világosszürke töredék karéjos peremű kancsóból. Korukra nézve egyelőre csak becslésekre szorítkozhatunk. Székelykeresztúri kutatásaink során úgy tapasztaltuk, hogy a finom, vörös anyagú asztali kerámia a leggyakrabban a 14. század második felétől a 16. század elejéig terjedő időszakban bukkan elő; jobb híján most is ezt a tágabb kelteezést javasoljuk.

A 14–15. századi kerámia másik része oxigénszegény, redukáló tűzben szürkére égett. Az alkalmazott égetéstechnika nem volt tökéletes, ugyanis tiszta és egyenletes szürke színt csak viszonylag kevés edény kapott, többségük barnásszürke árnyalatú. Olyan töredéket is láttunk, amelynek csupán a felszíne volt szürke, míg a cserép belseje vörösesbarna maradt (4. tábla 4.). A korábbi darabokon kettős tagolású peremváltásokat találunk (4. tábla 1–5.), a későbbiek galléros, illetve legömbölyített, ritkán szögletes kiképzésű peremmel készültek (4. tábla 7–10.). Figyelemre méltó két peremtöredék (4. tábla 9–10.), amely azonos peremkiképzéssel készült, de eltérő színre, szürkére, illetve barnára égett. A középkori szürke kerámia jellegzetes alcsoportját alkotják a finoman iszapolt, fényezett vagy simított felületű, keményre és sötétszürkére égetett asztali kerámia maradványok. Az egyes darabok lapos, hosszában bordázott szalagfüllel (4. tábla 11, 14.) ellátott, profilált aljú (4. tábla 13.) kancsókból származnak, amelyek oldalát bemélyített barázdákkal (4. tábla 6.), illetve erőteljes hornyolással és bepecsételt mintával (4. tábla 11–12.) díszítették. Ilyen leletekre a román kutatás először az észak-moldvai városok, elsősorban Jászvásár/Iași, Karácsonykő/Piatra Neamț, Moldvabánya/Baia, Románvásár/Roman, Szeret/Siret és Szucsava/Suceava régészeti kutatása nyomán figyelt fel.³¹⁵ Felismerték a szürke, esetenként bepecsételt (asztali) kerámia közép-európai, elsősorban cseh- és lengyelországi, osztrák és német kapcsolatait, és feltételezték, hogy ennek az edényfélésegnek a 14. század végétől nyomon követhető moldvai elterjedése összefügg a Moldvába irányuló német bevándorlással; felmerült az Erdély felől ide érkező szászok hatása is.³¹⁶ Az úttörő moldvai publikációk nyomán az erdélyi régészeti kutatás is érzékelte, hogy Észak-Erdélyben is kimutatható hasonló leletanyag. A kezdetben még csak Kolozsvár környékére szorítkozó kisebb leletegyüttesek sommás említésekor, hivatkozva a moldvai kutatás eredményeire, egyben a problémát a középkori nyugati bevándorlás szintjére egyszerűsítve, az erdélyi román kutatók szívesen használják a hospeskerámia („ceramica oaspeților”) terminust, anélkül azonban, hogy részletesebb elemzésbe bocsátkoznának.³¹⁷ A tanulságokra alább még visszatérve már most felhívjuk arra a különös körülményre a figyelmet, hogy ez alkalommal a „hospeskerámia” Kolozsvár magyar külvárosában került elő, ami önmagában is jelzi, hogy technikai ismervek, jelen esetben fazekastechnikák nyomán az etnikum- és eredetvizsgálat a régészetben is kockázatos vállalkozásnak számít.

³¹⁵ Matei 1962. 377–386.; Rădulescu 1972. 227–240.

³¹⁶ Legutóbb, most már közép-moldvai (Bakó/Bacău, Egyedhalma/Adjud, Tatros/Trotuș) leletekre is támaszkodva: Artimon 1996.

³¹⁷ Pinte 1967. 533–534.; Pascu–Rusu 1968. 167–168.

A megmentett kerámialeletek hallatlan esetlegességére utal, hogy a kora újkor időszakát, melyből egyébként számos kályhacsempét ismerünk, alig néhány edénytöredék képviseli. Egy érdesre soványított, vékony falú, jellegzetes 16. századi szalagperemmel megformált főzőfazék kis darabja sorolható ide (5. tábla 3.), továbbá egy halványbarna, finom anyagú, igen vékony falú, 16–17. századi fazéktöredék. Kormos pereme arra utal, hogy főzőedény volt (5. tábla 6.). Egy barna anyagú, lapos hornyolással díszített edényoldalon rácsöppent sárgás mázfoltot láttunk (5. tábla 5.). A késő középkor asztali kerámiáját egy vörös anyagú, vállán hornyolt díszű kancsó töredéke képviseli, peremén kívül-belül barnászöld mázzal (5. tábla 4.).

Kályhacsempék

A meglepően nagy méretű és változatos töredékekből álló csempe- és kályhaszemanyag áttekintése 18 típus elkülönítésével járt:

1. Mázatlan kályhacsempe töredékei. Homokkal érdesre soványított anyaga barnára, illetve vörösesbarnára égett, törésfelületén szürke csík látszik. Előlapján lekopott szennyesfehér angób bevonat, rajta imitt-amott vörös festéknyomok. Pálcataggal kísért egyszerű léckeretben balra néző, nyitott csőrű griff, sematikusan mintázott szárnyal és leveles indává bomló farokkal, felemelt karmos mellső manccsal. Lapos, hátrész nélküli csempe, hátoldala nem kormos, rajta pelyvás agyagtapasztás odaragadt maradványa. A töredékek két csempéből származnak.

M: 25,5 cm, sz: 19,8 cm (6. tábla)

2. Mázatlan csempetöredék. Érdesre soványított anyaga barnászvörösre égett. Előlapját sötétebb és világosabb szürkére égett réteg fedi, ami fehér angób alapra felvitt vörös festés utólag megégett maradványa lehet. A képmezőt Szent Mihály álló alakja töltötte ki; az ábrázolásból a kötényszerű, lemezsávós, rákozott combvért és a plasztikusan mintázott szárny részlete látható. Hátoldalán ujj- és simításnyomok. Jóllehet a töredéken a csempe széle nem maradt meg, a homorúan ívelődő agyaglap és a hátán látható nyomok arra utalnak, hogy hátrésszel (valószínűleg dongás háttal) készült.

A töredék mérete: 13x13,5 cm (7. tábla)

3. Mázatlan kályhacsempe nagy töredéke. Érdes anyaga vörösesbarnára égett. Egyszerű léckerettel övezett előlapján két női szent baldachin alatt álló, koronával és dicsfénnyel ábrázolt alakja látható. A jobb oldali, derék fölött összefogott ruháján kapcsos palástot viselő szent (Szent Borbála) bal kezében hegygel átlósan felfelé tartott kardot, felemelt jobbában tornyot tart; a bal oldali, töredékes nőalak bal kezében hegyével a földre támasztott kardot fog, jobb karja és attribútuma hiányzik (Szent Katalin?). Az előlapon rózsaszín angób és vörös festés csekély maradványa. Érdes, simításnyomos hátoldalán koromfolt és letöredezett dongás hátrész csonkja. A hátlap a csempe készítési módját is elárulja: először egy ovális, az előlap tükrét csak hozzávetőlegesen kitöltő agyaglapot nyomtak a dúcba, majd a dúcra illesztették a korongolt, középen kivágott dongás hátrészt, végül agyaggal kitöltötték az előlap és a hátrész között maradt hézagot, egyben erősen egymáshoz tapasztották a két részt.

M (töredékes): 28,5 cm, sz: 23,3 cm (8. tábla)

4. Mázatlan, töredékes kályhacsempe. Homokkal érdesre soványított anyaga világosbarnára égett. Egyszerű léckerettel, azon belül rovátkolt szalaggal szegett előlapját csonkolt ágas fatörzs mellett talapzaton, szoborszerű pózban álló lemezzértes lovag

alakja tölti ki, aki jobbában földre támasztott pajzsot, baljában hegyével a földre szegzett egyenes pengéjű kardot tart. Az eredeti ábrázolást a képmező középtengelyének számítató fatörzsnél függőleges metszéssel kettévágták, eredetileg feltehetően két alak helyezkedett el a fa két oldalán. Lapos, hátrész nélküli csempe, előlapját foltokban világosbarna agyagmáz fedi, hátoldala ujjnyomos.

M (töredékes): 30,3 cm, sz: 16,8–16,9 cm (9. tábla)

5. Máztatlan kályhacsempe. Kvarcos homokkal érdesre soványított anyaga barnás-vörösre égett. Egyszerű léckerettel övezett előlapját lovon ülő, páncélt és csúcsos sisakot viselő, dicsfényes Szent György alakja tölti ki, amint felemelt szablyával a ló alatt tekergő sárkányra támad. A töredéken a ló lába alatt a sárkányfarok kis részlete látható. A képmező bal oldalán, Szent György szablyás, magasba emelt karja alá a királylány kisméretű, koronás alakját mintázták, amint mellén összekulcsolt kezekkel imádkozik. A csempe jobb felső sarkában a természeti környezetet sematikusan megmintázott fa jelzi. Az előlapot rózsaszínes árnyalatú bevonat, az egyik töredéken ezenkívül foltokban megmaradt grafitos réteg borítja. Fiókrész nélküli hátoldala ujjnyomos. Két kályhacsempéből maradt ránk töredék.

M (töredékes): 23,6 cm, sz: 17,4–17,7 cm (10–11. tábla)

6. Máztatlan kályhacsempe töredéke. Érdes anyaga barnásvörösre égett. Derékban széles övvel összefogott, csuklyás öltözetet viselő, talán fél térdre ereszkedett alak (angyal?) töredékes alakja díszíti; jobb karja a test mellett, balját felemeli. Előlapján igen kis foltokban fehér angób és vörös festés maradványa, hátoldalán simításnyomok.

A töredék mérete: 15x10,2 cm (12. tábla)

7. Máztatlan kályhacsempe töredéke. Érdes anyaga szürkésbarnára égett. Az orosz-lánnal küzdő Sámson motívuma díszítette: páncélos, hosszú hajú férfi szétfeszíti az oroszlán száját. Előlapján csekély megégett angóbmaradvány, hátoldalán simításnyomok.

A töredék mérete: 11,8x6,5 cm (13. tábla)

8. Máztatlan kályhacsempe töredéke. Érdesre soványított anyaga a felszínen barnásszürkére égett, törésfelülete feketésszürke. Pálcataggal bővített léckeretben kanyargó, egymást metsző indapárból virág, illetve szőlőfürt nő ki. A végtelen mintát a csempe tetején elvágták. Előlapját megégett angóbréteg borítja, hátán simításnyomok. A hátrész nélküli csempe feltűnően vastag és súlyos.

A töredék mérete: 22,7x13,3 cm, szerkesztett szélessége: 28,8 cm (14. tábla)

9a. Máztatlan, töredékes kályhacsempe. Érdesre soványított anyaga barnára égett, törésfelületén, az anyag belsejében sötétszürke sáv húzódik. Lépcsőzetesen mélyülő kerettel szegélyezett előlapját két harcoló férfi alakja tölti ki. A bal oldalon álló férfi arca elmosódott, fején csúcsos sisakot vagy süveget visel. Jobbjával harci csákányt emel a feje fölé, baljával ellenfele fegyveres karját fogja le. A jobb oldali, mellvértet és csúcsos sisakot viselő férfi ellenfele övét ragadja meg, és a jobbában hegygel lefelé tartott karddal vagy törrel vállon szúrja. Ráma nélküli hátoldala ujjnyomos, közepén kiterjedt koromfolttal. Feltűnően vastag, súlyos csempe. Peremének bal oldalán agyagtapasztás nyomai.

M (szerkesztett): 30,1–30,2 cm, sz: 24,3 cm (15. tábla)

9b. Mázas kályhacsempe töredéke. Az előbbi, küzdő férfiakat ábrázoló csempe mázas, azonos méretű változata. Érdes anyaga közép barnára égett, az anyag belsejé-

ben sötétszürke sáv húzódik. Borsózöld, kissé megégett mázzal borított előlapján a harcolók lába látszik, ennek segítségével az előbbi csempén látható motívum csaknem teljesen kiegészíthető. A máz a lépcsőzetesen mélyülő keretet csak foltokban borítja. Hátoldalán letördezett ráma vagy dongás hátrész maradványa látható. Feltűnően vaskos falú csempe.

Sz: 24,3 cm (16. tábla)

10. Mázas kályhacsempe töredéke. Apró szemű homokkal érdesre soványított anyaga barnásvörösre égett. Előlapját vékony angóbréteg fölé vastagon felvitt, borsózöld máz borítja, amely helyenként vörös árnyalatúra és hólyagosra égett. Előlapja a lovon ülő, jobbra néző koronás Szent László királyt ábrázolja melle elé tartott, hegyes talpú, kiszélesedő szárú kereszttel díszített pajzsral. A túlégett máz miatt az ábrázolás nehezen kivehető. A hátoldalon látható nyomok szerint a csempe dongás háttal készült.

A töredék mérete: 12x12 cm (17. tábla)

11. Mázatlan kályhacsempe töredékei. Érdesre soványított anyaga szürkésbarnára égett. Pálcataggal kiegészített léckeretes előlapját erőteljes rácsminta tölti ki. A ráma nélkül készült, meglehetősen vaskos csempe hátoldalát koromfoltok borítják. A töredékek két csempéből származnak; az egyik saroktöredék segítségével a rácsminta részben kiserkeszthető.

A nagyobbik töredék mérete: 15,6x9,5 cm (18. tábla 1.)

12. Mázatlan kályhacsempe töredéke. Apró szemű, jól iszapolt anyaga vörösesbarnára égett. Előlapját erős kiülésű rombuszminta fedi. Hátoldalán durva textillenymot.

A töredék mérete: 8,6x5,2 cm (18. tábla 2.)

13. Mázatlan, közel négyzetes kályhacsempe. Jól iszapolt anyaga világos barnásvörösre égett. Egyszerű léckeretet belül csillagsorral díszített borda szegélyezi. Előlapjának mezejét kettős olaszkoszorúba foglalt, 11 szirmú, erős kiülésű rozetta foglalja el, végükön golyószerűen megvastagodó szirmokkal. A két olaszkoszorút akantuszleveles minta választja el, a sarkokat hasonló motívumból alkotott saroklevelek töltik ki. Az előlap felszínét rózsaszínes, esetenként szürkésfeketére égett angób fedi. Az egyik töredéken rácsöppent zöld mázfolt látható. A csempe 4,7 cm széles hátoldali ráámájának két, szemben fekvő oldalát 3–3 helyen még képlékeny állapotban átlukasztották. Hátoldalát simításnyomok borítják. A töredékek legalább hat csempéből származnak.

M: 22,4–23,6 cm, sz: 19,2–20 cm (19–20. tábla)

14. Mázatlan, négyzetes kályhacsempe. Jól iszapolt, finom szemcsés, kissé porózus anyaga barnásvörösre vagy világosbarnára égett, törésfelületét sötét sáv tagolja. Az egyik példány felszínén foltokban megmaradt a grafitos bevonat, a többin sárgás vagy rózsaszín angóbréteg található. Az egyik töredéken a peremet kiterjedt zöld mázfolt borítja. A csempe egyszerű léckerettel szegett mezejét nagyméretű olaszkoszorú foglalja el, benne erős kiülésű 12 ágú rozettával. A sarkokat szabdalt akantuszlevelekből komponált motívumok töltik ki. A koszorú fölött kisméretű reneszánsz címerpajzsban ligatúrák *AK* monogram, a koszorú alatt hasonló pajzsban *MI* névbetűk. 5,1 cm széles hátoldali ráámájának két szemközti oldalát 2–2 helyen átlukasztották. A hátoldal egyes esetekben textillenymotatos, máskor simításnyomok borítják. A töredékek legalább hét csempéből származnak.

M: 21,3–22,1 cm, sz: 20–20,5 cm (21–22. tábla)

15. Mázatlan kályhacsempe és töredékei. Érdes anyaga világos barnásvörösre égett. Pálcataggal, ezen belül fogsorral szegett, rézsűsen mélyülő keretben olaszkorsóból kinövő virágtő díszíti. Az olaszkorsó két oldalán elmosódott *FB* monogram. Az *F* antikva talán egy *E* javításából, a *B* pedig egy *P* átírásából származik. A csempe rézsűit leveles indaminta, a felső rövid rézsűt kiterjesztett kétféjű sas alakja tölti ki. 4,7–4,8 cm széles rárával ellátott hátoldalát ujjnyomok borítják. A töredékek legalább öt csempéből származnak.

M: 26,8 cm, sz: 19,3–20,2 cm (23. tábla)

16. Mázatlan kályhacsempe és töredékei. Érdes anyaga világos barnásvörösre égett. Egyszerű léckerettel övezett, rézsűsen mélyülő tükre díszítetlen. Előlapját vékony rózsaszín angóbréteg borítja. Hátoldali rárája körben letöredezett, a rámacsonk külső felületén rátapadt agyagtapasztás-darabok, hátán simításnyomok. A töredékek több csempéből származnak.

M: 30,5 cm, sz: 19,7 cm (24. tábla)

17a. Mázatlan kályhacsempe töredékei. Érdesre soványított anyaga világos barnásvörösre égett, törésfelületén szürke csik húzódik. Előlapját vékony sárgás angóbréteg borítja. Rézsűsen mélyülő tükre díszítetlen. Hátoldali rárával készült.

A legnagyobb töredék mérete: 12,5x5 cm (25. tábla 1, 3.)

17b. Mázas kályhacsempe töredéke. Durva szemű, kvarcos homokkal soványított anyaga világosbarnára égett. Rézsűsen mélyülő, a fenti csempéével azonos előlapját megégett zöld máz borítja. Hátoldali rárával készült.

A töredék mérete: 8x9 cm (25. tábla 2.)

18. Kályhaszemek töredékei. A csempékkel együtt tál alakú, négyzetes peremű kályhaszemek darabjai is előkerültek. A meglehetősen töredékes anyagból kiegészíthető példányokat nem sikerült összeállítani, a töredékek jellegzetességei alapján azonban több csoportjuk is elkülöníthető.

18a. Mázas, tál alakú kályhaszemek töredékei. Anyaguk kis és közepes szemcséjű homokkal soványított, barnásvörösre égett agyag. Az egyes kályhaszemek belsejét bevagdalt, illetve benyomkodott bordapárok tagolják, a két borda között plasztikus girlandokkal. A kályhaszemek belsejét vastag, üveges sötétzöld máz borítja, amely foltokban sárgászöld, illetve angolvörös árnyalatú. A töredékek két kályhaszemből származnak. Mindkettőt levágták a korongról.

Fenekátmérő: 7,7–8 cm (26. tábla 2–3.)

18b. Mázatlan kályhaszemek töredékei. Anyaguk általában érdesre soványított, kissé porózusra égetett, barna cserép, törésfelületén végighúzódó szürke vagy fekete csikkal. Néhány töredék szürke, redukált égetésű kályhaszemből származik; az egyik ilyen darabon a fenék fölött benyomkodások futnak körbe. Az általában vaskos falú töredékek között néhány késői (17. századi), vékony falú és peremű (peremvastagság: 0,5–0,7 cm), jól iszapolt, vörösre égetett anyagból készült kályhaszem darabja is előfordul. Az egyik ilyen darab belsejét grafitos bevonat borítja. Az anyag zömét képező vaskosabb kályhaszemek belsejében kétszeres, sima vagy benyomkodott borda fut körbe; a sima, plasztikus bordával tagoltak belső felületét vörös földfestés díszíti.

Fenekátmérő: 9 cm (26. tábla 1.)

A fenti leletek jelentőségét mindenekelőtt az adja, hogy olyan területen kerültek elő, amely az erdélyi csempekutatás számára a legutóbbi időkig³¹⁸ fehér foltnak számított. Szórványos töredékeket eddig is ismertünk Kolozsvárról,³¹⁹ az egyik darab a 15. századi budai lovagalakos kályha hatását illusztrálja, ami aligha meglepő az eddig ismert erdélyi leletek³²⁰ és okleveles adatok fényében.³²¹ Olyan összefüggő anyag azonban a legutóbbi időkig nem volt a birtokunkban, amely a kolozsvári csempék készítésével és használatával kapcsolatos általánosabb kérdésekre is választ adhatott volna. A fehér folt kontrasztját tovább növelte az erdélyi kutatás azon sajátossága, hogy ismereteinket elsősorban távolabbi vidékek (mindenekelőtt a Székelyföld) falusi és mezővárosi települései leleteiből, továbbá várak és udvarházak kutatásából merítjük, míg az alapvető jelentőségű városi emlékekről azok köreiről és műhelyproblémáiról a középkori városi régészet tragikus fejletlensége miatt egyelőre keveset tudunk.

Ezt a kutatási hiányt a kolozsvári magyar külváros csempéi csak kismértékben pótolhatják. Néhány típusuk egyértelműen kötődik a legújabban közzétett kolozsvári, belvárosi leletekhez, mások kétségtelen kapcsolatot teremtenek az igényes városi műhelyek és a népi felhasználók, illetve további vidéki műhelyek felé, egyben vékony szállal kapcsolódva a székelyföldi emlékekhez hozzájárulnak bizonyos erdélyi kályhatípusok körének megrajzolásához. Mindazonáltal bizonyosak lehetünk abban, hogy a kérdést alapvetően új megvilágításba helyező, rendkívül jelentős leletegyüttesek lapanganak még Kolozsvár földjében.

Alapásáskor előkerült szórványleletekről lévén szó, régészeti lelőkörményeik sem a keltezéshez, sem pedig az egykori kályhák rekonstrukciójához nem nyújtanak segítséget. Egyedüli támpontunkat a tárgyak stílári és technikai sajátosságai jelentik. Értékelésüknél így fokozott mértékben kell közelebbi-távolabbi párhuzamokra támaszkodnunk, jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy ezek tanulsága igencsak viszonylagos. Azzá teszi őket az a körülmény, hogy kolozsvári csempéink eredetéről úgyszólván semmi biztosat sem tudunk. Nem dönthetjük el, hogy kizárólag kolozsvári műhely(ek) termékeiről van-e szó, vagy máshonnan származó csempék és dúcok másolataira is gondolnunk kell (erre apró jelek utalnak), és – mint említettük már – keveset tudunk a késő középkor, kora újkor kolozsvári fazekasairól is. Mindez a tárgyak értékelhetőségét nagymértékben megnehezíti.

A legkorábbi szentpéteri csempeleletek késő gótikus töredékekből állnak. Közülük elsőnek egy griffet ábrázoló, kiegészíthető méretű töredéket említünk (6. tábla). A motívum klasszikus megfogalmazása a 15. század közepi budai lovagalakos kályha nyomán terjedt el Magyarországon, illetve a szomszédos Lengyelországban,³²² továbbá Cseh-³²³ és Morvaországban.³²⁴ A budai lovagalakos kályha széles körben elfogadott

³¹⁸ Munkánk lezárásakor jelent meg Daniela Marcu Istrate erdélyi kályhacsempe monográfiája, amely 10 kolozsvári lelőhelyről, illetve a Kolozsvári Történeti Múzeum régi anyagából 89, Kolozsmonostorról további 19 kályhacsempét és töredéket tesz közzé, Marcu Istrate 2004. 187–202.

³¹⁹ Balogh 1943. 153, 340, 356, 270. kép; Mizgan 2001. 7. kép b–c.

³²⁰ Legutóbb Mizgan 2001. passim.

³²¹ 1506-ban az egykor Budán élő Benedictus Kemenczegyartho Désen birtokolt lakóingatlan, Entz 1996. 268.

³²² Előfordul a krakkói Wawel 15. századi kályhacsempéi között, Piatkiewicz-Dereniowa 1977. 16, 5. kép. A kályhacsempéknél megmutatkozó lengyel hatásról a 15. század második felében és a 16. század első felében: Holl Imre: *Késő középkori és reneszánsz kályhacsempék magyar-lengyel kapcsolatai*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, sajtó alatt.

³²³ Holl 1998a. 13. kép 2–3.

³²⁴ Michna 1977. 9. kép.

rekonstrukciója a hasáb alakú tűztér legalsó csempesorában váltakozva oroszliánt és griffet ábrázoló csempéket szerepeltet; ez a megoldás még a 16. század 20-as éveiből származó német reneszánsz kályhákban is tanulmányozható.³²⁵

A budai lovagalakos kályhára és körére nagy figyelmet fordító régészeti kutatás kimutatta, hogy az eredeti budai, mázzal borított példányokról mázatlan másolatok is készültek; ezeket vidéken, egyszerűbb kályhákba építették be.³²⁶ A változatok számát később az újramintázott csempék is gazdagították. A griffes kályhacsempék a budai lovagalakos kályha megfelelő motívuma hatására terjedtek el; az erdélyi csempékészítésre főként a lovagalakot és a griffet ábrázoló csempe gyakorolt hatást; Nagyváradon a közelmúltban egy budai típusú griffet ábrázoló kályhacsempe kerámia negatívja is előkerült.³²⁷ Az egyre stilizáltabb motívumokból álló sort a Brukenthal Múzeum négyzetes formájú griffes csempéje zárja.³²⁸ Ez utóbbi darabot a német kutatás szívesen eredezteti az erdélyi szász népművészetből, a csempe motívuma azonban, népies újramintázása ellenére is, világosan jelzi budai eredetét.

A budai griffből és másolataiból az erdélyi népies griffekig terjedő sorba a kolozsvár-szentpéteri griffes kályhacsempét nem tudjuk beilleszteni. Alapvetően megkülönbözteti tőlük a csempe téglalap alakú formátuma, amely lehetővé tette, hogy az eredetileg három lábon álló, egyik első mancsát felemelő, stilizált szárnyú griffet a heraldikus oroszliánok módjára felállítsák. A budai griffnél karcsúbb, hosszú nyakú és lábú állat farka nem a hátsó lábak között bújik előre, hanem oroszliánfarokként emelkedik a magasba. Ez utóbbi részlet a Zsigmond-kori II. kályhacsempe csoporton látható griffre emlékeztet, anélkül azonban, hogy korban vagy stílusban összekapcsolható lenne vele.³²⁹ Az ilyen átformált, késői jellegű griffábrázolások nem ismeretlenek Erdélyben. Daniela Marcu Istrate a barcasági Földvár régészeti kutatása során bukkan ilyenek kis részleteire; itt a kerítőfal egyik tornyát a 16. században fazekasműhelynek használták, melynek hulladékában számos kályhacsempe töredék is előkerült, köztük griffmotívumok is.³³⁰

Az architektúráis keretben, mérműves árkádívek vagy baldachin alatt ábrázolt szentek a gótikus kályhacsempék kedvelt témái közé tartoznak. A páros ábrázolások között a Szent Pétert és Szent Pált, továbbá Szent Borbálát és Szent Katalint³³¹ megjelenítő csempék a leggyakoribbak. A kolozsvári csempe – bár a bal oldali nőalak attribútuma a töredékről hiányzik – vélhetően szintén Szent Borbálát és Szent Katalint ábrázolja (8. tábla). A gondosan és részletezve mintázott csempe – az erdélyi emléksanyagban meglehetősen ritka módon – stiláris következtetések levonását is lehetővé teszi: az enyhén körte formájú arccal és csücsörített szájjal formázott nőalakokon az 1400 utáni lágy stílus jegyei láthatók. Ez a csempedúc készítésének korában (a 15. század második felében vagy végén) ugyan már régiesnek számított, de a népi felhasználók számára félreérthetetlen tanulságot hordozott: szerintük a hitet és erkölcsöt

³²⁵ Holl 2002. 382–383.

³²⁶ Pl. Hahót, Kőszeg, Zalavár, l. Holl 2002. 382–383.

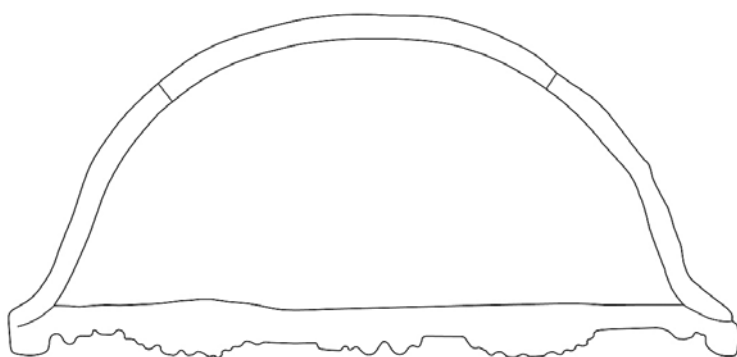
³²⁷ Rusu 1996. 126, 1. kép.

³²⁸ Orend 1929. 430, 22. kép a.

³²⁹ Holl 1958. 44. kép; Mezősiné Kozák 1981. 187.

³³⁰ Marcu Istrate 2003. 308–310, 10. kép 2–3. ; Marcu Istrate 2004. 37–40, 232, 83. tábla 11–12.

³³¹ 15. század eleji keltezéssel a boroszlói (Wrocław/Breslau) Ritterplatzról: Gündel 1934. 289, XXII. tábla 3.; 15. század végi vagy 16. század eleji keltezéssel, Szászsebesről: Marcu Istrate 2002. 90, IV. kép 1.; Gyulafehérvárról: Marcu Istrate 2002. 90.; Rusu 1996. 128–129, 4. kép (Szent Borbála és Szent Orsolya).

12. kép. Marosvécs, mázatlan kályhacsempe Szent Katalin és Szent Borbála alakjával, 15. század (Marosvásárhelyi Múzeum). Ughy István rajza nyomán

megtestesítő női szentek hagyományosan így néztek ki.³³² Hasonló témájú, de részleteiben teljesen eltérő kályhacsempe Erdélyből is ismert: a marosvécsi vár ásatása során feltárt késő gótikus, dongás hátú csempék közül az egyik (12. kép) nemcsak tematikájában, hanem méretében is közel áll a kolozsvárhoz (m: 29,2 cm, sz: 22,5 cm). A kolozsvári és a marosvécsi csempe egyaránt dongás, közepén kivágott hátrésszel készült, ami arra utal, hogy ezeket a darabokat egykor a kályha felső, sokszögű részébe építették be. Tekintettel arra, hogy a két női szentet (8. tábla), illetve Szent Mihályt (7. tábla) ábrázoló kolozsvári töredékek anyaga igen közel áll egymáshoz, feltételezzük, hogy egy olyan késő gótikus kályhából származnak, amelynek felső részét szentek alakjai díszítették. Valószínűleg egy másik csempesorozathoz, egyben másik kályhához tartozott a térdelő szentet vagy angyalt (12. ábra), illetve Sámson ábrázoló mázatlan, erősen töredékes kályhacsempe (13. tábla); mindkettő a 15. század végétől a 16. század derekáig terjedő időszakból származik.

Talán még a 15. század második felében, esetleg a 16. század elején készült a szoborszerű pózban megmintázott vértess lovagot ábrázoló kályhacsempe (9. kép), amelyen a rákózott félvértezet, vállán nagy „pillangókkal”, továbbá a kerek kivágással ellátott, korai típusú tárcsapajzs rajza korhatározó jelentőségű. Általában megfigyelhetjük, amint ezt az alább tárgyalandó Szent Györgyös kályhacsempe megfelelő részletei is tanúsítják, hogy a késő középkori, kora újkori ábrázolások fegyverrajzai akkor igen korszerűnek számító előképek nyomán keletkeztek. Hozzávetőleges párhuzamát egy másik, 15–16. századra datált kolozsvári lelet, illetve egy hasonló korú alsórákosi csempe jelenti.³³³ Valószínűleg ide kapcsolódik az az alvinci zöld mázas csempetöredék is, amelyen fa vagy oszlop két oldalán egy-egy piederstálon álló férfialak lába látható.³³⁴

A sárkányt legyőző Szent György motívuma kályhacsempén már a 15. század elején, a Zsigmond-korban felbukkan (Buda, Vértesszentkereszt).³³⁵ A vértesszentkereszt leletek kapcsán Mezősiné Kozák Éva értekezett részletesebben a Szent György alakos kályhacsempékről, rámutatva a csempemotívum cseh- és morvaországi párhuzamaira, egyben arra a folyamatra is, ahogy a környezetet jelző növényi motívumokkal kiegészülő ábrázolás fokozatosan népies jelleget öltött.³³⁶ A vértesszentkereszt csempe 14. századi keltezését utóbb Holl Imre helyesbítette a 15. századra; ugyanő feltételezte, hogy a motívum elterjedése áttételesen összefügg a magyar Anjou-uralkodók Szent György-kultuszával, illetve a Zsigmond által 1408-ban alapított Sárkány-renddel, bár ez utóbbi a harcos vértanút közvetlenül nem említi, csak keresztes jelvényét.³³⁷ A Szent György jelenet klasszikus kompozíciója budai kályhacsempén az 1440-es évek táján is kimutatható,³³⁸ zöld, illetve vegyes mázas kivitelben pedig 15. század végi, ausztriai eredetű budai kályhacsempéken szerepel (raurisi-salzburgi csoport).³³⁹

A sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló csempéknek a 15. század végére, illetve a 16. század elejére már erőteljesen stilizált, népies változatai alakultak ki a Dunántúlon, ahol az egyik legjellemzőbb csempemotívummá vált.³⁴⁰ A korábbi kutatás szerint e

³³² A stíláris megjegyzésekért Marosi Ernő akadémikusnak (MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, Budapest) mondok köszönetet.

³³³ Kolozsvár: Marcu Istrate 2004. 197, 33. tábla 24.; Alsórákos: uo. 254, 112. tábla 54.

³³⁴ Marcu Istrate 2004. 286, 156. tábla 63.

³³⁵ Holl 1990. 77, 23. kép 1.

³³⁶ Mezősiné Kozák 1984. 187–190.

³³⁷ Holl 1990. 77, 81–82.

³³⁸ Holl 1990. 84, 35. kép.

³³⁹ Holl 2001. 385, 40–41. kép.

³⁴⁰ Tamási 1989. 167–168.

motívum Erdélyben meglehetősen ritka,³⁴¹ ezt a feltételezést azonban a ma rendelkezésünkre álló leletek fényében módosítanunk kell. Erdélyben az utóbbi években jó minőségű és erőteljesen stilizált változatok egyre nagyobb számban kerülnek elő, és – a Dunántúllal ellentétben – sokkal több változatot képviselnek. A leletek jelentős része szász területről származik, a 15–16. századból,³⁴² de a székelyföldi kutatások nyomán is több hasonló korú új lelet jutott napfényre,³⁴³ és kirajzolódott egy nagyobb, Székelykeresztúrtól Fogarasig terjedő területet felölelő csempecsoport is.³⁴⁴

A most ismertetett, Szent Györgyöt ábrázoló kolozsvári leletek közvetlen szállal nem kapcsolódnak sem a székelyföldi, sem az egyre nagyobb számban ismert dél-erdélyi kályhacsempékhez. Megfogalmazásuk eltér a közismert, Jacobus de Voragine *Legenda aurea*-ja nyomán a középkorban általánosan elterjedt, antik előképekre visszatekintő történetétől, mi szerint Szent György lóhátról, lándzsával dőfte le a Silena városát pusztító, az ottani király lányát is áldozatul követelő sárkányt. A kolozsvári csempén (10–11. tábla) Szent György magasba emelt karddal támad a lova patái alatt fetregő sárkányra, ami már a történet középkori képi kibővítésének a következménye. A harc e bővebb részletezése szerint – legkorábban a ferrarai székesegyház 1135. évi kaputimpanonján – az első összecsapásban Szent György lándzsája beletört a sárkány torkába, ezért a lovag a küzdelmet karddal fejezte be.³⁴⁵ Ez a változat, lovon ülő vagy éppen gyalogos Szent Györggyel, a 15. század folyamán általánosan elterjedtté vált, fametszeteken,³⁴⁶ táblaképeken,³⁴⁷ szobrokon³⁴⁸ és ötvösműveken³⁴⁹ egyaránt. Valamennyi ábrázolás közös elemét jelentik a földön szanaszét heverő embercsontok, a küzdelem hevében eltörött lándzsa, a lovagi páncélba öltözött, egyenes pengéjű kardjával a sárkányra sújtó szent, mögötte a fehér báránya kíséretében imádkozó királylány és a természeti környezet háttérében magasodó királyi palota. Mindez, talán Schongauer 1470 körüli metszetére visszavezethetően, egy erdélyi, százföldi kályhacsempén is tanulmányozható (Nagyekemező).³⁵⁰

A Szent György-motívummal díszített kályhacsempék szélesebb körű áttekintéséből³⁵¹ az derül ki, hogy a lóháton, de lándzsa helyett magasba emelt karddal a sárkány-

³⁴¹ Tamási 1989. 168.

³⁴² Ismeretlen lelőhelyről származó kályhacsempe a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban: Orend 1929. 22. kép c., Klusch 1980. 42. kép; Doborka, Földvár, Kelnek, Szászsebes: Marcu Istrate 2002. 88.

³⁴³ Csikszentmihály-Cibrefalva (Szöcs János ásatása, Csíki Székely Múzeum, közöletlen); Székelykeresztúr: Benkő 1992. 73. tábla 4.; Benkő–Demeter–Székely 1997. 44. kép 1, 45. tábla 2.

³⁴⁴ Fogaras: Marcu Istrate 2004. 218, 60. tábla 35a–b.; Homoróddaróc: Marcu Istrate 2004. 214, 51. tábla B/6.; Székelykeresztúr: Benkő–Demeter–Székely 1997. 139, 44. kép 1, 45. tábla 2.

³⁴⁵ Didi–Huberman–Garbetta–Morgaine 1994. 60.; Sanct Georg 2001. 79.

³⁴⁶ Martin Schongauer 1470 körül (Riches 2000. 166.), Israhel van Meckenem 1500 táján (Riches 2000. 159.), idősebb Lucas Cranach 1512 körül (Sanct Georg 2001. IV. 4., 172–173.), Wolf Huber 1520-ban (Sanct Georg 2001. IV. 7., 173–174.) készült metszetén.

³⁴⁷ Így Carlo Crivelli (Didi–Huberman–Garbetta–Morgaine 1994. 67, 77.) és Mair von Landshut (Sanct Georg 2001. VIII.10., 192.) 1490–1500 körüli táblaképein vagy Raffaello 1505-ben készült festményén (Didi–Huberman–Garbetta–Morgaine 1994. 80.).

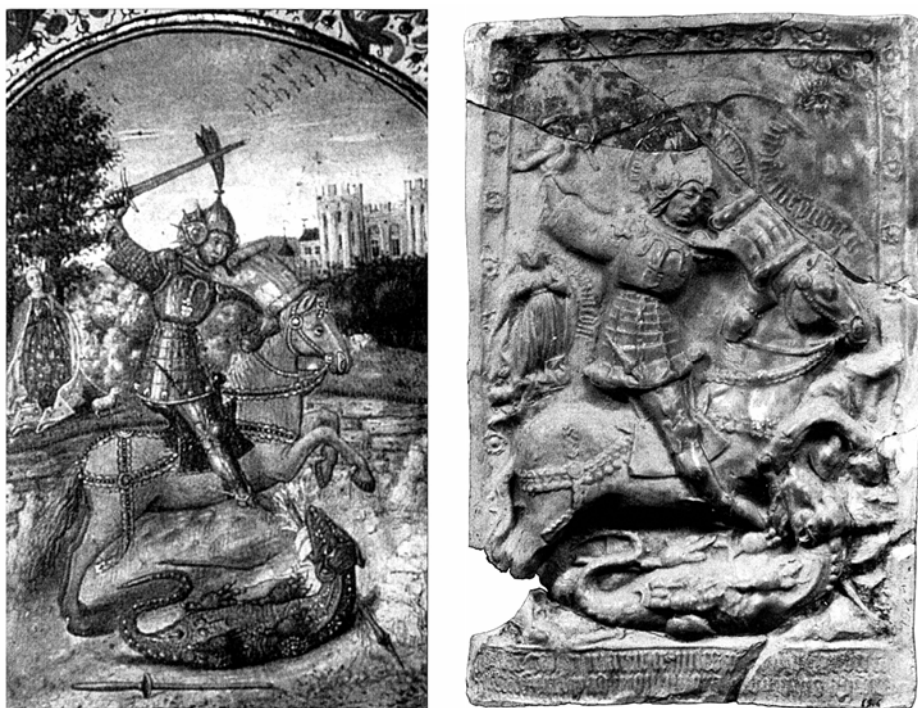
³⁴⁸ 15. századi német munka, Herbert Museum and Art Gallery, Coventry, Riches 2000. 170.

³⁴⁹ Pl. a Bernt Notkenak tulajdonított Szent György-ereklyetartón (1470 körül, Didi–Huberman–Garbetta–Morgaine 1994. 33.).

³⁵⁰ Orend 1929. 22. tábla c.; Marcu Istrate 2004. 139. tábla B/1.

³⁵¹ Strauss 1983. 112–114, 31. tábla 3. (Worms, 15. század), 33. tábla 1–2. (tirolai kályhacsempék, 16. század eleje), 34. tábla 1. (halberstadti kályhacsempe, 15. század vége), 35. tábla

ra támadó Szent György-ábrázolások – miként az előképek többsége is – a téma késői, 15. század végi, 16. századi megfogalmazásai. Kolozsvári csempénk különlegessége, hogy egészen konkrét nyugati előképekkel rendelkezik, kizárható tehát, hogy eredeti megformálása erdélyi műhelyben történt volna. Elsőként egy valószínűleg Tournai-ban (Belgium) 1445 körül készült, illuminált óraskönyvet említünk,³⁵² majd ugyanennek az ábrázolásnak finom agyagból mintázott, pozitív domborművét. Ez utóbbi, 15. századi relief eredetét, méretét és őrzési helyét a rendelkezésünkre álló publikációból sajnos nem tudjuk meg,³⁵³ de a kályhacsempe méretű és formátumú mütárgyban a kolozsvári csempe egészen pontos, elemző összehasonlításra alkalmas előképét ismerhetjük fel (13. kép). Részletekbe menően azonos a hegyes sisakot és páncélt viselő, maga elé sajtatos alakú kis pajzsot tartó, jobbáiban a markolat közepéig lehajlító keresztvassal szerelt szablyát emelő lovas alak, a jobb könyöke alá mintázott, imádkozó királylány testtartása, köpenyének és ruhájának redőzete. A feltűnően elmosódott részletek azt sejtetik, hogy csempéinket az eredeti pozitív mintától egymásról készült másolatok sorra választja el; mindeközben elveszett a keret eredeti, rozettasoros díszítése, a részletezve megmintázott lószerszám és a dicsfénybe foglalt minuszkulás felirat, illetve a képmező jobb felső sarkát kitöltő, kanyargó mondatszalag. Ez utóbbi, az átmásolások

13. kép. 1. Belga óraskönyv részlete (1445 körül), 2. agyagrelief Szent György és a sárkány harcával (15. század). Riches 2000. 163. nyomán

1. (Münchenben őrzött lelet, 1559), 38. tábla 1. (Stein a. Rhein/Svájc, 15. század vége) és 2. (Berlinben őrzött lelet, 17. század eleje).

³⁵² The Pierpont Morgan Library. Masterpieces of medieval painting. Ed. William M. Voelkle. New York, 1980. 22.; Riches 2000. 163. (1430 körüli keltezéssel).

nyomán nyilván egyre elmosódottabbá váló részt idővel el is hagyták, és a csempesar-kot a lovas alak életlen, de jó plasztikájú részleteivel feltűnő ellentétben álló primitív famotívummal töltötték ki. Az eredeti pozitív mintán is meglévő csúcsos sisak, továbbá a korábbi egyenes kardokat felváltó, jellegzetes formájú szablya miatt a felhasznált publikációban javasolt 1430–1440 körüli keltezését túl korainak tartjuk, maga az erdélyi csempe pedig már biztosan a 16. század elején keletkezett.

A kolozsvár-szentpéteri leletegyüttes különleges eleme a két harcoló férfi alakjával díszített csempe (15–16. tábla). A középkori Magyarország emlékanyagában teljesen ismeretlen motívumhoz közelálló ábrázolást csak a morvaországi és sziléziai kályha-csempéken találunk. Brünnben (Brno) már 1834-ben (!), illetve 1888-ban előkerült egy-egy kályhacsempe, amelyen kockázás közben, a játékasztal fölött összeverekedő férfiak láthatók. Az egyik kályhacsempe grafitos agyagból készült.³⁵⁴ Christian Gündel hasonló sziléziai csempéket tett közzé a két világháború között, többek mellett Boroszlóból (Wrocław/Breslau) is; korukat stiláris megfontolásokból a 15. század harmadik negyedére helyezte.³⁵⁵ Utóbb különösen a morvaországi csempék száma nőtt, és az egyre bővülő leletcsoport számos publikációban helyet kapott,³⁵⁶ sőt a cseh–morva kályhacsempe anyagra különösen jellemző téma részletes feldolgozása is elkészült.³⁵⁷ Számunkra különösen fontos, hogy ez az anyagcsoport tartalmaz olyan 15. századi kályhacsempét is, amelynek harci jelenete már nem kapcsolódik közvetlenül a szerencsejátékhoz.³⁵⁸ Ismeretlen áttételek nyomán valószínűleg egy ilyen kompozíció inspirálta a kolozsvári kályhacsempék dúcát megmintázó mestert is.

14. kép. Morvaországi kályhacsempék. 1. Sušice, Hazlbauer 1992. nyomán;
2. Dolany/Olomouc, Michna 1977. nyomán

A harci jelenetet ábrázoló 9a. csempe (15. tábla) feltűnően vaskos, barnásszürkére égetett anyaga igen közel áll a 8. számú, egymáson átmetsződő indákkal és szőlőfürt-

³⁵³ Riches 2000. 163.

³⁵⁴ Franz 1903. 165–167, 34–35. kép.

³⁵⁵ Gündel 1934. 290–291, XXIII. tábla 1–2.

³⁵⁶ Hrad Rabí, 15–16. század fordulója: Hazlbauer–Vitanovský–Volf 1994. 3. kép 4.; Lichnice, Sušice, 15. század második fele: Hazlbauer 1992. 4. kép 5–8.; Hazlbauer 1998. 193, 17. kép, 114. ábra.

³⁵⁷ Hazlbauer 1992a.

³⁵⁸ Dolany/Olomouc: Michna 1977. 20. kép.

tel díszített csempéhez (14. tábla). Elképzelhető, hogy egyazon, 15. század végi vagy 16. század eleji kályhához tartoztak.

Az eddigi kutatás a Felvidék nyugati részén tárt fel olyan kályhacsempéket, amelyek a cseh–morva csempeanyaggal szorosabb kapcsolatot tükröztek.³⁵⁹ Holl Imre e kört utóbb Szombathellyel bővítette, most pedig Kolozsvárott sikerült kimutatni olyan motívumot és fazekastechnikát (grafitos bevonat), ami morvaországi, illetve ausztriai kapcsolatokra utal. Ez a felismerés aligha függetleníthető azoktól az általánosításra is alkalmas adatoktól, amelyek kolozsvári, illetve Kolozsvár környéki, 16. századi bronz- és óntárgyak sziléziai és morvaországi vonatkozásairól szólnak.³⁶⁰

Lényeges mozzanat, hogy a verekedőket ábrázoló csempének mázas és mázatlan változata is készült, az előbbi hátrésszel, az utóbbi egyszerű, vaskos agyaglapként, ami azt jelzi, hogy azonos motívumokkal díszített csempékből igényesebb és kevésbé igényes kályhas tüzelők is épültek. Székelyföldi megfigyeléseink szerint a mázas, dongás hátú változatok olyan kályhához tartoztak, ahol az egyes csempék klasszikus módon egymásra épülhettek, míg a hátrész nélkül készült, lapos csempéket a tüzelő agyagozott falába tapasztották. Ez utóbbiak általában kályhaszemek töredékeivel kerülnek elő, ami arra utal, hogy a kályha sokszögű felépítménye nem dongás hátú csempékből, hanem négyzetes peremű, díszítetlen kályhaszemekből készült.

A szentpéteri korai csempeleletek között egy további mázas kályha töredékeit is megtaláljuk. A zöld mázas, Szent Lászlót ábrázoló kályhacsempe – bár a hólyagosra égett máz miatt az ábrázolás a viszonylag kis töredéken alig vehető ki – a kutatás régi ismerőse (17. tábla). Kisebb mázatlan, illetve mázas vagy fehér angóbbal bevont töredékei a nagyenyedi múzeum régi gyűjteményéből³⁶¹ (15. kép 2.) és Kolozsvárról³⁶² (15. kép 1.) származnak. Egy másolatnak tűnő, kevésbé éles rajzú példánya Székelykeresztúron 16. századi leletekkel együtt került elő (15. kép 3.),³⁶³ a másolás korára egy Nagyváradról származó, mázatlan példány vet fényt. Ez utóbbi, bukaresti magángyűjteményben őrzött darab fényképéről³⁶⁴ (15. kép 4.) világosan leolvasható, hogy az átmásolások nyomán összezsugorodott ábrázolást új, szélesebb kerettel látták el, amelyre ügyetlen levélmotívum, A.P. monogram és 1540-es évszám került, ami természetesen nem az eredeti csempe készítésének a dátumát, hanem csak a másolás idejét örökíti meg. A kevésbé gyakorlott másoló a dúc új keretére természetes állású feliratot véselt, ami a kész csempéken tükörképpé vált. A fent említett kolozsvári példány érdekessége, hogy a fallal övezett belváros túlnyomórészt szászok lakta nyugati térfeléről származik (Kismester utca, ma Str. Prahovei 12.), ahol mázas, illetve angóbos kivitelben is előkerült, ami azt jelenti, hogy ennek a típusnak igényesebb és igénytelenebb változatait a város német és magyar lakói egyaránt használták. A szentpéteri lelőhelyen a Szent Lászlót ábrázoló csempével (17. tábla) együtt olyan négyzetes peremű, belsejükben bordadíszes kályhaszemek is előkerültek, amelyek anyaga és mázazása nagyon közel áll az előbbihez. E kályhaszemek korát illetően eddig csak találgatásokba bocsátkozhattunk. Székelyföldi kutatásaink során úgy tapasztaltuk, hogy a mázas, illetve belsejükben plasztikus bordákkal díszített kályhaszemek viszonylag késői-

³⁵⁹ Holl 1998a. 294.

³⁶⁰ Kolozsvárnak e területekhez fűződő kereskedelmi kapcsolatairól általában l. Goldenberg 1958. 253–294.; a Kolozsvártól nem messze fekvő Várfalva unitárius templomának harangját 1515-ben a brünni Hieronimus mester (*magister geromys van brun*) öntötte, a kolozsvári Történeti Múzeum 1579-ből származó nagyméretű ónkansóján Boroszló város bélyege található.

³⁶¹ Marcu Istrate 2004. 176, 2. tábla B/2. (15–16. századi keltezéssel).

³⁶² Marcu Istrate 2004. 191, 22. tábla B/13. (15–16. századi keltezéssel).

³⁶³ Benkő–Ughy 1984. 69, 57. kép.

³⁶⁴ Balogh 1982. I. 106, 98. kép.

ek, általában 16–17. századi leletekkel együtt bukkannak elő.³⁶⁵ A közelmúltban közölt, valamivel korábbi kolozsvári leletegyüttesekben azonban rendszeresen szerepelnek zöld mázas, belsejükben körbefutó benyomkodásokkal, illetve erőteljes bordával díszített kályhaszemek. Valamennyi ilyen töredék az Óvárban, illetve a Zsigmond-kori falakon belül került elő (Mátyás király u. 4., Telefonpalota, Kismester u. 12.), Daniela Marcu Istrate 15–16. századi keltezéssel tette őket közzé.³⁶⁶ Ez utóbbi – részleteiben sajnos még kidolgozatlan – keltezési javaslatot a jelek szerint komolyan kell vennünk, ugyanis az áttekintett Szent László-ábrázolások megfogalmazása és részletei valóban erre az időszakra utalnak, és ezzel vág egybe a váradi csempe fent vázolt kronológiája is. A lovon ülő, koronás, csatabárdját felemelő Szent László király alakja II. Ulászló (1490–1516) tallérjai hátoldalát díszíti; az azonos témájú csempeábrázolások nagyobbik részén jól megfigyelhető aszimmetrikus tárcsapajzs még a 15. század második felének jellegzetessége. A szentpéteri változat kiszélesedő szárú kereszttel kitöltött, szimmetrikus körvonalú címerpajzsa inkább a 16. század elejére jellemző (17. tábla).

Keveset mondhatunk az egyszerű rács-, illetve rombuszmintával díszített csempe-töredékekről (18. tábla 1–2.). A gyémántmetszéses mustrából kialakuló rombikus rácsmintát svájci kályhacsempéken már a 15. század második felében alkalmazták,³⁶⁷ és a 15–16. században széles körben elterjedt.³⁶⁸ A végletekig leegyszerűsített, a gyémántmetszésre már nem is emlékeztető, közelebbről keltezhetetlen rácsmintás változataik a késő középkori, kora újkori erdélyi anyagban is gyakran fordulnak elő, anélkül azonban, hogy korukat közelebből meghatározhatnók. Ebben inkább a technikai ismérvek, az anyag és a soványítás, illetve a hátoldal kiképzése lehet segítségünkre. A szentpéteri rácsmintás csempe feltűnően vastag agyaglepényből, de hátrész nélkül készült, ami mindenképpen a 16. század vége előtti keletet sejtet. A másik, rombuszmintás töredékről (18. tábla 2.) sajnos még ennyit sem mondhatunk, hiszen keretelésmódját és peremét nem ismerjük, így csak általánosságban keltezhetjük az előbbivel nagyjából megegyező időre.

A kolozsvár-szentpéteri kályhacsempe lelet második, stílusosan és topográfiaiilag is jól elkülönülő része már egyértelműen a késő reneszánsz korában keletkezett. E kései horizont vezérleletei az akantuszleveles koszorúval és saroklevelekkel keretelt nagy rozettás, valamint olaszorsós motívummal díszített csempék (19–23. tábla).

A négyzetes formátumú, nagy központi rozettával és saroklevelekkel díszített csempék – korábbi előzmények után – jelentős szerepet kaptak a 16. századi kályhák felépítésében, így a krakkói Wawel még késő gótikus hagyományokat őrző, 16. század eleji, rekonstruált kályháján (ún. királykályha),³⁶⁹ illetve a 16. század első felének német kályháin (Gerolzhofen, Bajorország).³⁷⁰ A kolozsvári csempék akantuszleveles koszorúja és grafitos bevonata inkább azon 16–17. századi kályhacsempék sorozataira emlékeztet, amelyekeken hasonló keretben allegorikus alakokat, antik császárokat, illetve korabeli uralkodókat, köztük előszeretettel német választófejedelmeket mintáztak meg.³⁷¹ E tekintetben különösen jó párhuzamnak számít a salzburgi kályhacsempe nyomódúc lelet, amelynek a 16. század második felére keltezhető darabjai

³⁶⁵ Benkő–Ughy 1984. 21.

³⁶⁶ Marcu Istrate 2004. 187, 189, 190.

³⁶⁷ Kaufmann–Buschor–Gutscher 1994. 244.

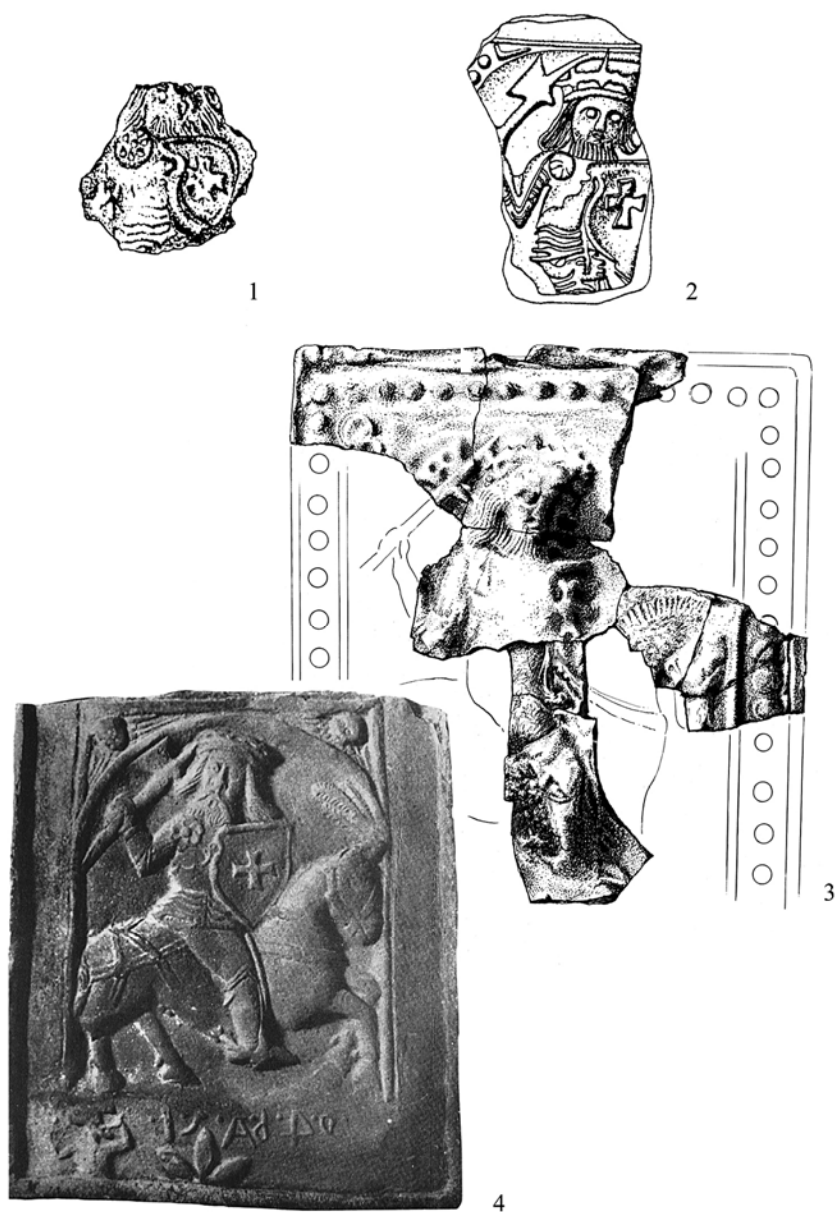
³⁶⁸ Minne 1977. 119–120.; Pillin 1990. 122.

³⁶⁹ Piatkiewicz-Dereniowa 1977. 19–20, 7–8. kép.

³⁷⁰ Ramisch 1980. 135, 8–9. kép.

³⁷¹ Franz 1969. 180–185. kép; Strauss 1969. 253, 53. tábla 1.; Loers 1979. 12–14. kép (1550–1560-as évek); Ramisch 1980. 149, 24–28. kép; Strauss 1983. 131, 117. tábla 1–4. (Speyer, 1540 körül); Arnold–Westphalen–Zubeck 1990. 31–33. kép.

medaillonos díszítményeit a kolozsvárihoz igen hasonló akantuszkoszorú kereteli.³⁷² Korukat pontosabban egyelőre nem tudjuk meghatározni.

15. kép. 15–16. századi kályhacsempék Szent László király lovas alakjával.
1. Nagyenyed, 2. Kolozsvár–Kismester utca. 3. Székelykeresztúr, 4. Nagyvárad.
Balogh 1982, Benkő–Ughy 1984. és Marcu Istrate 2004. nyomán

³⁷² Franz 1975. 53–57.

A nagyobbik rozettás, olaszkoszorús csempén (21–22. tábla) látható monogramos címerpajzsok formája és a ligatúrák monogramok alkalmazása a 16. század második felének kolozsvári kőfaragványain,³⁷³ továbbá a kor leggyakoribb ábrázolásainak számító 16. századi, ritkábban 17. század eleji erdélyi pénzekben mutatható ki. A szár közepén hurokkal tagolt I betű még a 15. század végi, 16. század eleji, korai humanista kapitálisok hatását tükrözi, míg az ék alakú transversával átkötött A betűk inkább a 16–17. századra jellemzőek. Tekintettel arra, hogy a finoman iszapolt agyag használata, a textillenymatos hátoldalak és a jellegzetes hátoldali ráma Erdélyben már inkább a 17. századi anyag sajátossága, csempéink korát némi bizonytalansággal a 16. század végére helyezzük. Egy vele jól rokonítható, olaszkoszorúba foglalt, nyolcágú rozettát ábrázoló mázatlan kályhacsempe töredék a malajesdi vár (Hunyad megye) ásatása során került elő. A lelet különlegessége, hogy rajta 1588-as évszám olvasható.³⁷⁴ A vele nagyjából egykorú kolozsvári kályhacsempén feltűnő kétféle monogramos címet csak úgy értelmezhetjük, hogy a negatívon a dúcot készítő asztalos, illetve a csempéket megformáló fazekas is jelölni kívánta magát. Figyelemre méltó, hogy a csempének kolozsvári párdarabjai is vannak. A Történeti Múzeum régi gyűjteményében mázatlan és mázas változata is megtalálható; az előbbi, nagyobb töredék rajzán az olaszkoszorú és a csempekeret közé illesztett, elmosódott címerpajzs is felismerhető. Zavarba ejtő a másik, színes (fehér, kék, zöld) mázas darab, ezt ugyanis jelen ismereteink szerint nemigen tudjuk a kolozsvári fazekasság 16. századi termékei közé beilleszteni, pedig a mázatlan darabokban szívesen látnánk itteni gyártmányokat.³⁷⁵ Leletünk jó, de valamelyest egyszerűsített rajzú párhuzamát a Fehér megyei Lapádról ismerjük, amelynek szerkesztett méretei (21,5x23,5 cm) is összevethetőek a kolozsváriakéval.³⁷⁶ Ez utóbbi leletek távolabbi párhuzama, eltérő szíromszámú központi rozettával és kevésbé lendületes saroklevelekkel mintázott változata az alvinci kastély ásatása során került elő; a számos feltárt példány között mázatlan, angóbos, illetve zöld mázas darabok is voltak, a kolozsváriakénál valamivel kisebb méretben (21x21 cm).³⁷⁷

A legújabbban közzétett leletek fényében úgy tűnik, hogy a kettős olaszkoszorúval és akantuszlevelekkel keretelt rozettával díszített szentpéteri csempe (19–20. tábla) kolozsvári gyártmány lehet. Számos példányból származó, mázas és angóbos kivitelű töredékeit több kolozsvári ásatásból ismerjük. Valamennyi feltárás a belváros területén folyt (Barát/Sörház utca, ma Str. Victor Deleu, egykori ökölvívó-csarnok és Kismester utca, ma Str. Prahovei 12.), az előbbi lelőhelyen előkerült, rajzban szépen kiegészített csempe pontos méretét sajnos nem közölték.³⁷⁸ Az azonos motívummal mázas és mázatlan csempét egyaránt készítő, hipotetikus kolozsvári műhely tevékenységéhez apró adalék, hogy az egyik innen származó szentpéteri csempén rácsöppent zöld mázfolt látható.

A fenti két csempetípust, rokon anyaguk és egymáshoz igen közel álló méreteik alapján ítélve, együtt építették be 17. századi kályhákba. Felületüket esetenként grafitos agyagos bevonattal látták el; néha csak utólag, a kályha szépítésére alkalmazták a grafitos pépet. Ezt az eljárást leggyakrabban Alsó- és Felső-Ausztria, Morvaország,³⁷⁹ illetve Németország³⁸⁰ kora újkori kályhás mesterei alkalmazták.

A centrális motívummal díszített, négyzetes csempék, a fennmaradt 16. századi emlékek (Burg Tirol/Meran, Halberstadt-Dóm, Hannover–Leibniz-ház, Paulinzella/

³⁷³ Balogh 1985. passim.

³⁷⁴ Eskenasy–Rusu 1982. 84. 13. kép d.

³⁷⁵ Marcu Istrate 2004. 108, 198, 34. tábla 39–40.

³⁷⁶ Marcu Istrate 2004. 108, 241, 93. tábla B.

³⁷⁷ Rusu 1998. 51, 105. kép; Marcu Istrate 2004. 108, 285, 154. tábla 55.

³⁷⁸ Marcu Istrate 108, 191, 192, 24. tábla 8.

³⁷⁹ Holl 1998a. 291, 293.

³⁸⁰ Strauss 1983. 140, 161. tábla 4., olaszorsós kályhacsempe grafitos bevonattal: Büdingen/Hessen, 16. század második fele.

Weimar, Schloß Landsberg/Meiningen, Wittenberg–Melanchton-ház)³⁸¹ tanúsága szerint, a kályha alsó részén helyezkedtek el, és a hasáb alakú tüztér borítására szolgáltak. A tüztér fölötti felépítmény a fenti esetekben sokszögű volt, és nagyobb, téglalap alakú csempékből állt. Ilyeneket, továbbá a kályhát felül lezáró oromcsempéket a kolozsvári anyagban nem tudunk egyértelműen azonosítani. Talán azt a magas, téglalap alakú csempét kapcsolhatjuk ide, amelynek részsűsen mélyülő mezejét díszítetlenül hagyták, rózsaszín angóbos bevonata pedig az egyik rozettás-olaszkoszorús csempe előlapjára emlékeztet (24. tábla). Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a tüztér fölött tál alakú, négyzetes peremű kályhaszemekből rakott felépítmény állt; ilyen kályhaszemek grafitbevonatos töredékei szerepelnek is a leletanyagban.

A részsűsen mélyülő, üresen hagyott tükörrel készülő kályhacsempéket gyakran kvádermintásnak is nevezik, utalva a késő gótikus kályhák négyzetes gyémántmetszéssel díszített sarokcsempéire,³⁸² illetve a reneszánsz építészet jellegzetes motívumára.³⁸³ A 16. század elején számos magyarországi vár és udvarház leletanyagában felbukkannak, a kőszegi várban zöldmázás és grafitbevonatos példányai kerültek elő,³⁸⁴ 1600 körül kimutathatók a késmárki vár anyagában is.³⁸⁵ A kolozsvári, vélhetően már 17. századi leletek között mázás és mázatlan kivitelben készült darabok egyaránt előfordulnak (25. tábla 1–3.). A 16. századi ábrázolások tanúsága szerint egyes kályhákat teljes egészében ilyen csempékből állítottak össze, más típusú, díszített csempék felhasználása nélkül.³⁸⁶

Egyértelműen később keletkezett a szentpéteri lelet olaszorsós csempéje (23. tábla). Az ilyen motívummal díszített kályhacsempék korai, 16. század eleji változatát még négyzetes formátumú példányok képviselik; többek között magyarországi letekből, Buda Szentpéter külvárosában (Csalogány utca) előkerült leletegyüttesből is maradt ránk ilyen korai csempe.³⁸⁷ Az utóbb téglalap alakúvá váló olaszorsós csempék a 16. századi reneszánsz kályhák ismert, de nem különösebben gyakori részletévé váltak.³⁸⁸ Erdélyben a 16–17. század fordulójától követhető nyomon feltűnésük, a 17. században rendkívül kedvelté és elterjedtté váltak, számos lelőhelyről ismerjük őket. Az erdélyi emlékek leggazdagabb sorozata a marosvásárhelyi vártemplom területén 1960-ban lezajlott ásatás során került napfényre. A téglalap alakú csempéket összetett, részsűsen mélyülő keret övezi, az egyes darabok tükrét változtatatosan mintázott olaszorsós motívum tölti ki. A legkorábbi, évszámmal is ellátott darabokon (1600, 1619) a részsűs oldalak még díszítetlenek,³⁸⁹ egy biztosan későbbi, zöld mázzal borított csempén a hosszanti oldalakat már virágos inda díszíti, a felső rövid oldalt pedig kiterjesztett szárnyú kétfejű sas foglalja el (16. kép).³⁹⁰ A marosvásárhelyi leletet Zrínyi Endre határozottan a Diploma Leopoldinum (1691) kibocsátása utánra keltezte, mert véleménye szerint Erdélyben kétfejű sasos ábrázolás csak azután keletkezhetett, hogy a fejedelemség osztrák uralom alá került.³⁹¹

³⁸¹ Burg Tirol/Meran: Franz 1969. 104. kép; a második világháború során elpusztult 16. századi halberstadti és hannoveri kályhák fényképe: Strauss 1966. 6, 44. kép; Paulinzella, Schloß Landsberg, Wittenberg: Strauss 1972. 53. tábla 2–3, 56. tábla 1, 59. tábla.

³⁸² Kaufmann–Buschor–Gutscher 1994. 244. 96, 237, 242–243.; Holl 1998. 7. kép.

³⁸³ Pillin 1990. 120, 126.

³⁸⁴ Holl 1993. 257–262, 23. kép.

³⁸⁵ Holl 1993. 277, 44, 46. kép.

³⁸⁶ Strauss 1968. 11–14, 23–25. kép.

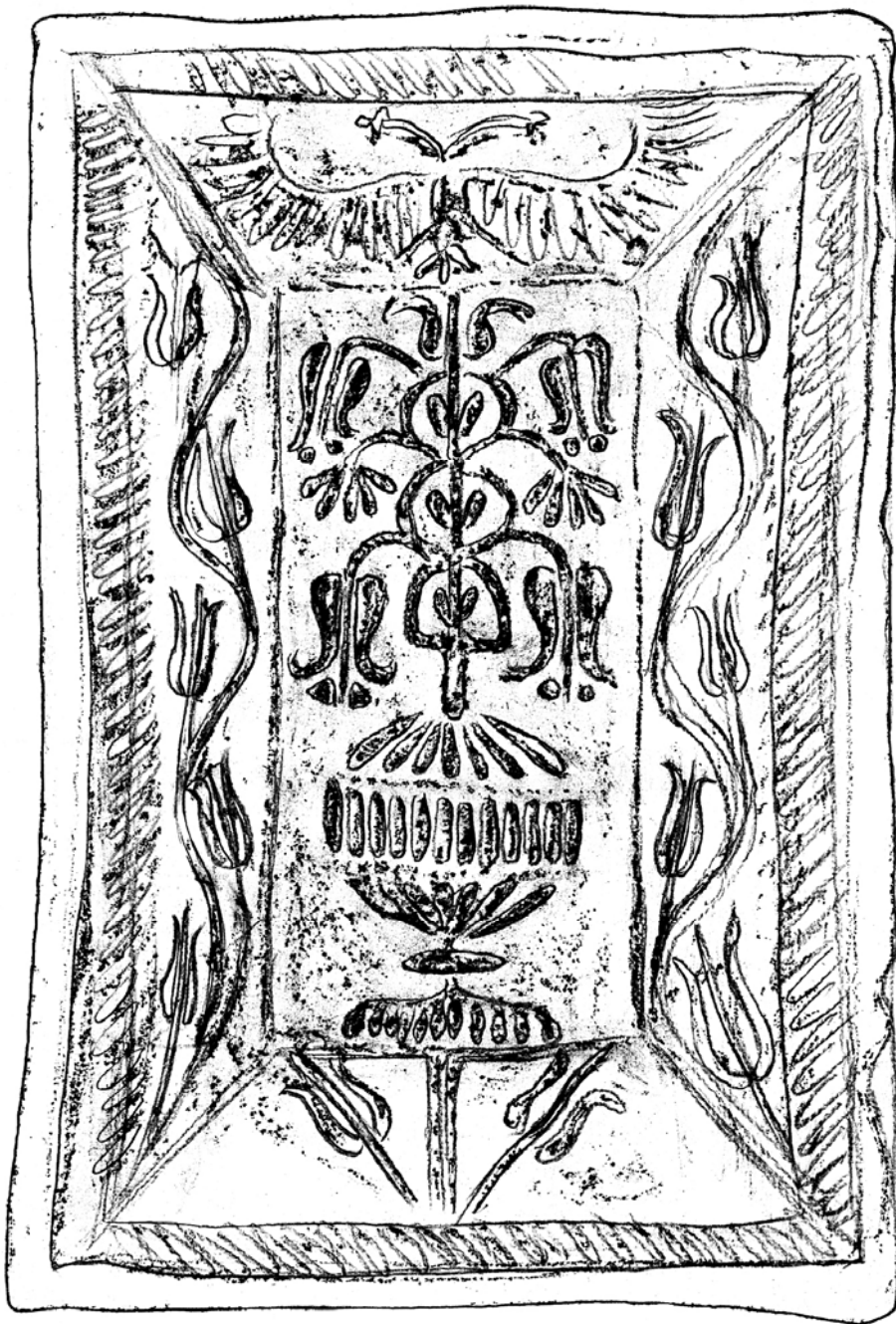
³⁸⁷ Holl 1993. 256, 18. kép; Lengyelországból: Gluziński 1967. 81. kép.

³⁸⁸ Így Linz–Schloß Eferding 1585 körüli, vegyes mázás kályháján, Franz 1969. 363. kép; Büdingen/Hessen, 16. század második fele, grafitos bevonattal; Strauss 1983. 140, 161. tábla 4.

³⁸⁹ Zrínyi 1975. 96–97.

³⁹⁰ Zrínyi 1975. 101, LV. tábla 1.

³⁹¹ Zrínyi 1975. 102.

16. kép. Zöld mázas olaskorsós kályhacsempe kétfejű sassal. 17. század második fele, vége (Marosvásárhely–Vártemplom, Zrínyi Endre ásatása, 1960).
Ughy István rajza nyomán

Ez utóbbi állítás a kolozsvári lelet pontosabb keltezése miatt különös figyelmet érdemel, ezért részletesebben is ki kell térnünk rá. Közismert, hogy a 16. századi Magyarország nyugati, Habsburg fennhatóság alá jutott részén a kétféjű sasos kályhacsempék már a század második felében megjelentek, és rendszeresen kimutathatók a 17. századi leletek között is.³⁹² Feltűnik a kétféjű sas az 1601-ben vert brassói, illetve az 1605-ben kibocsátott nagyszebeni tallérokra, továbbá Báthori Zsigmond fejedelem (1581–1602) több más veretén, hogy a 17. század első felében a heraldikus kétféjű sas már önállóan is felbukkanjon erdélyi kályhacsempén.³⁹³ A történelmi körülmények indokolták teszik, hogy ilyen leletekkel ne csak a hagyományosan Habsburg-párti Szászföldön számoljunk. Várad török kézre jutása (1660) után Kolozsvár végvárrá vált, ahova Kemény János fejedelem 1661-ben német őrseget helyezett. Az önkormányzatát elvesztett városban Apafi Mihály idejében is állomásozott német katonaság.³⁹⁴ A részben német lakosságú város politikája a 17. században törökellenes, a Rákóczi-szabadságharc idején pedig kurucellenes volt. Mindezek, összevetve a kolozsvári olaszkor-sós-kétféjű sasos kályhacsempe stiláris jellemzőivel, arra utalnak, hogy az utóbbi leletet ne a 18. század elejére, hanem még a 17. század második felére, végére keltezzük. Bár kockázatos részletes régészeti kutatás nélkül a leletek földbe kerülésének körülményeiről szólni, elképzelhetőnek látjuk, hogy a szentpéteri kályhák pusztulása összefügg az 1697., illetve 1704. évi tűzvészszel, amikor Kolozsvár külvárosai is leégtek.³⁹⁵

Az olaszkor-sós kályhacsempe *FB* monogramjának *F* betűjét általában Fazekasra szokás kiegészíteni, ami e kései korban, a kolozsvári németiség fokozatos asszimilációja közepette már nem feltétlenül utal a fazekas magyar nemzetiségére. Példaként említjük e korszak kolozsvári emlékirói körül Szakál Ferencet, aki magát következetesen Szakálnak írta, feljegyzéseit magyar nyelven vetette papírra, annak ellenére, hogy nevének német változata is fennmaradt (Barth), ő maga pedig a kolozsvári szász náció képviselőként töltött be fontos egyházi és világi tisztségeket. A kolozsvári csempe átjavított névbetűi mindenestre azt sejtetik, hogy a fazekas egy másik mester számára készített dűcöt vett át.

A kolozsvári magyar külvárosból előkerült kerámialeletek felvetik azt a kérdést, hogy vajon szerepelnek-e fazekasok, illetve Fazekas családnevet viselő személyek a város magyar polgárait összeíró 1453. évi jegyzékben. Különösen érdekessé teszi a problémát, hogy ebben a lajstromban szerepel először a falakon belül fekvő Fazekas utca (utóbb Szentegyház utca, ma Str. Iuliu Maniu). Meglepve tapasztaltuk, hogy az összeírás a Fazekas utcában egyetlen fazekast sem említ, ami nyilván nem azt jelenti, hogy ilyenek nem is éltek a róluk elnevezett utcában, hanem azt, hogy a német nációhoz tartoztak, ezért külön jegyzékbe vették őket. Egyetlen magyar fazekast említettek ekkor, aki a Külső-Magyar utcában lakott.³⁹⁶ Az itteni magyar mesterek száma mindenkor alacsony lehetett, a 16–17. század fordulóján például csak a falakon belüli, vegyes lakosságú Belső-Magyar utcában találkoztunk fazekassal.³⁹⁷ Mindez értelemszerűen azt jelenti, hogy a középkor folyamán zömmel német iparosok látták el áruikkal a

³⁹² Kozák 1963. 165–200.

³⁹³ Egy nagyszebeni magángyűjteményben őrzött, *BO* monogrammal és 1649-es évszámmal ellátott mázatlan kályhacsempe előlapját kétféjű sas díszíti, Klusch 1980. 38. kép. Legutóbb Daniela Marcu Istrate közölte a brassói műgyűjtő, Adolf Resch kerámiagyűjteményéből Sepsiszentgyörgyre került 17. századi, kétféjű sаст ábrázoló kályhacsempét, 1610-es évszámmal, Marcu Istrate 2004. 268, 197. tábla 4. A gyenge minőségű fotón az évszám sajnos nem vehető ki.

³⁹⁴ KvEml 1990. 413.

³⁹⁵ Gaal 1995. 8, 28.

³⁹⁶ Szabó 1882. 528, 731 (*Emericus Fazakas*).

³⁹⁷ 1601: *Fazakas Janos*, KvSzám 8/VI.138.

várost, az előkerült kolozsvári kerámia így elsősorban nem a felhasználókról, hanem a készítőkről tanúskodik. Megkockáztatjuk, hogy a Kolozsvár térségében feltárt, falvakból vagy várakból származó szürke, redukált égetésű kerámia³⁹⁸ is többségében kolozsvári eredetű lehet, vagy más észak-erdélyi város, illetve mezőváros terméke, ami árucikként elterjedt a környéken a 14–15. század folyamán. Előfordulásából – önmagában – messzemenő etnikai következtetések nem vonhatók le. Hasonló megállapítást kell tennünk a kályhacsempékkel kapcsolatban is. Láttuk, hogy számos szentpéteri kályhacsempének ismerjük párját a kolozsvári Óvárból. A belvárosi leletmentések során többször is előfordult, hogy ugyanannak a csempének mázatlan (angóbos) és mázas változata is előkerült, ami világosan utal a felhasználók eltérő anyagi lehetőségeire. Ugyanitt 15–16. századi csempékészítés nyomai is napfényre jutottak (agynegatív, rontott darabok),³⁹⁹ indokolt tehát azt feltételeznünk, hogy a kályhacsempék többségét a belváros szász fazekasai állították elő. Ezek a termékek nyilvánvalóan nemcsak a külvárosokba, hanem a környék településeire is eljutottak. A Kolozs megyei Léta vára régészeti kutatása során (Gyulai Pál, Palkó Attila) olyan, dicsfényes, koronás királyfejet ábrázoló csempetöredék⁴⁰⁰ került elő, amely stílusán jól összevethető a kolozsvár-szentpéteri, Szent Borbálát és Katalint ábrázoló csempével.

Fém tárgyak és egyéb leletek

Az alapozási árkokból néhány nagyobb méretű, erősen korrodálódott vastárgy is előkerült (28. tábla 1, 3–5.). A mezőgazdasági eszközöket egy balta nélküli szőlőmetszőkés (teljes hossza 37 cm) és egy vaskos, hosszú fogú gereblye (szélessége 25,1 cm, a fogak hossza 25,6 cm) képviseli. Egy ajtó sarokvasalásának nyújtott téglalap alakú, 14,3 cm hosszú testét három, négyzetesre formált szeglyuk töri át. A vastárgyak sorozatát lemeztöredékek, valamint közepes (8,5 cm) és nagyméretű (14,3 cm), pillangós fejű szögek egészítik ki. A két vaseszköz arra utal, hogy Szentpéter lakói szőlőt is műveltek, minden bizonnyal a Szamos túlsó oldalán fekvő Szentgyörgy-hegy oldalában. Itt jegyezzük meg, hogy középkori szőlőmetsző kés szörványleletként a Magyar utca falakon belüli szakaszán is előkerült.⁴⁰¹

Az összegyűjtött fémleletek közül a legjelentősebb egy, az alapásáskor ásóval megrongált gyertyatartó (27. tábla). A 15,3 cm magas tárgy felső, a gyertya beillesztésére szolgáló részét viaszveszejtéses eljárással bronzból öntötték; belsejének két átellenes pontján a mag és a külső öntőforma rögzítésére szolgáló szeglek maradványai láthatók. Felületét öntés után esztergán megmunkálták. A gyertya számára kialakított üreg átmérője 2,1 cm. Talpát és cseppfogó tányérját 0,8 mm vastag rézlemezről nyomópadon alakították, majd az öntött és a lemezből formált részt egymáshoz erősítették. Harangszerűen kiszélesedő, erősen sérült talpának átmérője kb. 13 cm.

A kolozsvár-szentpéteri gyertyatartó típusának távoli előzményét a dinanti rézművesség 15. századi gyertyatartói jelentik, amelyek szára és a gyertya beillesztésére szolgáló, megvastagodó csöve öntött bronzból, cseppfogója és erőteljesen kiszélesedő talpa nyomópadon formált lemezből készült.⁴⁰²

³⁹⁸ Mezőszentjakab (Kolozs megye): Pintea 1967. 533–536, 8. kép; Szászfenes-Leányvár (Kolozs megye): Rusu 1993. 291–293.

³⁹⁹ Kismester u. (Str. Prahovei) 12., Marcu Istrate 2004. 40–41.

⁴⁰⁰ Marcu Istrate 2004. 240. A tárgy a Kolozsvári Történeti Múzeum állandó kiállításán látható.

⁴⁰¹ Mitrofan 1965. 661, 6. kép 4.

⁴⁰² Jarmuth 1967. 101. kép; Baur 1977. 22. (52–54. kép).

Der Rebmann.

Ich bin ein Hæcker im Weinberg
Im Frûling hab ich harte werck/
Mit graben/ pâlken vnd mit hauwen/
Mit Pfâlstoßn/ pflanken vnd bauwen/
Mit auffbinden vnd schneiden die Reben/
Biß im Herbst die Traubn Wein geben:
Den man schneide vnd außprest den fein.
Noa erfand erstlich den Wein.

c iij Der

17. kép. Szőlőmunkás hosszú fogú, a föld lazítására használt gereblyével.
Jost Amman (1539–1591) fametszete a *Ständebuch*-ból (1568). Rifkin 1973. nyomán

18. kép. 16. századi velencei és 17. századi németalföldi gyertyatartó.
Baur 1977. és Gentle–Feild 1994. nyomán

Miután a Németalföldre támadó Merész Károly burgundi herceg földig rombolta a Maas menti Dinant városát (1466) és a másik bronzöntő központ, Lüttich is súlyos károkat szenvedett (1467), a sárgaréz és bronz iparszerű megmunkálását fokozatosan más európai központok vették át, amelyek tevékenységére az elvándorolt dinanti öntők is számottevő hatással voltak.⁴⁰³

Németországban Aachen, majd Nürnberg fellendülése volt szembeötlő, ahol a réz és a bronz tömeges feldolgozása, ezzel együtt a gyertyatartók alapanyagát is jelentő fémlemezek ipari méretű előállítása zajlott.⁴⁰⁴ Ez utóbbi városban a réztárgyak, főleg pedig a gyertyatartók tömegtermelése és exportja⁴⁰⁵ annyira jelentős volt, hogy a kutatás esetenként hajlamos – a kérdés részletesebb elemzését mellőzve – a nagyobb technikai tudást igénylő, vékony lemezből formált gyertyatartókat magától értetődően Nürnbergből eredeztetni.⁴⁰⁶

A szóban forgó, harang alakúnak is nevezett gyertyatartók (Glockenleuchter) jel-

19. kép. Asztali gyertyatartók a holland Jan Saenredam rézmetszetén, Hendrik Goltzius (1558–1617) rajza után. 1590-es évek. Van Marle 1931. nyomán

⁴⁰³ Jarmuth 1967. 118.; Baur 1977. 12.

⁴⁰⁴ Jarmuth 1967. 173–174.

⁴⁰⁵ Egg 1965. 52–59.

⁴⁰⁶ Jarmuth 1967. 190.

legzetesen reneszánsz formaváltozata természetesen nemcsak Németországban terjedt el, és aligha itt alakult ki: klasszikus arányú, vésett díszítésű példányai megjelennek a 16. századi velencei emléanyagban,⁴⁰⁷ és sorozatban gyártották őket a 16–17. századi angol,⁴⁰⁸ flamand,⁴⁰⁹ holland⁴¹⁰ és dán⁴¹¹ műhelyek is. A kiváló minőségű kolozsvári gyertyatartó általunk ismert legjobb párhuzama egy-egy 17. századi német,⁴¹² illetve németalföldi gyertyatartó,⁴¹³ ezért a kolozsvári darabot – anélkül hogy a restaurálatlan tárgy német vagy németalföldi eredetét eldönthetnénk – 16. század végi vagy 17. századi importmunkának tekintjük.

Az alapozási munkálatok során megmentett tárgyak között szerepel egy átfűrt csontkorcsolya (28. tábla 2.) és több üvegedény töredék is, köztük egy összeégett, köldökös edényalj és egy kora újkori, halványzöld, romlatlan anyagú palack pereme és vállrészlete (28. tábla 1.).

⁴⁰⁷ Baur 1977. 72–74, 76. kép.

⁴⁰⁸ Baur 1977. 135. kép; Gentle–Feild 1994. 118–119.

⁴⁰⁹ Baur 1977. 141. kép.

⁴¹⁰ Gentle–Feild 1994. 123–124, 128.

⁴¹¹ Baur 1977. 142. kép.

⁴¹² Lockner 1978. 16. kép.

⁴¹³ Gentle–Feild 1994. 124.

Összefoglalás

Munkánkban egy szerencsés régészeti lelet kapcsán arra tettünk kísérletet, hogy egyszerre tekintsük át a Magyar utcának, Kolozsvár egyik középkori eredetű külvárosának történeti és régészeti forrásanyagát.

A településtörténeti előzmények jobb megértése érdekében kitértünk a nemritkán római kori előzményekre visszatekintő középkori útviszonyokra, és nyomatékkal utaltunk a régebbi helytörténeti kutatás azon megfigyelésére, hogy a mongol pusztítás utáni újraterelítés nemcsak a vár (a későbbi Óvár) területének benépesítését, hanem a középkori Kolozsvár szabályos, a telepített városokra jellemző utcahálózatát meghatározó új utcák kijelölését és parcellázását is jelentette. A tatárjárás utáni város két mag, a katonai jelentőségét elvesztett korábbi ispáni vár és az azon kívül létesített plébániatemplom köré szerveződött. Lakossága telepített, igen jelentős részben német ajkú hospesekből és az átalakuló királyi várszervezet népeinek maradványából tevődött össze. E folyamat során az Árpád-korban Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu magyar lakói, vélhetően egykori várnépek is elnyerték az idegen ajkú vendégek kiváltságát. Nagyrészt belőlük került ki a Magyar utca külső szakaszát elfoglaló, az itteni Szent Péter-templom körül tömörülő magyar külváros népessége, amely az utcának is nevet adott.

A falakon kívüli kolozsvári magyarság külön közösséget alkotott, anélkül azonban, hogy saját bírót és esküdteket állítva külön „magyar várossá” vált volna. Elkülönülése – mint láthattuk – alapvetően egyházi vonatkozásban jelentkezett, saját templomát, a Szent Péter-egyházat tekintette plébániájának, így évszázados vitába bonyolódott a falakon belüli, zömmel német lakosságot gondozó, de joghatóságát az egész városra, így a külvárosokra is kiterjesztő Szent Mihály-templom befolyásos plébánosaival.

A 15. század elejétől kiélesedő és az 1458-as egyezségig fennmaradó, de teljesen az „unió” után sem csillapodó magyar–német viták kapcsán áttekintettük a magyar külváros intézményeit, plébániatemplomát, iskoláját, sok vitára alkalmat adó malmát, valamint a magyar külváros területére lokalizálható, Szent Lélek, illetve Jób pátriárka tiszteletére szentelt ispotályt. Az egymáshoz illeszkedő adatokból jelentős lélekszámú, erős közösség képe rajzolódik ki, amely több szálon is kapcsolódott a környék, illetve távolabbi területek magyarságához. A Külső-Magyar utca lakói külvárosi életformájukkal összhangban kevésbé specializált ipari termeléssel, mezőgazdasággal foglalkoztak és – kapuörként, darabontként vagy kocsisként – városi szolgálatot is elláttak. A mezőgazdaság kapcsán hangsúlyoztuk, hogy az fontos, a helytörténeti kutatás által gyakran feltételezett szintnél jóval lényegesebb szerepet töltött be a kolozsvári átlagpolgárok életében.

A történeti források alapján körvonalazódó képet módunkban állt néhány műtárggyal, illetve helyi régészeti lelettel is összevetni. A módszertani szempontból rendkívül tanulságos vizsgálat a fentiekől gyökeresen eltérő vonatkozásokat helyezett reflektorfénybe. A magyar külváros 14–15. századi használati kerámiája (főző- és asztali edények maradványa) rendkívül szoros szállal kapcsolódik a közép-európai, zömmel redukált égetésű kerámiához, és a kályhacsempék bizonyos motívumai (Szent György, küzdő fegyveresek, akantuszleveles rozetták) is nyugat-európai, illetve morvaországi és sziléziai előképekre utalnak. Ugyanezt mondhatjuk el bizonyos csempetípusok külső felületének grafitos bevonatáról is, mely eljárást előszeretettel alkalmazták Németország, Ausztria és Morvaország kora újkori kályhásmesterei. A szentpéteri templom középkori klenódiumai közül a 20. század derekáig megőrzött, 1537-es évszámot viselő ónkanna esetében ismét sziléziai és morvaországi formai kapcsolatok merültek fel, és német (Nürnberg) vagy németalföldi eredetű lehet a szentpéteri templom közelében előkerült réz gyertyatartó is.

A munka fontos tanulsága annak az első pillantásra meglepő ellentmondásnak a felszínre hozatala volt, ami a tárgyak alapján megfogalmazható kép és az írott történeti forrásokból leszűrhető tanulságok között feszül. A régészeti leletek számos részlete anyagunkat a közép-európai, elsősorban a német fazekassághoz és fémművességhez közelíti; felületes vizsgálatukból akár a 15–16. századi kolozsvári magyarok és németek közötti etnikai különbségek és viszályok elsimulását, egyben a városi népesség társadalmi egységesülését olvashatnók ki, ha hitelt érdemlő írott forrásaink nem tanúskodnának éppen az ellenkezőjéről. A régészeti szempontból kiábrándító tanulság csak az lehet, hogy a tárgyi világ régészetileg megragadható képe – különösen rutinszerű, sematikus vizsgálat esetén – nem tükrözi híven a mögötte rejlő történelmi folyamatokat. E torz kép korrekciójaként sikerült kimutatnunk, hogy a magyar külvárosban csak kevés fazekas működött, így a középkori és kora újkori kolozsvári fazekastermékek döntő hányada a falakon belül élő és termelő német iparosok kezéből került ki. Elterjedésük és használatuk ilyenformán közvetlen etnikai következtetések levonására nem alkalmas; ugyanez vonatkozik bizonyos technikai ismeretek átvételére is. Mindazonáltal e távolsági kapcsolatok nagy valószínűséggel kirajzolják azt a kört, amit a Kolozsvárt is érintő nemzetközi kereskedelem résztvevői, a céhes iparra mindenkor jellemző vándorló és „művet tanuló” legények, nem utolsósorban pedig a kolozsvári – magyar és nem magyar – polgárok hagyományos kapcsolatai felöleltek. A szentpéteri templom sajnálatos módon elkallódott ónkannája kapcsán ismét kiderült, hogy Erdélyben jelentős számban maradtak fenn késő középkori, kora újkori ingó emlékek, így a további kutatás és műtárgyvédelem számára rendkívül fontos óntárgyak is.

Természetesen a történeti és a régészeti forráscsoport együttes segítségével is csak vázlatos képet rajzolhattunk. Így a Magyar utca kezdeteit illetően írásos források híján és minimális tárgyi emlék alapján csak feltételezzük a település Árpád-kori eredetét, új, érdemi adatokat a majdani régészeti megfigyelésektől várhatunk. Az elmondottak magától értetődő következménye ugyanis, hogy a szentpéteri templom közvetlen és távolabbi környéke régészeti lelőhely, ahol a földmunkák bármikor középkori településmaradványokat és leleteket hozhatnak a felszínre.

Másik megállapításunk általánosabb jellegű, és a külváros (suburbium) sajátos átmeneti, közvetítő jellegére vonatkozik. A középkori, kora újkori Magyar utca története jól példázza, hogy az itteni magyarok – bár teljes jogú kolozsváriak voltak – területi, egyházi és etnikai szempontból világosan elkülönülő közösséget alkottak. Az itt lakók számának gyarapodását a környező falvak beköltöző jobbágysai, székelyföldi betelepülők, majd egyre inkább a török uralom elől elhúzóódó alföldi, illetve partiumi magyarok biztosították. A külvárosban így országrésznyi területek tárgyi és szellemi hagyománya találkozott a királyi város kiváltságaival, szabályrendeleteivel és intézményeivel, nem utolsósorban pedig kereskedelmével és céhes iparával. Ez utóbbi, különféle használati tárgyak előállításán túlmenően, kőművesek, ácsok és kályhákát építő fazekasok közreműködését is jelenthette. A most ismertetett leletek arról tanúskodnak, hogy ebben a folyamatban a város befolyása bizonyult meghatározónak.

A részleteket természetesen csak a jövő átfogó jellegű régészeti kutatásai tisztázhatják, ám a kölcsönhatásokat az itt közzétett forrásanyagunk is jelzi. Feltételezésünk szerint a középkori városok kiterjedt suburbiumai, a mezővárosokkal együtt, közvetlen érintkezésük révén igen jelentős, részleteiben még feltáratlan hatást gyakoroltak a középkori népesség nagyobbik, falun lakó részére, és ezzel különféle tárgyak és eszközök, nemkevésbé a felszínre épült, többszattat háztípusok és csempés tüzelők elterjedését eredményezték.

Irodalom és rövidítések

ÁMF	Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
Arnold–Westphalen–Zubeck 1990	Arnold, Volker–Westphalen, Thomas–Zubeck, Paul: Kachelöfen in Schleswig-Holstein. Heide, 1990.
Artimon 1996	Artimon, Alexandru: Ceramică fină de uz comun din secolele XIV–XV descoperită în centrele urbane din sud-vestul Moldovei. <i>Arheologia Medievală</i> 1 (1996) 155–170.
ÁUO	Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár. Kiad. Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874.
Balassa 2001	Balassa M. Iván: A népi építészet a régészet és a néprajztudomány között. In: <i>Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig</i> . Szerk. Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 485–499.
Balázs 1939	Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939.
Balogh 1943	Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943.
Balogh 1982	Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. I–II. Budapest, 1982.
Balogh 1985	Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Budapest, 1985.
Baur 1977	Baur, Veronika: Kerzenleuchter aus Metall. München, 1977.
Beke 1892	Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárrt. <i>Történelmi Tár</i> 1892. 493–512.
Benkő–Ughy 1984	Benkő Elek–Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század. Bukarest, 1984.
Benkő–Demeter–Székely 1997	Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön. Kolozsvár, 1997.
Binder 1981	Binder Pál: Adalékok a középkori Sepszi szék és a környező területek történelmi földrajzához. <i>Aluta</i> 12–13 (1980–1981) 55–68.
Blaschke 1990	Blaschke, Karlheinz: Die Stellung der Vorstädte im Gefüge der mittelalterlichen Stadt. In: <i>Stadtbaukunst im Mittelalter</i> . Hrsg. Dieter Dolgner, Irene Roch. Berlin, 1990. 204–217.
Bóna 1998	Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998. ²
Borbély 1943	Borbély Andor: Erdélyi városok képekönve 1736-ból. <i>Erdélyi Múzeum</i> 38 (1943) 1. 197–215.
Borbély–Nagy 1933	Borbély Andor–Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. <i>Térképészeti Közöny</i> 2 (1932–1933) 35–85.
Bosl 1983	Bosl, Karl: Kernstadt–Burgstadt–Neustadt–Vorstadt in der europäischen Stadtgeschichte. München, 1983.
Bouttats 1688	Description exacte des Royaumes de Hongrie, et Dalmatie etc. Et gravées en cuivre par Gaspar Bouttats. Anvers, 1688.
Braun–Hohenberg 1618	Braun, Georg–Hohenberg, Franz: Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber sextus. Coloniae Agrippinae, 1618.
Bunta 1974	Bunta, Magdalena: Clujul medieval în gravuri. <i>Acta Musei Napocensis</i> 11 (1974) 185–197.
de Cevins 2003	de Cevins, Marie-Madeleine: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban. Budapest, 2003.
Cociş et al. 1995	Cociş, Sorin–Voişian, Valentin–Paki, Adela–Rotea, Mihai: Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj-Napoca. I. Campaniile 1992–1994. <i>Acta Musei Napocensis</i> 32 (1995) 635–652.

- Csányi 1919 Csányi Károly: Ónjegyek az Erdélyi Nemzeti Múzeum őntárgyain. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. 10 (1919) 88–109.
- Csetri 2001 Csetri Elek: Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig. In: Kolozsvár 1000 éve. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. 7–28.
- Dagmar 1972 Dagmar, Stará: Cín. Národní muzeum v Praze. Praha, 1972.
- Decei 1945 Decei, Aurel: Giovanandrea Gromo, Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno (sec. XVI). *Apulum* 2 (1943–1945) 140–214.
- Didi-Huberman–Garbetta–Morgaine 1994 Didi-Huberman, Georges–Garbetta, Riccardo–Morgaine, Manuela: Saint Georges et le dragon. Versions d'une légende. Paris, 1994.
- Egg 1965 Egg, Erich: Nürnberger Messingwaren in Tirol. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 1965. 52–59.
- EMSzT Erdélyi Magyar Szótörténeti Társ. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. I–XI. Budapest–Bukarest–Kolozsvár, 1975–2002.
- Engel 1993 Engel, Evamaria: Die deutsche Stadt des Mittelalters. München, 1993.
- Ennen 1979 Ennen, Edith: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1979.³
- Entz 1996 Entz Géza: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár, 1996.
- EO Erdélyi Okmánytár. I. 1023–1300. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997.
- Eskenasy–Rusu 1982 Eskenasy, Victor–Rusu, Adrian Andrei: Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV–XVII). *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 25 (1982) 53–92.
- Ferenczi 1962 Ferenczi István: Régészet-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén. I. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica*. 2 (1962) 31–58.
- Ferenczi–Ursuț 1986 Ferenczi, István–Ursuț, Dorin: Cercetări de topografie arheologică privind drumul roman imperial Napoca–Porolissum (tronsonul Baciș–Șardu, jud. Cluj). *Acta Musei Napocensis* 22–23 (1985–1986) 213–221.
- Franz 1903 Franz, A.: Alte Ofenkacheln. *Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums (Brünn)* 3 (1903) 123–188.
- Franz 1969 Franz, Rosemarie: Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus. Graz, 1969.
- Franz 1975 Franz, Rosemarie: Die Modelfunde aus dem alten Hafnerhaus in der Steingasse 67 in Salzburg. In: *Alte Salzburger Hafnerkunst*. Salzburg, 1975. 1–25.
- Gaal 1995 Gaal György: Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói. Kolozsvár, 1995.
- Gál 1935 Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). I–II. [Kolozsvár], 1935.
- Garády 1943 Garády Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. *Budapest Régiségei* 13 (1943) 401–438.
- Gentle–Feild 1994 Gentle, Rupert–Feild, Rachael: *Domestic Metalwork 1640–1820*. Revised and enlarged by Belinda Gentle. Woodbridge/Suffolk, 1994.
- Gluziński 1967 Gluziński, Wojciech: Renesansowe kafle piastowskiego zamku w Chojnowie. *Roczniki Sztuki Śląskiej (Wrocław)* 4 (1967) 207–209.

Goldenberg 1958	Goldenberg, Samuil: Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri. București, 1958.
Gombos	Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Collegit: Albinus Franciscus Gombos. Budapestini, 1937–1938.
Göbel 1993	Göbel, Ilka: Die Mühle in der Stadt. Bielefeld, 1993.
Gündel 1934	Gündel, Christian: Figürliche Ofenkacheln des 15. Jahrhunderts im Schlesischen Museum für Kunstgewerbe und Altertümer. Altschlesien 4 (1934) 288–293.
Haedeke 1963	Haedeke, Hans-Ulrich: Über eine gotische Zunftkanne. Museen in Köln 2 (1963) 185–187.
Haedeke 1983	Haedeke, Hans-Ulrich: Zinn. München, 1983.
Hantos 1943	Hantos Gyula: Kétvízköztí majorok. Kolozsvár, 1943.
Hazlbauer 1992	Hazlbauer, Zdeněk: Sbirka historických kachlů v Muzeu Šumavy v Sušici. Sborník společnosti přátel starožitností (Praha) 3 (1992) 135–149.
Hazlbauer 1992a	Hazlbauer, Zdeněk: Středověká hra vrhcáby ve světle dobových pramenů. Archaeologia Historica (Brno) 17 (1992) 421–445.
Hazlbauer 1998	Hazlbauer, Zdeněk: Krása středověkých kamen. Praha, 1998.
Hazlbauer–Vitanovský–Volf 1994	Hazlbauer, Zdeněk–Vitanovský, Michal–Volf, Petr: Stavební rekonstrukce pozdně gotických kachlových kamen na hradě Rabí, okr. Klatovy. Archaeologia Historica 19 (1994) 415–429.
Hintze	Hintze, Erwin: Die deutschen Zinngiesser und ihre Marken. I–VII. Leipzig, 1921–1931.
Holl 1958	Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. Budapest Régiségei 18 (1958) 211–300.
Holl 1979	Holl, Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 31 (1979) 105–145.
Holl 1981	Holl, Imre: Feuerwaffen und Stadtmauern. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 33 (1981) 201–243.
Holl 1987	Holl, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. I. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39 (1987) 313–335.
Holl 1990	Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. IV. Archaeologiai Értesítő 117 (1990) 58–95.
Holl 1993	Holl, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn. V. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 45 (1993) 247–299.
Holl 1998	Holl, Imre: Spätgotische Ofenkacheln. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 50 (1998) 139–214.
Holl 1998a	Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. VI. Budapest Régiségei 32 (1998) 291–308.
Holl 2001	Holl, Imre: Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn. IX. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 52 (2001) 353–414.
Holl 2002	Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. X. A budai műhely vegyesmázás kályhacsempéinek kérdése. Budapest Régiségei 35 (2002) 381–401.
Iambor–Matei 1975	Iambor, Petre–Matei, Ștefan: Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 18 (1975) 291–304.
Iambor 1982	Iambor, Petre: Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu. Acta Musei Napocensis 19 (1982) 75–85.
IstCluj	Istoria Clujului. Red. Ștefan Pascu. Cluj, 1974.

Iványi 1934	Iványi Béla: A középkori Eperjes magyarsága. Szeged, 1934.
Jakó 1957	Jakó Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 361–393.
Jarmuth 1967	Jarmuth, Kurt: Lichter leuchten im Abendland. Braunschweig, 1967.
Kaufmann–Buschor–Gutscher 1994	Kaufmann, Eva Roth–Buschor, René–Gutscher, Daniel: Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern. Herstellung und Motive. Bern–Stuttgart–Wien, 1994.
Kelemen 1922	Kelemen Lajos: Kolozsvári klenodiumainkról. Keresztény Magvető 54 (1922) 105–106.
Kelemen 1982	Kelemen Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. II. Bukarest, 1982.
Kiss 1994	Kiss András: Források és értelmezések. Bukarest, 1994.
Kiss 1997	Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. Erdélyi Múzeum 59 (1997) 3–4. 289–297.
Kiss 1998	Kiss András: Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Bukarest, 1998.
Kiss 2001	Kiss András: Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tizedek. In: Kolozsvár 1000 éve. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. 29–37.
Kiss 2003	Kiss András: Más források – más értelmezések. Marosvásárhely, 2003.
Klusch 1980	Klusch, Horst: Siebenbürgische Töpferkunst. Bukarest, 1980.
KmJkv	A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közlésezi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. Bp, 1990.
Kovács 2001	Kovács András: Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In: Kolozsvár 1000 éve. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. 53–73.
Kovács 2003	Kovács András: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Budapest–Kolozsvár, 2003.
Kovács 2003a	Kovács András: Kolozsvár, Farkas utca 12. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 255–260.
Kovács Kiss 2001	Kovács Kiss Gyöngy: Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben. Marosvásárhely, 2001.
Kozák 1963	Kozák Károly: Kétfejű sasos kályhacsempék Magyarországon. Budapest Régiségei 20 (1963) 165–200.
Kubinyi 1973	Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Budapest, 1973. 9–240.
Kubinyi 1985	Kubinyi András: A középkori Magyarország középkleti része városfejlődésének kérdéséhez. Borsodi Levéltári Évkönyv 5 (1985) 7–82.
Kubinyi 1999	Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999.
KvEml	Kolozsvári emlékirók. A bevezető tanulmányt írta Bálint József, a forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Bukarest, 1990.
KvLt	Kolozsvár város levéltára
KvOkI I–II	Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. I–II. Buda–Budapest, 1870–1888.
KvRajz	Jakab Elek: Kolozsvár története világosító rajzai. Buda, 1870.

KvSzám	Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek.
KvTanJk	Kolozsvár város levéltára, tanácsi/közigazgatási jegyzőkönyvek.
KvTört	Jakab Elek: Kolozsvár története. I–III. Buda–Budapest, 1870–1888.
Lindner 1894	Lindner Gusztáv: A kolozsvári Kalandos-társulatok. Erdélyi Múzeum 11 (1894) 65–85, 140–152, 215–226, 373–383.
Lockner 1978	Lockner, Hermann P.: Hergestellt nach ungeschriebenen Gezetzen. Bronze- und Messingleuchter im 16. und 17. Jahrhundert. Kunst & Antiquitäten 1978. 1. 33–40.
Loers 1979	Loers, Veit: Andre Hanntlas und der Meister der Imperatorenkacheln. Zur Bedeutung der Kachelproduktion Straubings im 16. Jahrhundert. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1979. 93–104.
Makkai 1943	Makkai László: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvári Szemle 2 (1943) 2. 87–111.; 3. 190–215.
Makkai 1947	Makkai László: Kiadatlan oklevelek Kolozsvár középkori történetéhez. Kolozsvár, 1947.
Marcu Istrate 2002	Marcu Istrate, Daniela: Cahle medievale din colecția Muzeului din Sebeș (sec. XV–XVI). In: Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei. Coord. Marius Porumb, Aurel Chiriac. Cluj-Napoca, 2002. 87–94.
Marcu Istrate 2003	Marcu Istrate, Daniela: Feldioara/Marienbourg in the last middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15 th –16 th centuries. In: In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european. Coord.: Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, Corneliu Gaiu. Cluj-Napoca, 2003. 305–328.
Marcu Istrate 2004	Marcu Istrate, Daniela: Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700. Cluj-Napoca, 2004.
Van Marle 1931	Van Marle, Raimond: Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance. I. La vie quotidienne. La Haye, 1931.
Mašić 2002	Mašić, Boris: Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesí. Spätgotische Kacheln aus Nova Ves. Zagreb, 2002.
Matei 1962	Matei, Mircea D.: Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jh. in der Moldau. Dacia 6 (1962) 357–386.
Méri 1986	Méri István: Ásatás a kolozsvári Fő téren, 1943. Méri István hagyatékából közléteszi Kovalovszki Júlia. Budapest, 1986.
Metzger 2002	Metzger, Wolfgang: Handel und Handwerk des Mittelalters im Spiegel der Buchmalerei. Graz, 2002.
Mezősiné Kozák 1981	Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1981. 179–199.
Mezősiné Kozák 1984	Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi. II. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1984. 187–204.
Michna 1977	Michna, Pavel J.: K vývojové a typologické charakteristice středověkých kachlí. Sborník památkové péče v severomoravském kraji 3 (1977) 7–44.
Minne 1977	Minne, Jean-Paul: La céramique de poêle de l'Alsace médiévale. Strasbourg, 1977.
Mitrofan 1965	Mitrofan, Ioan: Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi. Acta Musei Napocensis 2 (1965) 657–666.
Mizgan 2001	Mizgan, Vasile: Cahle cu cavalier în turnir descoperite la Bistrița. Revista Bistriței 15 (2001) 126–140.
Mollat 1984	Mollat, Michel: Die Armen im Mittelalter. München, 1984.

B. Nagy 1977	B. Nagy Margit: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest, 1977.
Nadolski 1986	Nadolski, Dieter: Zunftzinn. Leipzig, 1986.
Nägler 1967	Nägler, Thomas: Un depozit de plăci ornamentale descoperite la Roșia (r. Sibiu). Culegere de studii și comunicări (Brașov) 1 (1967) 145–150.
Niedermaier	Niedermaier, Paul: Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. I–II. Heidelberg, Köln–Weimar–Wien, 1996–2002.
Novák 1941	Novák József: Újabb napocai feliratos kő. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 1 (1941) 109–116.
Orend 1929	Orend, Misch: Die ältesten figuralen Kacheln der Siebenbürger Sachsen. Belvedere 8 (1929) 430–433.
Ortvay	Ortvay Tivadar: Pozsony város története. I–IV. Pozsony, 1892–1912.
Pascu–Rusu 1968	Pascu, Ștefan–Rusu, Mircea et al.: Cetatea Dăbâca. Acta Musei Napocensis 5 (1968) 153–202.
Philippi 1984	Philippi, Maja: Die Bevölkerung Kronstadts im 14. und 15. Jahrhundert. In: Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Hrsg. von Paul Philippi. Köln–Wien, 1984. 91–155.
Piatkiewicz-Dereniowa 1977	Piatkiewicz-Dereniowa, Maria: Die Kachelkunst der Renaissancezeit auf dem Wawel. Keramos 76 (1977) 15–26.
Pichelkastner 1964	Pichelkastner, Eleonore: Zur Formengeschichte der Schleifkannen. Dresdner Kunstblätter 8 (1964) 82–85.
Pillin 1990	Pillin, Hans-Martin: Kleinode der Gotik und Renaissance am Oberrhein. Die neuentdeckten Ofenkacheln der Burg Bosenstein aus dem 13. bis 16. Jahrhundert. Kehl–Straßburg–Basel, 1990.
Pintea 1967	Pintea, V.: Cu privire la așezarea feudală de la Sopor-Iacobeni. Acta Musei Napocensis 4 (1967) 525–541.
Ramisch 1980	Ramisch, Hans: Bodenfunde von Ofenkacheln des 16. und 17. Jahrhunderts aus Gerolzhofen, Landkreis Schweinfurt. Jahrbuch der Bayerischen Denkmalpflege 34 (1980) 127–158.
Rădulescu 1972	Rădulescu: Die Keramik von Siret (14. Jh.). Zur archäologischen Erforschung der moldauischer mittelalterlichen Stadt. Dacia 16 (1972) 225–242.
Rechnungen Kronstadt	Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen I–III. Kronstadt, 1886–1896.
RepCluj	Crișan, Ion Horațiu et al.: Repertoriul arheologic al județului Cluj. Cluj, 1992.
Riches 2000	Riches, Samantha: St George: hero, martyr and myth. Stroud, 2000.
Rifkin 1973	Jost Amman–Hans Sachs: The Book of Trades (Ständebuch). With a new introduction by Benjamin A. Rifkin. New York, 1973.
Rusu 1993	Rusu, Adrian Andrei: Cetatea medievală de la Florești (jud. Cluj). Ephemeris Napocensis 3 (1993) 281–298.
Rusu 1996	Rusu, Adrian Andrei: Cahle din Transilvania II. Arheologia Medievală 1 (1996) 125–153.
Rusu 1998	Rusu, Adrian Andrei: Gotik și Renaștere la Vințu de Jos. Gotik und Renaissance im Unter-Winz. Cluj-Napoca–Satu Mare, 1998.
Sanct Georg 2001	Sanct Georg. Der Ritter mit dem Drachen. Red. Sylvia Hahn, Sigrid Metken, Peter B. Steiner. Lindenburg i. Allgäu, 2001.
Schlesinger 1969	Schlesinger, Walter: Stadt und Vorstadt. In: Stadterweiterung und Vorstadt. Hrsg. Erich Maschke und Jürgen Sydow. Stuttgart, 1969. 1–19.

- Sluka 1990 Sluka, Horst: Siebenbürgisch-sächsisches Zinn. Münster Westfalen, 1990.
- Strauss 1966 Strauss, Konrad: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und der Schweiz. I. Straßburg, 1966.
- Stauss 1968 Strauss, Konrad: Der Kachelofen in der graphischen Darstellung des 15. und 16. Jahrhunderts. *Keramos* 39 (1968) 22–38.
- Strauss 1969 Strauss, Konrad: Die Geschichte der Töpferzunft vom Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpfereien in Alt-Livland (Estland und Lettland). Basel, 1969.
- Strauss 1972 Strauss, Konrad: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Skandinavien. II. Basel, 1972.
- Strauss 1983 Strauss, Konrad: Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts in europäischen Ländern. III. München, 1983.
- Sydow 1969 Sydow, Jürgen: Kirchen- inspitalgeschichtliche Bemerkungen zum Problem der Stadterweiterung und Vorstadt. In: Stadterweiterung und Vorstadt. Hrsg. Erich Maschke und Jürgen Sydow. Stuttgart, 1969. 107–113.
- Szabó 1882 Szabó Károly: A kolozsvári magyar polgárság összeírása 1453-ból. *Történelmi Tár* 1882. 525–541, 729–745.
- Szabó 1883 Szabó Károly: Kolozsvár város 1496-diki számadása. *Történelmi Tár* 1883. 571–584.
- Szabó T. 1946 Szabó T. Attila: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946.
- Tamási 1989 Tamási Judit: Népies kályhacsempék a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. Újabb adatok a dunántúli népies kályhászműhelyek működéséhez. *Acta Musei Papensis* 2 (1989) 149–181.
- TESz A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967–1976.
- Toranová 1980 Eva Toranová: *Cinárstvo na Slovensku*. Bratislava, 1980.
- Tröster 1981 Tröster, Johannes: Das alt- und neu-teutsche Dacia. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666. Mit einer Einführung von Ernst Wagner. Köln–Wien, 1981.
- Ub Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.
- Ursuț–Stanciu 1997 Ursuț, Dorin–Stanciu, Ioan: Un fragment din drumul roman Cluj-Napoca–Gilău. *Acta Musei Napocensis* 34 (1997) 609–612.
- Weiner 1978 Weiner, Piroska: Zinngiessermarken in Ungarn. 16–19. Jahrhundert. Budapest, 1978.
- Winkler–Blăjan–Cerghi Winkler, Iudita–Blăjan, Mihai–Cerghi, Tiberiu: Drumul roman Napoca–Potaissa. I. Potaissa 2 (1980) 63–79.
- 1980 Zrínyi, Andrei: Olarii din Țirgu Mureș și produsele lor în lumina cercetării materialului rezultat din săpături. *Marisia* 5 (1975) 93–111.
- Zrínyi 1975

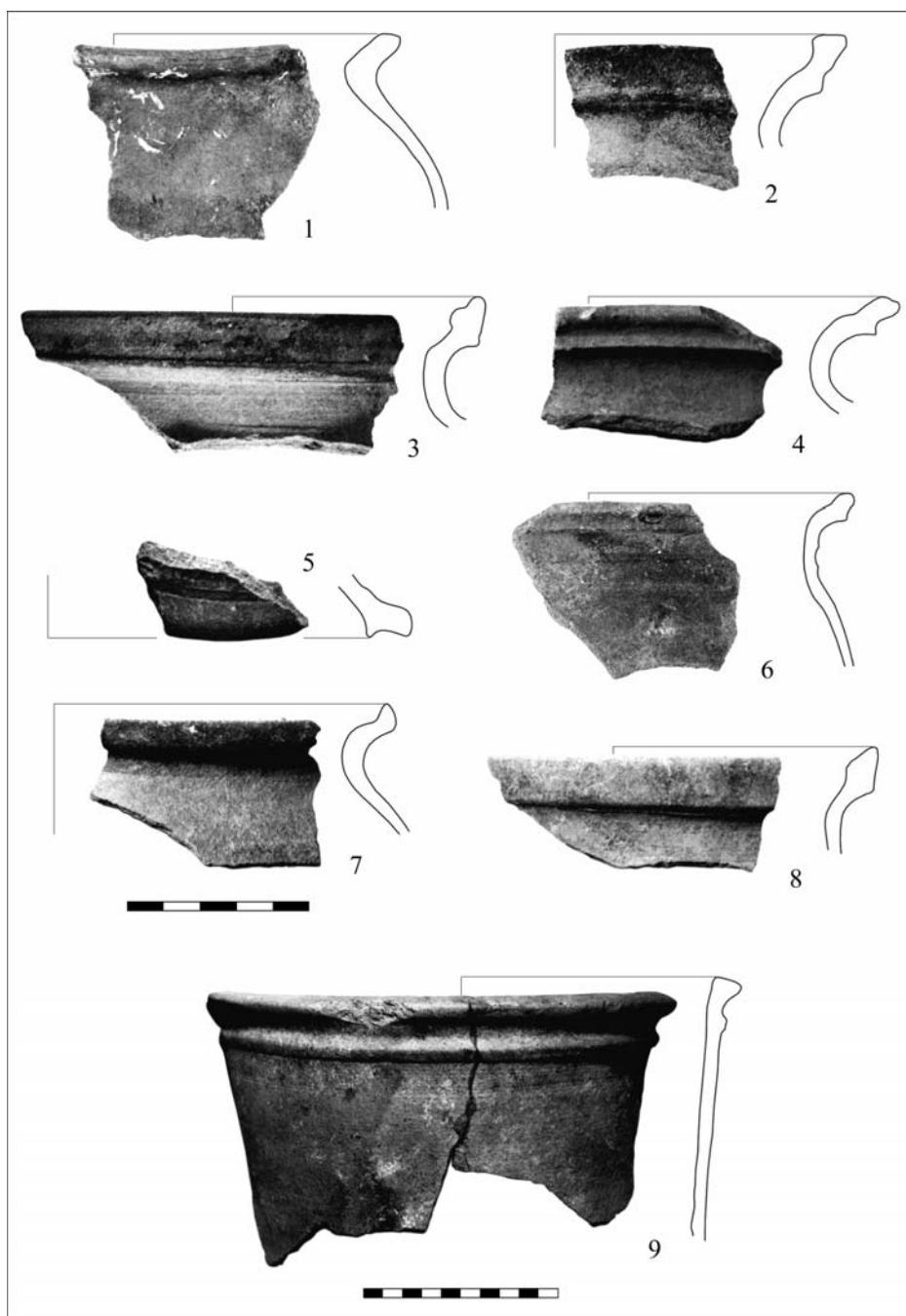
Táblák

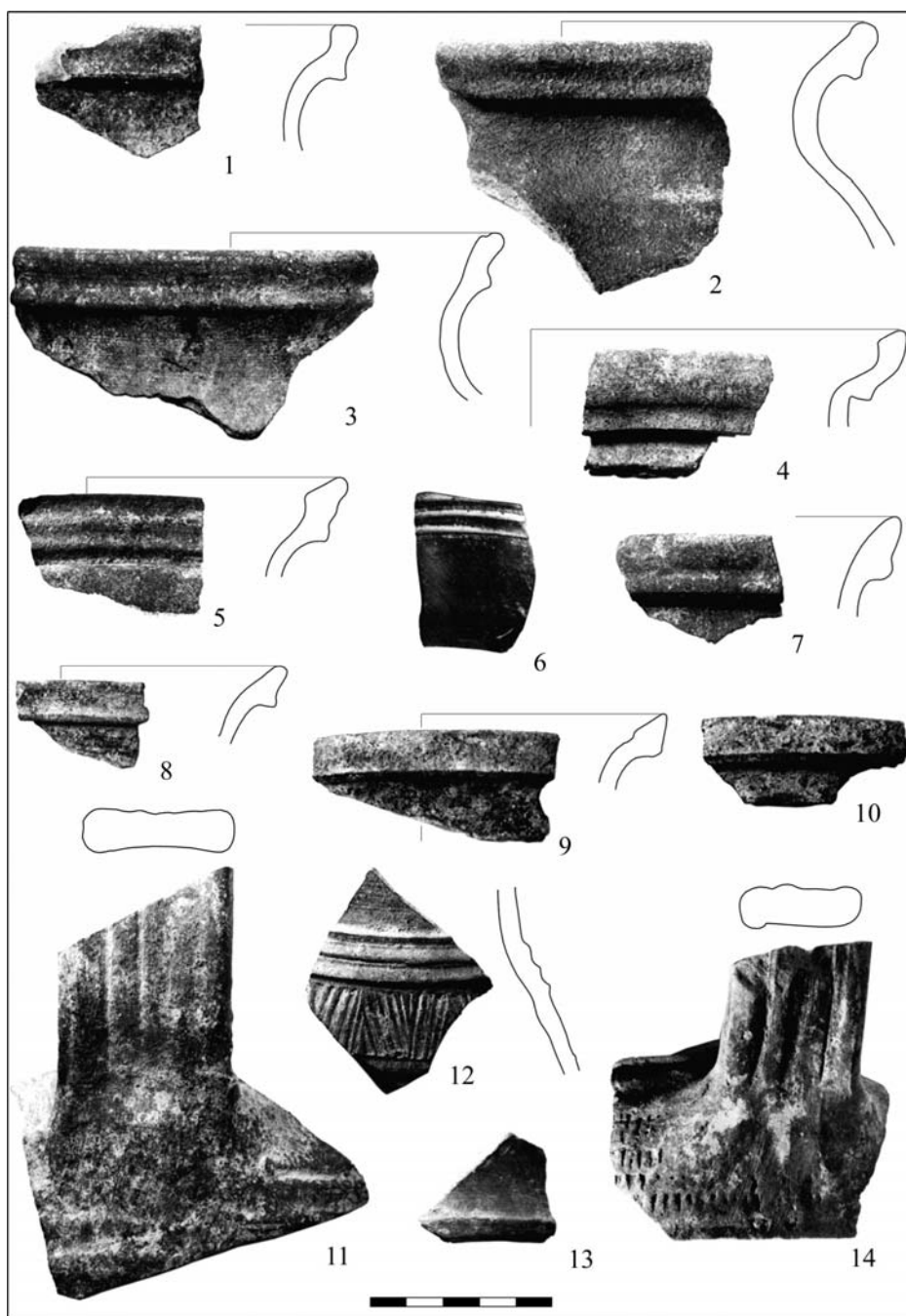
1. tábla. A szentpéteri templom és környéke 1970-ben és 2004-ben.
A középkori leletek a jobb oldali panelház alapozásakor kerültek elő.
B. Nagy Margit és Benkő Elek felvételei

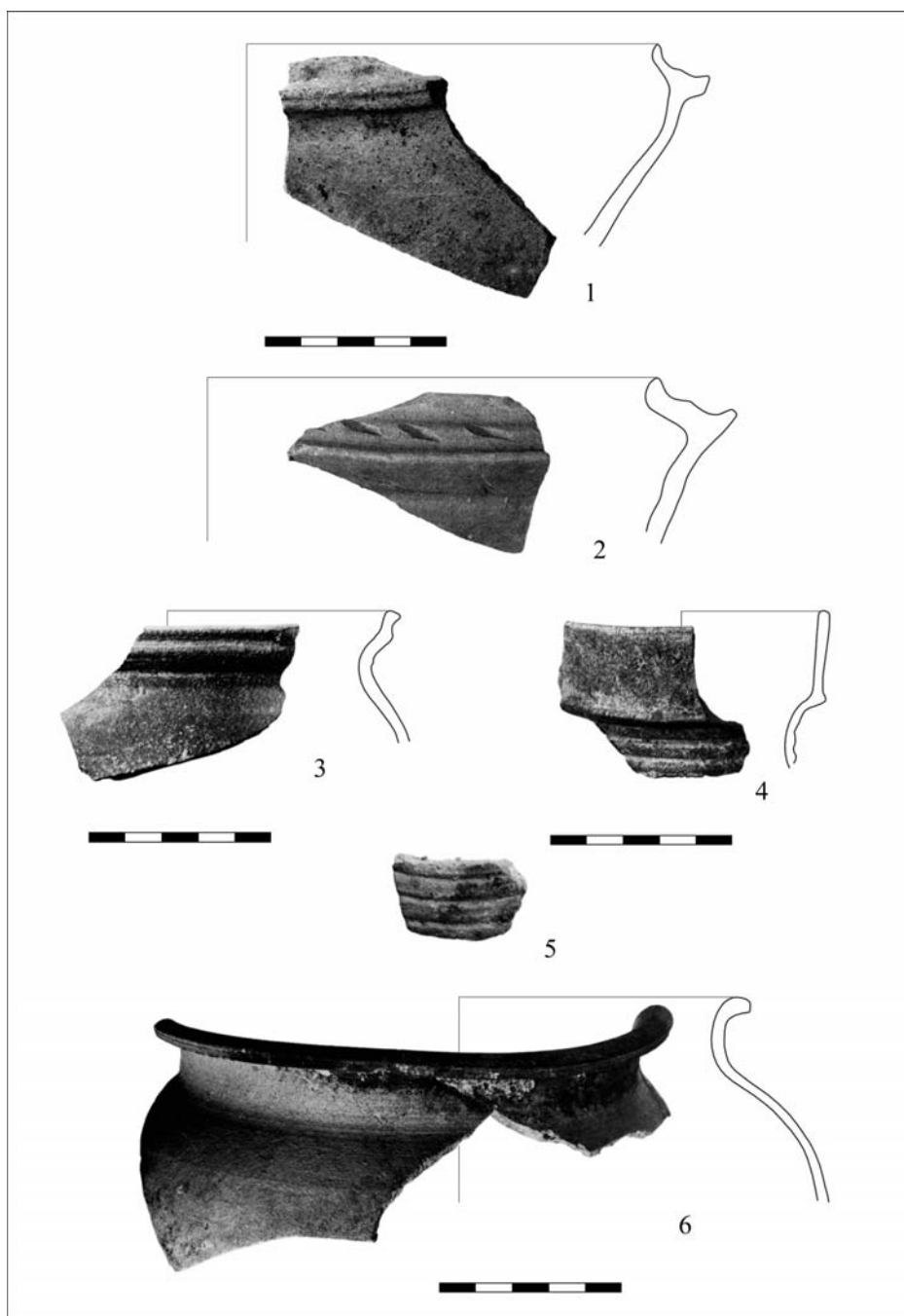
2. tábla. A Szent Erzsébet aggmenház a szentpéteri templom déli oldalán.
B. Nagy Margit felvétele

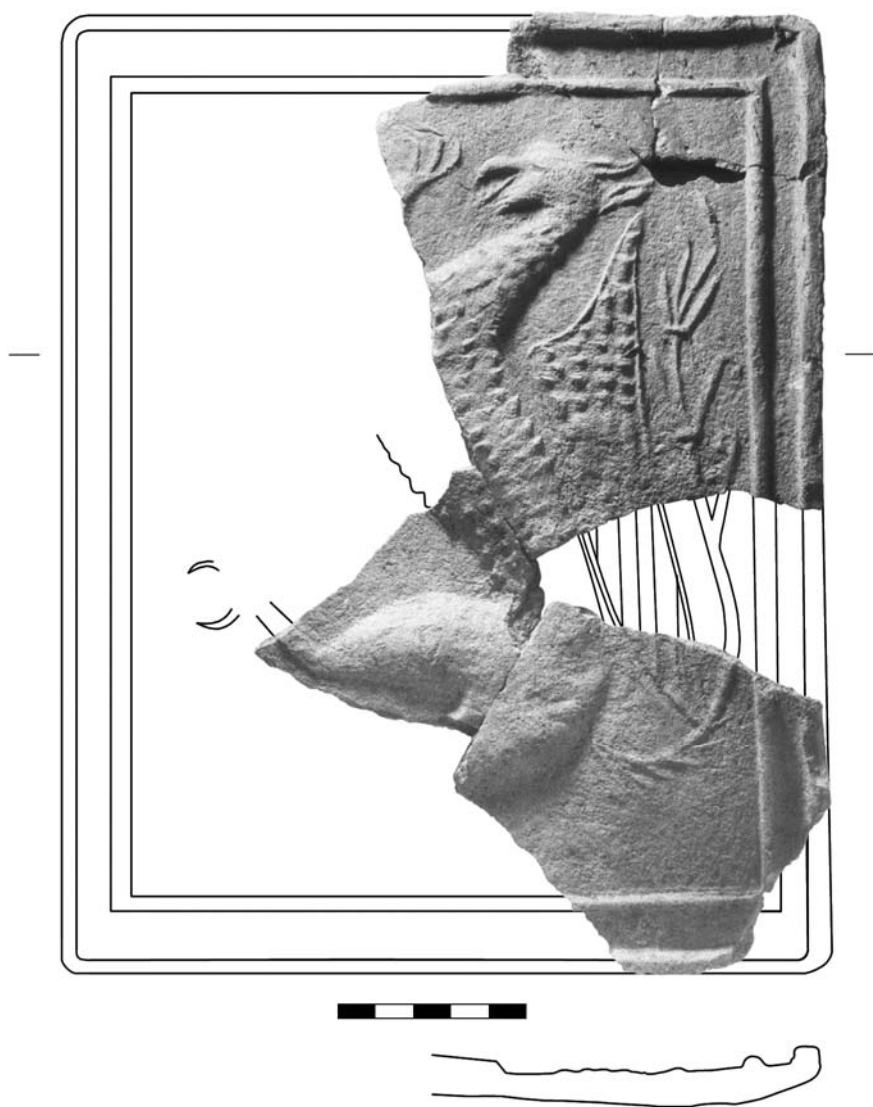
3. tábla. Magyar utca 134. Árpád-kori és 14–15. századi, vörös kerámia

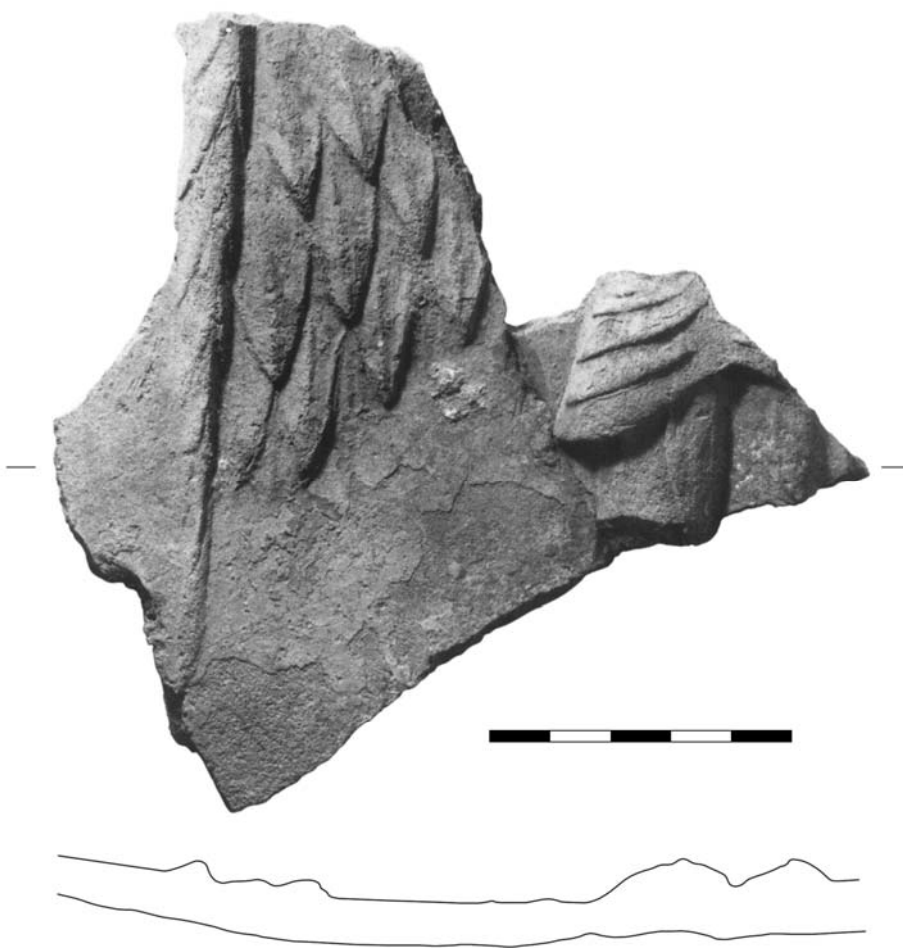
4. tábla. Magyar utca 134. 14. századi, szürke, redukált égetésű kerámia

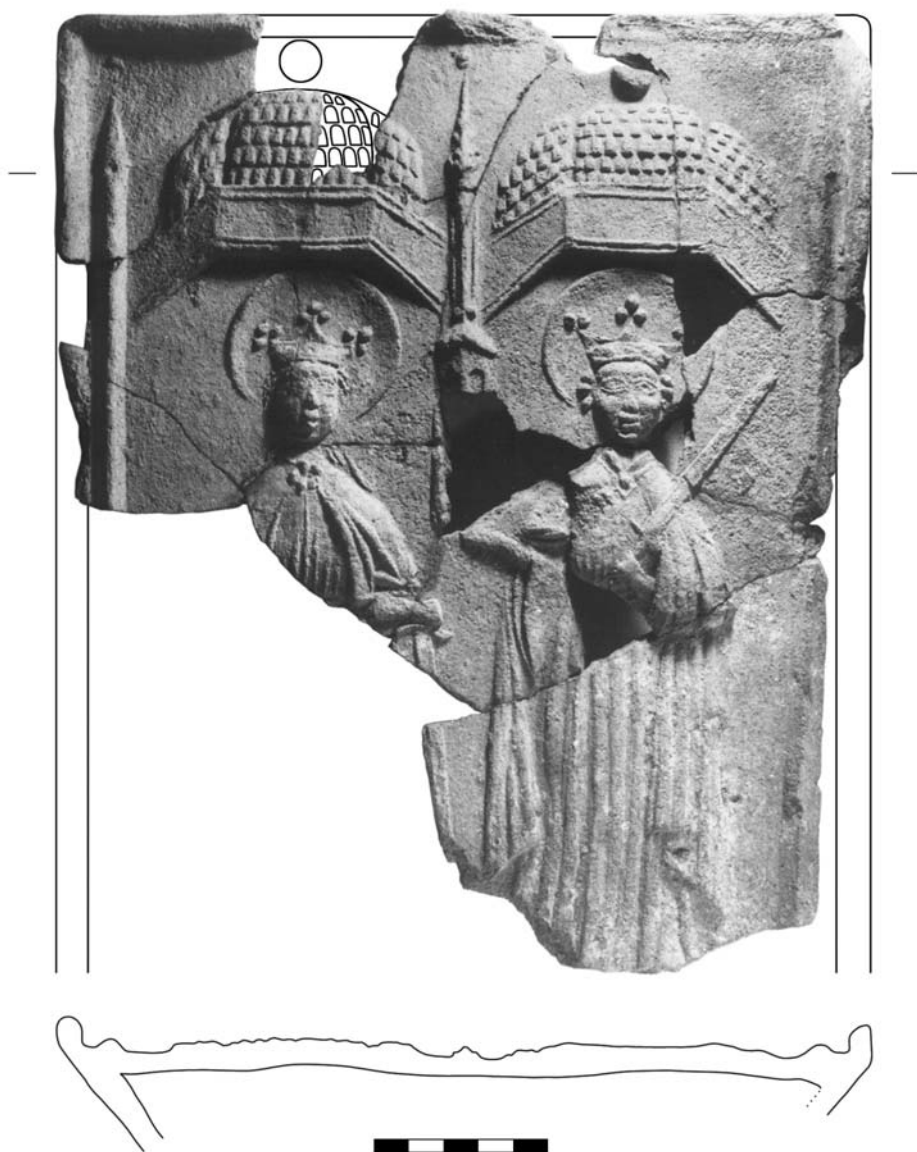
5. tábla. Magyar utca 134. 15–16. századi kerámia

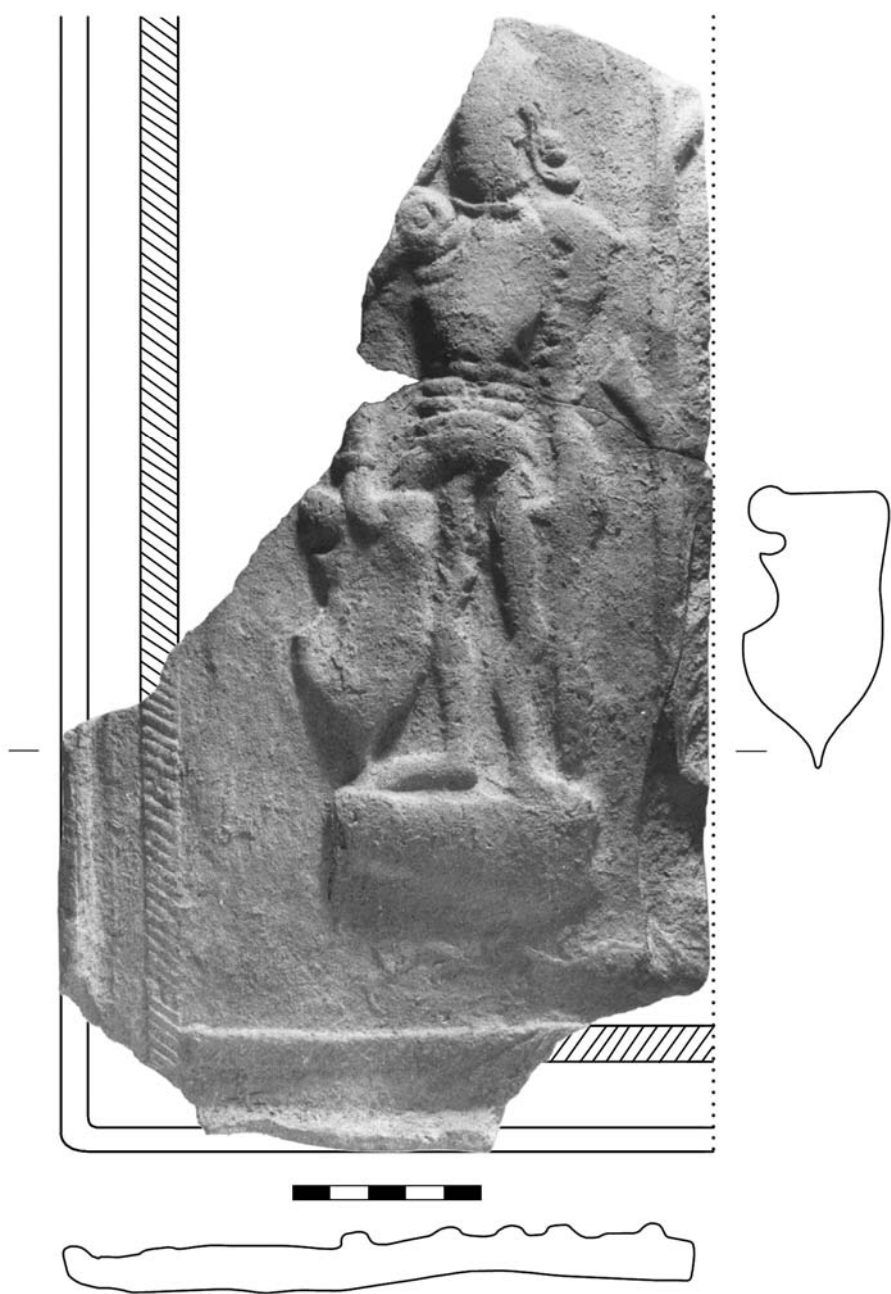
6. tábla. Magyar utca 134. Griffes kályhacsempe, 15–16. század (1. típus)

7. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe töredéke Szent Mihály alakjával,
15–16. század (2. típus)

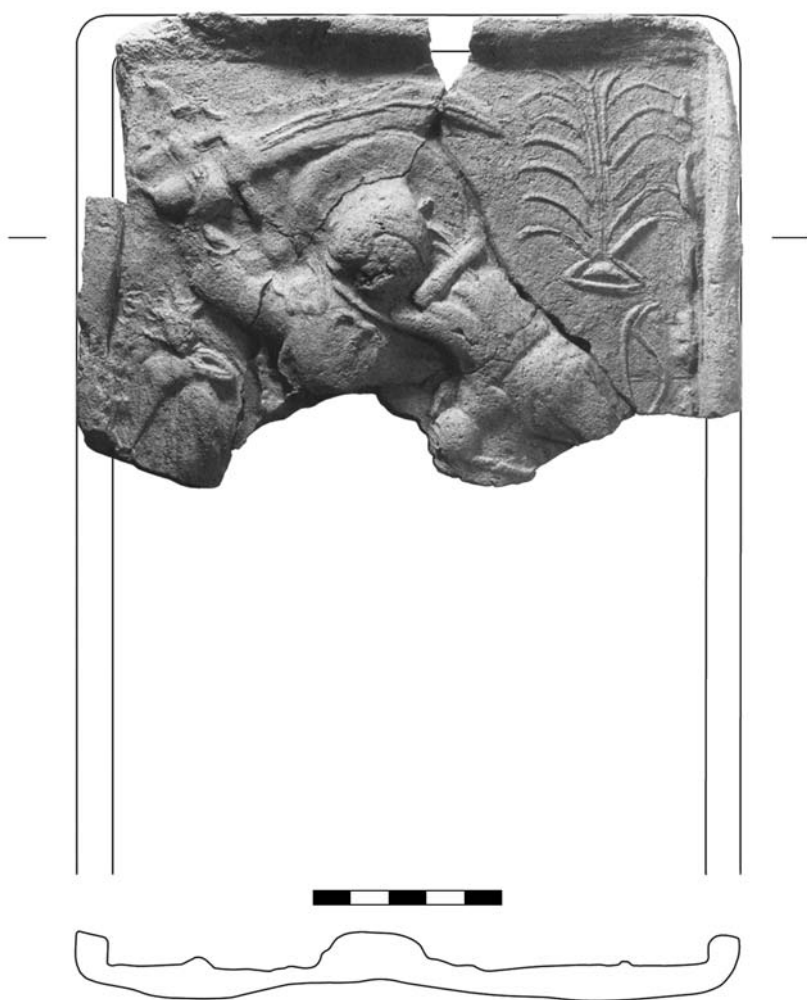
8. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe Szent Borbála és Szent Katalin alakjával,
15–16. század (3. típus)

9. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe álló, pajzsot tartó lovaggal, 15–16. század
(4. típus)

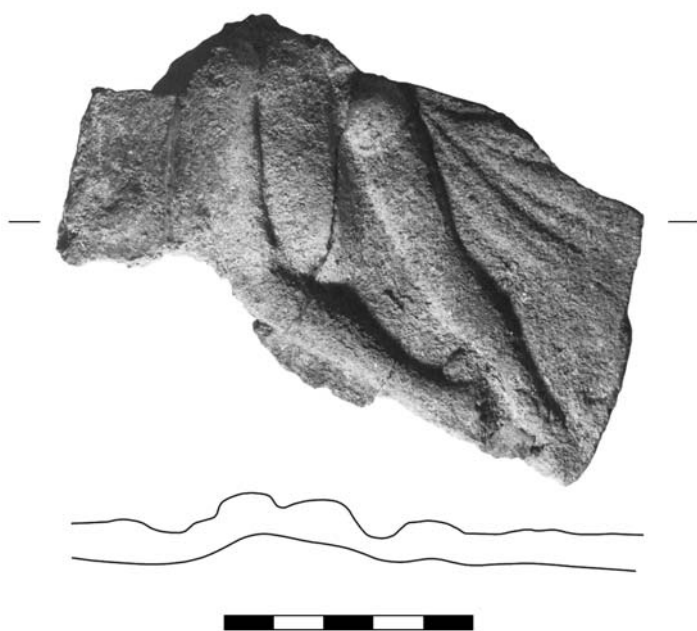
10. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe a sárkányt legyőző lovas Szent György alakjával, 15–16. század (5. típus)

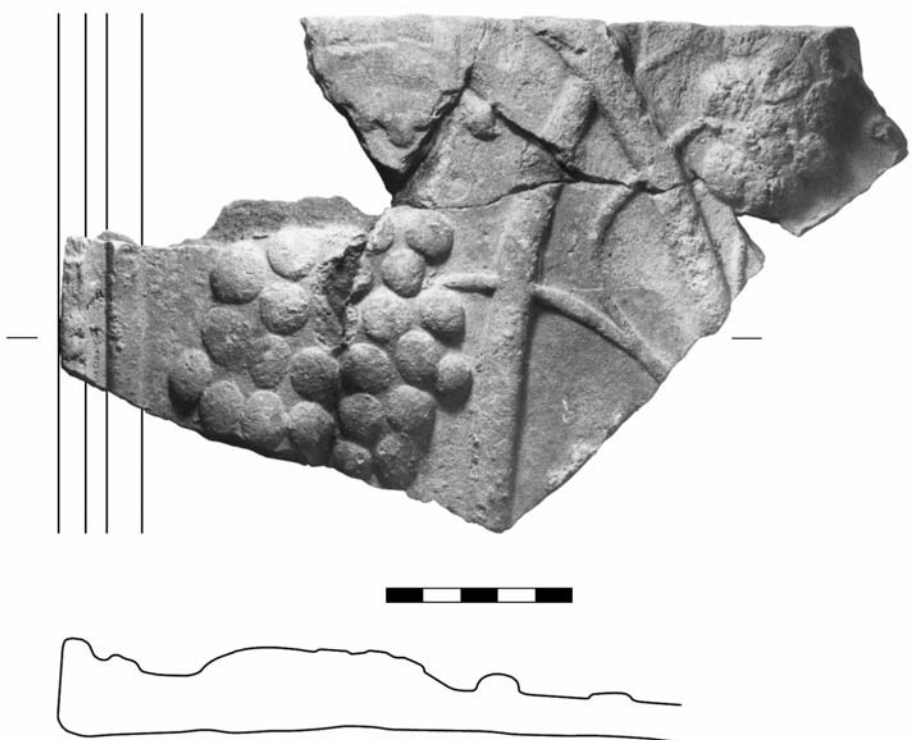
11. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe a sárkányt legyőző lovas Szent György alakjával, 15–16. század (5. típus)

12. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe töredéke ismeretlen szent vagy angyal alakjával, 15–16. század (6. típus)

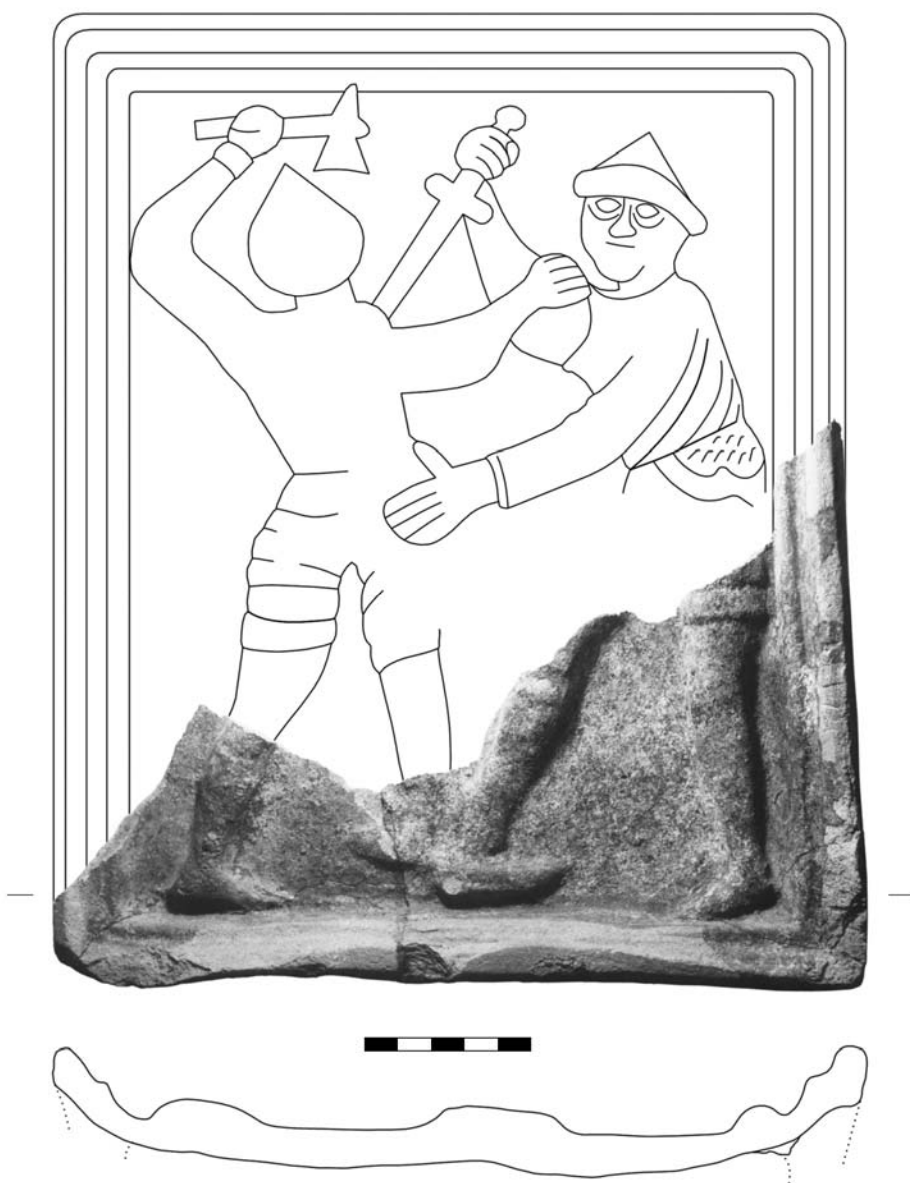
13. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe töredéke az oroszlánnal küzdő
Sámson alakjával, 15–16. század (7. típus)

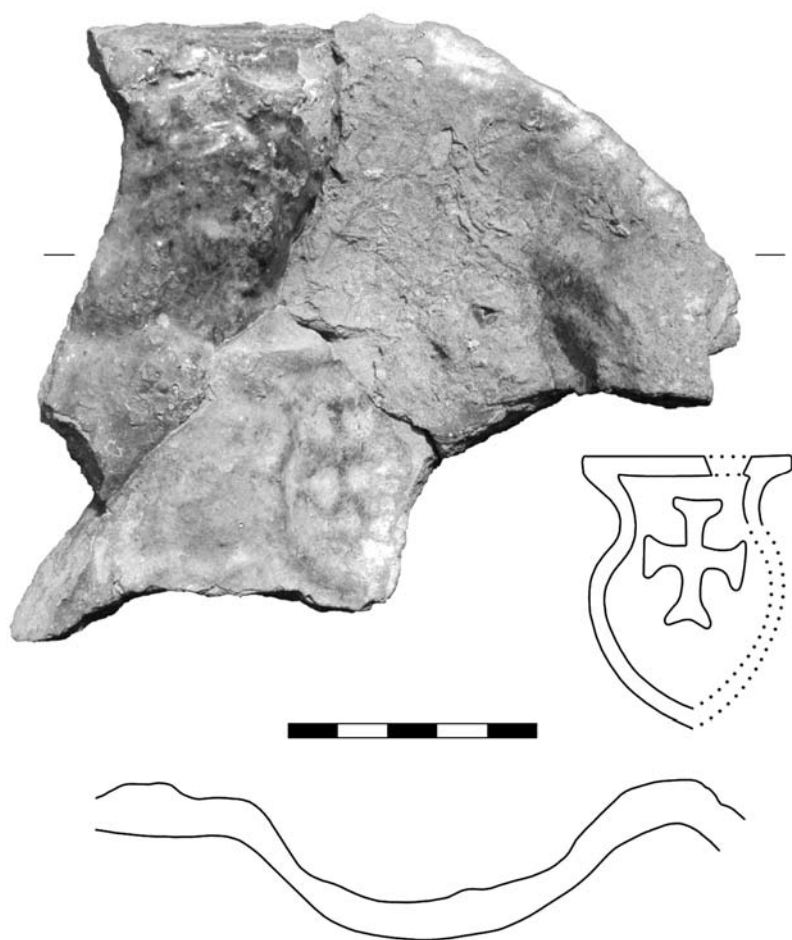
14. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe töredéke szőlőfürtös indával,
15–16. század (8. típus)

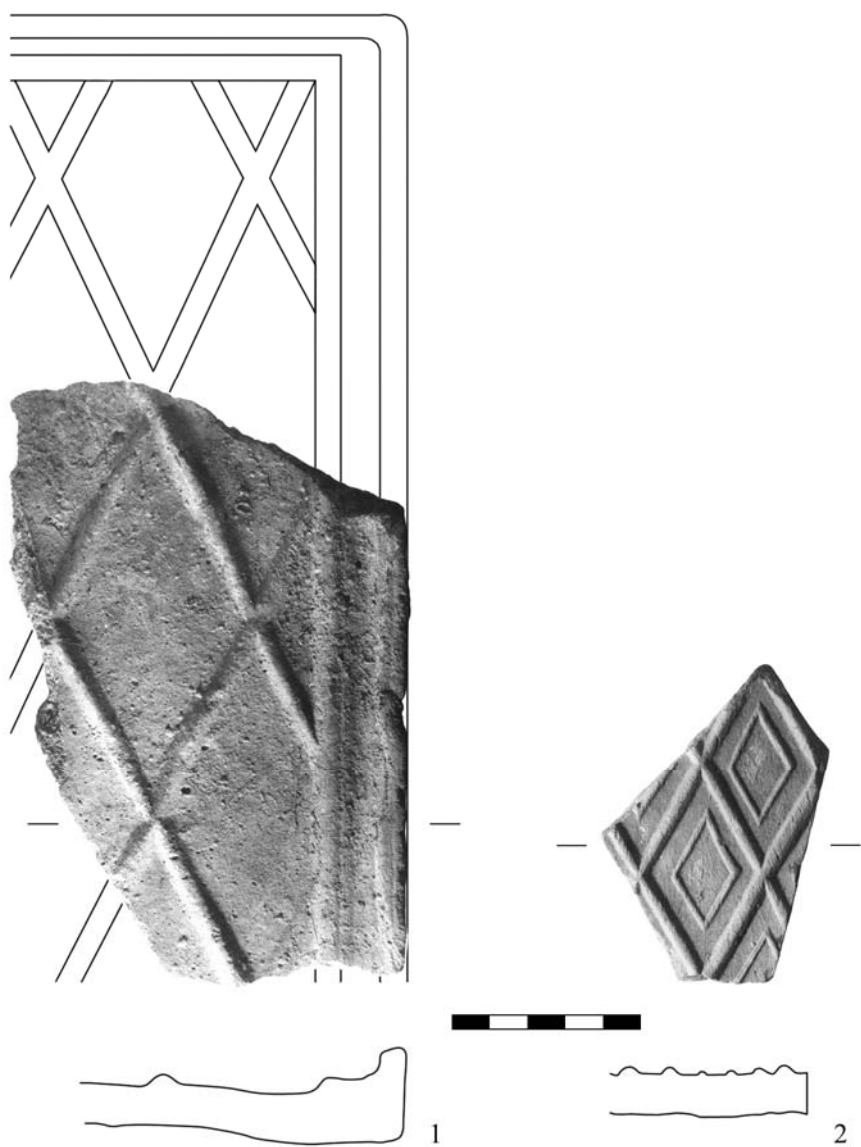
15. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe harcoló férfiakkal, 15–16. század
(9a. típus)

16. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe harcoló férfiakkal, 15–16. század
(9b. típus)

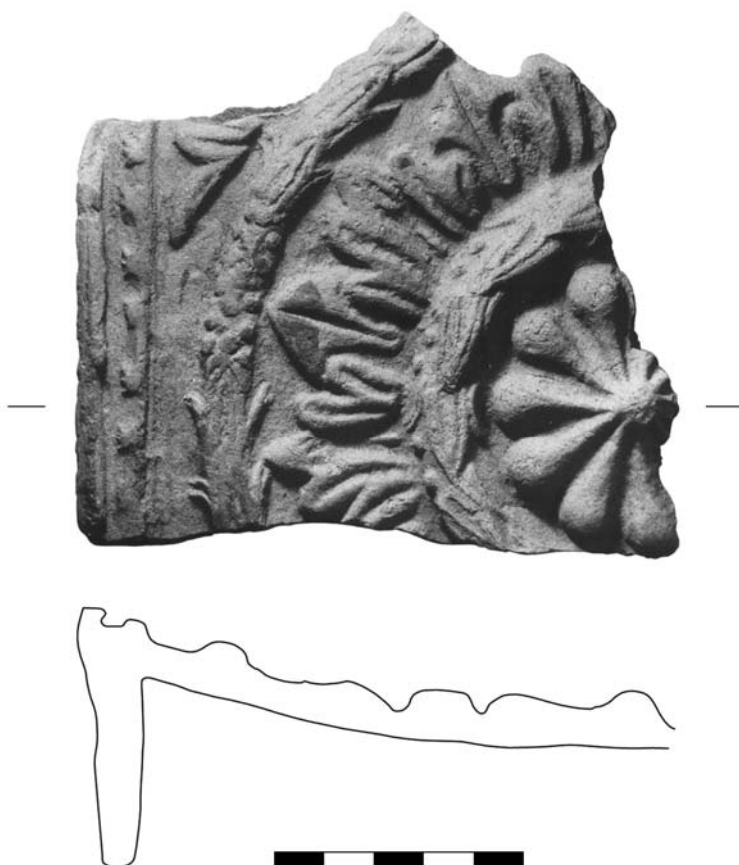
17. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe töredéke lovas, pajzsos Szent László alakjával, 15–16. század (10. típus)

18. tábla. Magyar utca 134. Rács- és rombuszmintás kályhacsempék, 16. század (11–12. típus)

19. tábla. Magyar utca 134. Olaszkoszorús, rozettás kályhacsempe, 16. század vége
(13. típus)

20. tábla. Magyar utca 134. Olaszkoszorús, rozettás kályhacsempe töredéke,
16. század vége (13. típus)

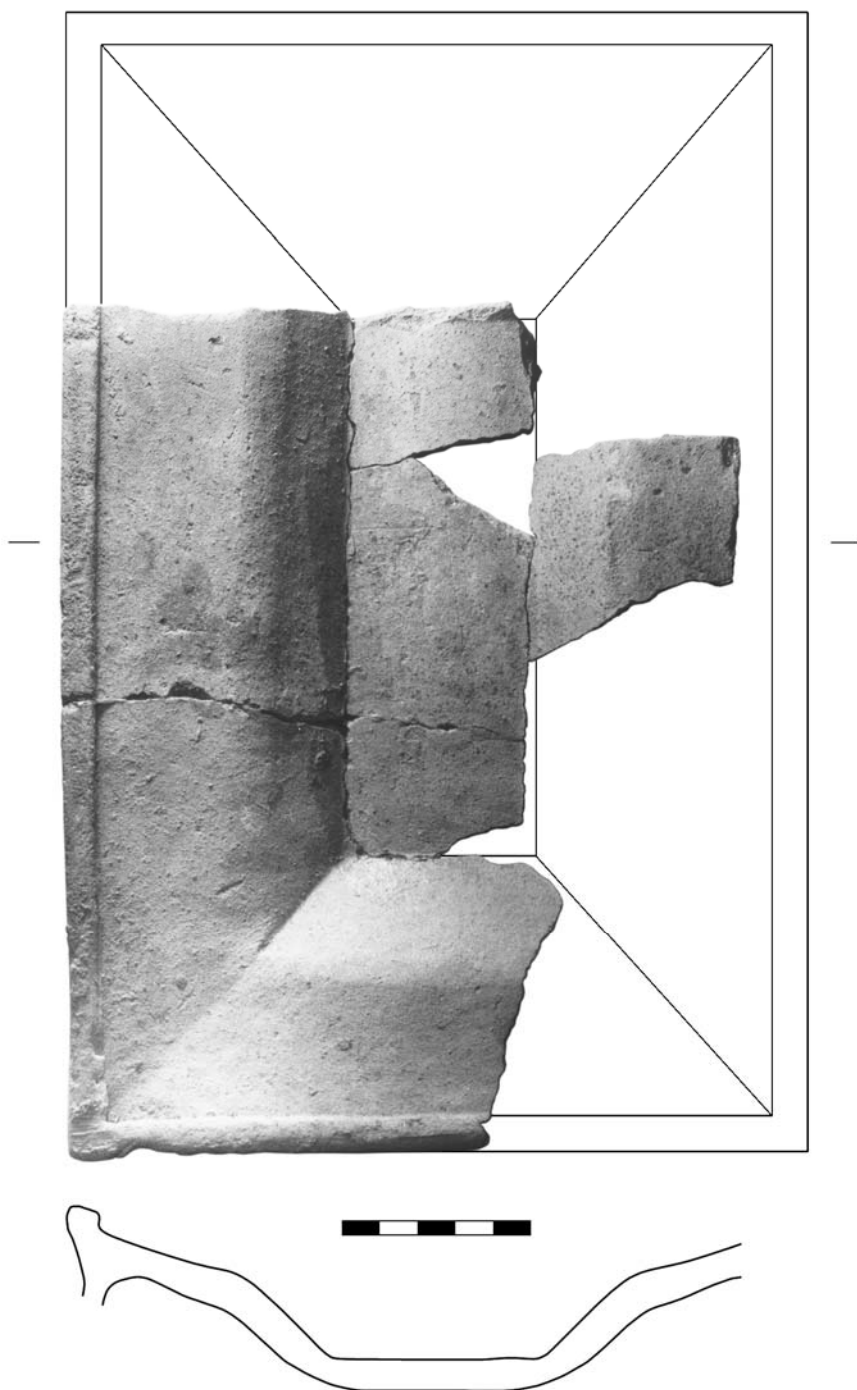
21. tábla. Magyar utca 134. Olaszkoszorús, rozettás kályhacsempe, elmosódott, monogramos címerpajzsokkal, 16. század vége (14. típus)

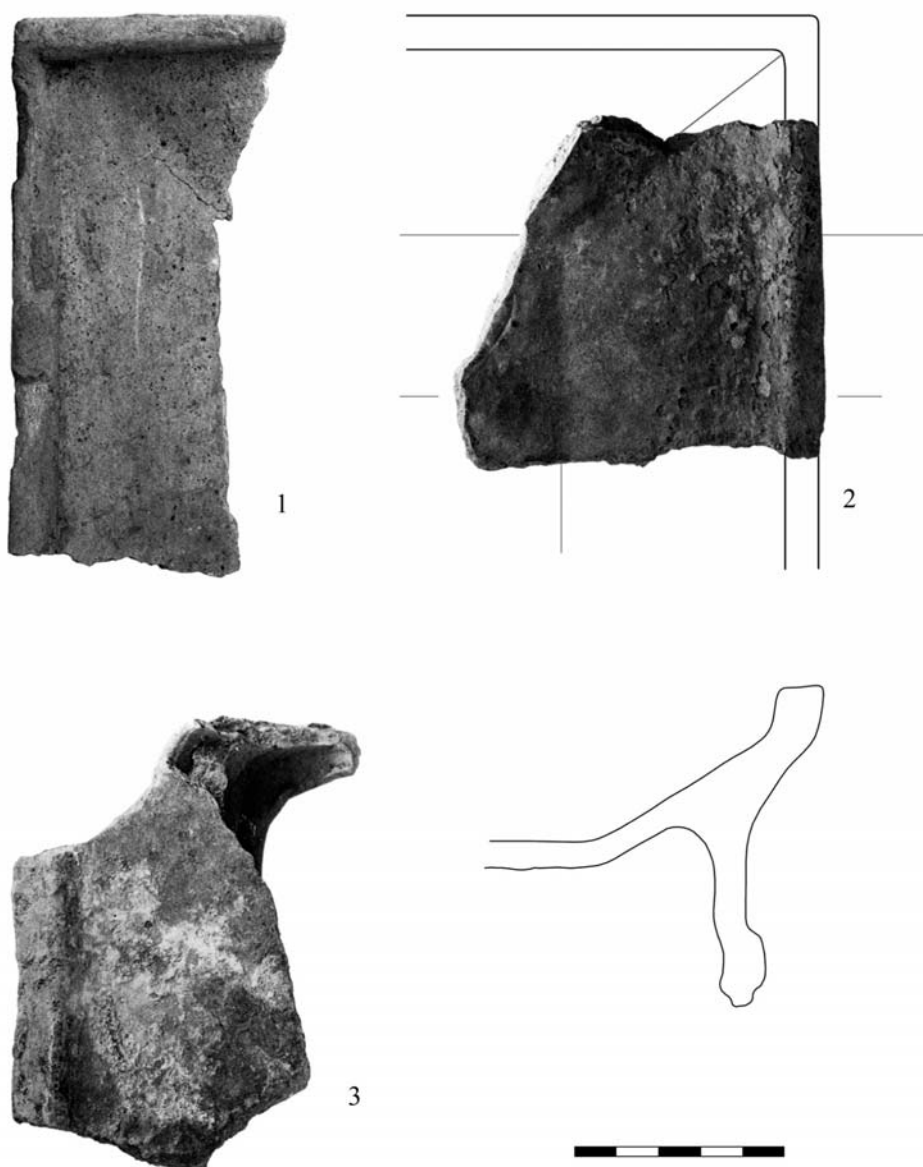
22. tábla. Magyar utca 134. Olaszkoszorús, rozettás kályhacsempe, monogramos címerpajzsokkal, 16. század vége (14. típus)

23. tábla. Magyar utca 134. Olaszkorsós kályhacsempe, 17. század (15. típus)

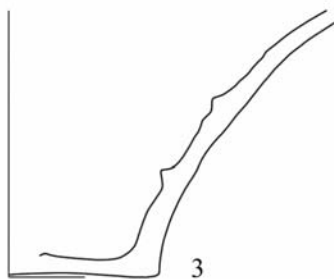
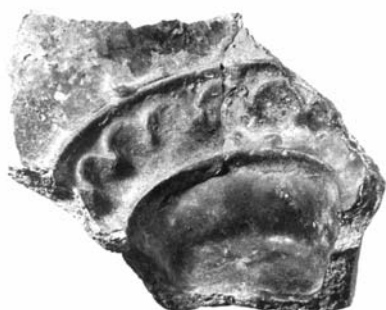
24. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe mélyülő, üres tükörrel, 16. század
(16. típus)

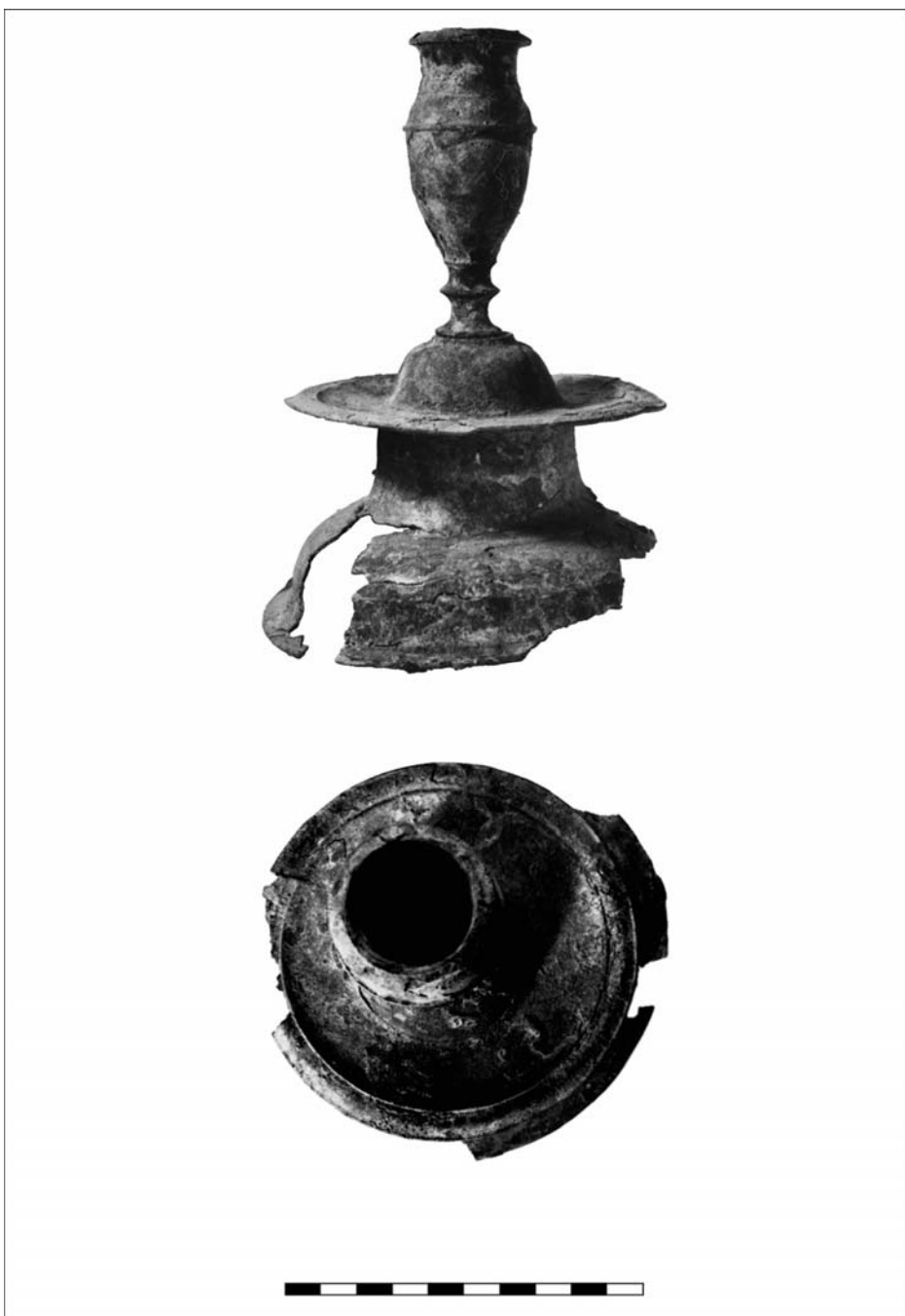
25. tábla. Magyar utca 134. Kályhacsempe töredékek mélytűlő, üres tükörrel,
16. század (17a–b. típus)

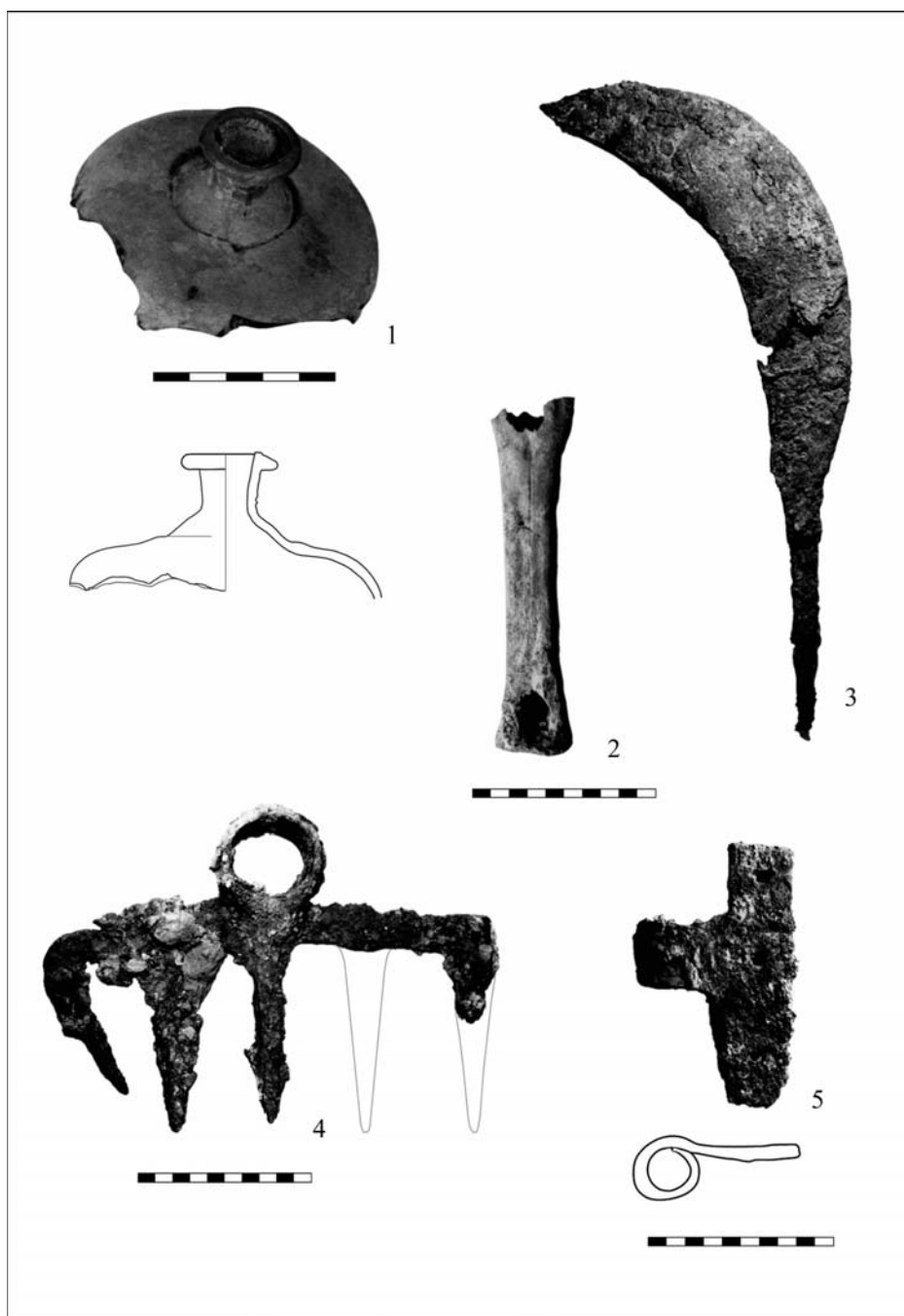
2

26. tábla. Magyar utca 134. Tál alakú kályhaszemek töredékei, 16. század
(18a–b. típus)

27. tábla. Magyar utca 134. Gyertyatartó, 16–17. század

28. tábla. Magyar utca 134. Üveg-, csont- és vastárgyak, késő középkor–kora újkor

29. tábla. Ónkanna az Erdélyi Történeti Múzeum (Kolozsvár) gyűjteményében.
16. század első fele vagy közepe

30. tábla. Ónkanna az Erdélyi Történeti Múzeum (Kolozsvár) gyűjteményében.
Kolozsvári bélyeg és részletek. 16. század első fele vagy közepe

31. tábla. Ónkanna besztercei bélyeggel a magyarrégeni református egyházközség tulajdonában. 1565.

32. tábla. Ónkanna a magyarrégeni református egyházközség tulajdonában.
Részletek. 1565.

Elek Benkő: Die ungarische Vorstadt von Klausenburg in Mittelalter

(Zusammenfassung)

In vorliegender Arbeit wird im Zusammenhang mit einem archäologischen Fund aus Klausenburg (rum. Cluj, ung. Kolozsvár, Rumänien) der Versuch unternommen, das historische und archäologische Quellenmaterial der ehem. Ungarischen Straße (Magyar utca, heute: B-dul 21 Decembrie 1989), einer Vorstadt mittelalterlichen Ursprungs in Klausenburg, zu überblicken.

Um die siedlungsgeschichtlichen Vorgänge besser verstehen zu können, wurde auf die nicht selten auf römische Vorläufer zurückreichenden mittelalterlichen Straßenverhältnissen eingegangen und die Aufmerksamkeit auf die Beobachtung der älteren ortsgeschichtlichen Forschung gelenkt, daß die Neubesiedlung nach den Verwüstungen durch die Mongolen nicht nur die Besiedlung des Burggeländes (die spätere Alte Burg) bedeutete, sondern auch die Markierung der neuen Straßen des für das mittelalterliche Klausenburg kennzeichnenden regelmäßigen Straßennetzes. Die nach dem Mongoleneinfall entstandene Stadt bildete sich um zwei Kerne heraus, um die frühere Gespansburg, die ihre militärische Bedeutung eingebüßt hatte, und um die außerhalb derselben errichtete Pfarrkirche herum. Ihre Bewohner setzten sich zu einem sehr bedeutenden Teil aus den neuangesiedelten deutschsprachigen *Hospites* und aus dem Rest der Bevölkerung der einstigen königlichen Burgorganisation, die einer Umgestaltung unterworfen war, zusammen. Im Laufe dieses Prozesses erlangten die zur Zeit der Árpáden in Klausenburg aufgegangenen ungarischen Bewohner des Dorfes Szentpéter, vermutlich die einstige Burgbevölkerung, ebenfalls die Privilegien der ausländischen Ankömmlinge. Aus ihren Reihen ist zum überwiegenden Teil die den äußeren Abschnitt der Ungarischen Straße einnehmende, sich um die hiesige St.–Peters–Kirche ansiedelnde Bevölkerung der ungarischen Vorstadt hervorgegangen, die der Straße auch ihren Namen verliehen hat.

Das außerhalb der Stadtmauern siedelnde Ungarntum bildete eine eigene Gemeinschaft, ohne aber durch Ernennung eines eigenen Richters und Geschworene zu einer "ungarischen Stadt" zu werden. Seine Absonderung zeigte sich grundlegend in kirchlicher Beziehung, es betrachtete seine eigene Kirche, die St.–Peters–Kirche, als seine Pfarrei. So kam es zu jahrhundertlangen Auseinandersetzungen mit den einflußreichen Geistlichen der St.–Michaels–Kirche (auf dem Hauptplatz von Klausenburg), die den überwiegenden Teil der deutschen Bevölkerung innerhalb der Mauern betreuten und deren Gerichtsbarkeit sich auf die gesamte Stadt, so auch auf die Vorstadt erstreckte.

Für das Ungarntum Klausenburgs, inbegriffen das der Ungarische Straße, bedeutete die ständige Zuwanderung aus den Kreisen der Leibeigenenbevölkerung der Umgebung einen sicheren Nachschub. Es sei bemerkt, daß die Klausenburger Ungarn nicht nur in den Vorstädten lebten, wie auch die Klausenburger Deutschen nicht nur in den inneren Straßen wohnten, wie das die frühere deutsche Forschung angenommen hatte. Allgemein aber kann festgelegt werden, daß im westlichen Teil der Stadt die Deutschen und im östlichen Stadtteil die Ungarn in der Mehrheit waren. Was letztere anbelangt, so bedeutete die Ungarische Straße den geographischen Schwerpunkt der

ungarischen Besiedlung, sie war aber nicht ausschließliches Wohngebiet der Ungarn (Abb. 4).

Im Zusammenhang mit den ungarisch-deutschen Auseinandersetzungen, die sich Anfang des 15. Jahrhunderts zugespitzt hatten und ganz bis zum Abkommen von 1458 bestanden, sich selbst aber danach noch nicht ganz legten, wird ein Überblick über die Institutionen der ungarischen Vorstadt, ihre Pfarrkirche, ihre Schule, die zu vielen Streitigkeiten Anlaß gebende Mühle sowie über die Geschichte des auf das Gelände der ungarischen Vorstadt lokalisierbaren Spitals, das dem Heiligen Geist bzw. dem Patriarchen Hiob geweiht war, gegeben. Aus den sich an- und ineinanderfügenden Angaben zeichnet sich das Bild einer starken Gemeinschaft bedeutender Anzahl ab, die durch mehrere Fäden an das Ungarntum der näheren und weiteren Umgebung bzw. auch an das in entfernteren Gebieten geknüpft war. Die Bewohner der Äußeren Ungarischen Straße (Külső Magyar utca) befaßten sich im Einklang mit ihrer Vorstadtlebensweise mit weniger spezialisierter Industrieproduktion und Landwirtschaft, übten aber auch städtische Dienste als Torwächter, Hellebardisten oder Kutscher bzw. Fuhrleute aus. Was die Landwirtschaft anbelangt, so ist es wichtig zu betonen, daß diese im Leben eines Klausenburger Durchschnittsbürgers eine weitaus wesentlichere Rolle spielte, als in dem von der ortsgeschichtlichen Forschung häufig vermuteten Maße.

Das sich aufgrund der historischen Quellen herausgebildete Bild konnte mit einigen Kunstgegenständen bzw. lokalen archäologischen Funden verglichen werden.

Über die mittelalterliche, später vollkommen umgebaute St.-Peters-Kirche (Abb. 6, Taf. 1) ist kaum etwas bekannt. Ihre Fundamente können sich, wie dies die im Laufe von Erdarbeiten neben dem Gebäude gefundenen Gräber und Mauerreste kennzeichnen, unter oder neben der heutigen neugotischen Kirche befinden.

Von den mittelalterlichen Kleinodien der St.-Peters-Kirche ist eine Zinnkanne mit der Jahreszahl 1537 ganz bis Mitte des 20. Jahrhunderts erhalten geblieben (Abb. 7). Bei der Durchsicht der Parallelen aus dem 16. Jahrhundert zu der seitdem leider verschollenen Kanne wies der Autor auf die Verbindungen des Siebenbürger Zinnhandwerkes mit dem Schlesiens und Mährens hin und veröffentlichte weitere, bisher unpublizierte Analogien aus Siebenbürgen (Klausenburg/Cluj, Ungarisch-Reen/ Reghin-Sat, Taf. 29 – 32).

Über archäologische Funde, die beim Bau der Wohnsiedlung an der Äußeren Ungarischen Straße (heute: Mărăști-Viertel) im Jahre 1980 zum Vorschein gekommen sein könnten, ist nichts bekannt. Nach der politischen Wende von 1989 wurde plötzlich nicht mehr weitergebaut. Eines der letzten Gebäude war das südwestlich der einstigen St.-Peters-Kirche, an der Westseite des Hlg.-Elisabeth-Altersheim errichtete mehrstöckige Haus (B-dul 21 Decembrie 1989 Nr. 134, Taf. 1). Bei den Ausgrabungsarbeiten für das Fundament dieses Hauses entdeckte ein Bewohner von Klausenburg, László Balázs im August 1990 archäologische Funde, die an zwei gut voneinander zu trennenden Stellen zum Vorschein gekommen sind. Zum einen waren es mittelalterliche Gefäßfragmente (Taf. 3 – 5), figurale Ofenkacheln (Taf. 6 – 18) und ein Kerzenständer aus Metall (Taf. 27), zum anderen renaissancezeitliche Rosettenofenkacheln und andere Funde aus späterer Zeit (Taf. 19 – 25).

Den ältesten Fund bildet das Fragment eines scheibengedrehten Topfes mit etwas zugespitztem, nach außen gebogenem Rand aus braun-rötlichem Material, das mit glitzernen Sandkörnern gemagert ist (Taf. 3. 1.). Ein Fragment, das diesem Stück frühárpádenzeitlichen Charakters ähnlich gewesen wäre, konnte in dem geretteten Material nicht entdeckt werden, ja, selbst Funde aus der späten Árpádenzeit, aus dem 13. Jahrhundert, sind nicht zum Vorschein gekommen. Durch das gegenwärtige

archäologische Fundmaterial können die vermutlichen, aber nicht zu beweisenden árpádenzeitlichen Vorläufer des Dorfes Szentpéter nicht geklärt werden.

Auffallend ist das plötzliche Ansteigen der aus typologischem Grund in das 14./15. Jahrhundert zu datierenden Funde, darunter eine oxidierte, rötlichbraun gebrannte bzw. eine reduziert gebrannte Gefäßgruppe aus grauem Material (Taf. 3 – 4).

Die mittelalterliche graue Keramik bildet eine charakteristische Untergruppe der feingeschlammten, hart gebrannten und dunkelgrauen Tischkeramikbruchstücke mit polierter oder geglätteter Oberfläche (Taf. 4). Auf derartige Stücke wurde die rumänische Forschung erstmals in den nordmoldauischen Städten aufmerksam, in erster Linie aufgrund archäologischer Forschungen in Baia, Iași, Piatra Neamț, Roman, Siret und Suceava. Sie erkannte die mitteleuropäischen, in erster Linie mährischen und polnischen, österreichischen und deutschen Verbindungen der grauen, manchmal auch gestempelten (Tisch-) Keramik und stellte die Vermutung auf, daß die seit Ende des 14. Jahrhunderts in der Moldau zu verfolgende Verbreitung dieser Gefäßart mit der Einwanderung der Deutschen in dieses Gebiet zusammenhängt; es wurde auch der Einfluß von aus Siebenbürgen hierher eingewanderter Sachsen in Betracht gezogen. Die siebenbürgische archäologische Forschung benutzt sehr gern den Terminus Hospeskeramik (*ceramia oaspeților*), ohne aber irgendeine detaillierte Analyse darüber zu geben. Auf die Lehren wird später noch eingegangen. Vorerst sei die Aufmerksamkeit auf die besondere Tatsache gelenkt, daß diesmal die „Hospeskeramik“ in der ungarischen Vorstadt zum Vorschein gekommen ist, was an sich bereits zeigt, daß man aus technischen Kenntnissen, in diesem Fall aus Töpfertechniken allein, keine eindeutigen ethnischen Schlußfolgerungen ableiten kann.

Bei einem Überblick über das aus überraschend großen und abwechslungsreichen Fragmenten bestehende Ofenkachelmateriale konnten 18 verschiedene Typen unterschieden werden, und das von einem Gebiet, das für die siebenbürgische Kachelforschung bis in jüngster Zeit ein weißer Fleck war.

Die ältesten Kachelfunde aus Szentpéter bestehen aus gotischen Fragmenten aus dem 15. oder vom Beginn des 16. Jahrhunderts. Darunter sei zuerst ein ergänzbares Fragment mit Greifendarstellung erwähnt (Taf. 6).

Auf einer anderen Ofenkachel sind in einem architektonischen Rahmen die heilige Barbara und die heilige Katharina dargestellt (Taf. 8). Mit Rücksicht darauf, daß das Material der die beiden weiblichen Heiligen (Taf. 8) bzw. den heiligen Michael (Taf. 7) darstellenden Klausenburger Kacheln sehr ähnlich ist, kann man vermuten, daß sie von einem spätgotischen Kachelofen stammen, dessen Oberteil mit Heiligengestalten verziert war. Wahrscheinlich gehörten die stark fragmentarischen unglasierten Ofenkacheln mit der Gestalt eines knienden Heiligen oder Engels (Abb. 12) bzw. mit der Gestalt Samsons (Abb. 13) zu einer anderen Kachelserie und so auch zu einem anderen Ofen. Beide stammen aus der Zeit vom Ende des 15. bis Mitte des 16. Jahrhunderts.

Die einen geharnischten Ritter in statuenartiger Pose darstellende Ofenkachel (Abb. 9) kann noch in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts oder eventuell zu Beginn des 16. Jahrhunderts angefertigt worden sein. Ihre Datierung konnte aufgrund des Harnischs und des Rundschildes frühen Typs vorgenommen werden.

Eine wichtige Lehre, die aus den Klausenburger Ofenkacheln mit der Darstellung des heiligen Georgs (Taf. 10 – 11) gezogen werden kann, ist, daß sie Abdrucke konkreter westlicher Vorbilder sind (Abb. 13).

Ein besonderes Element des Fundensembles aus Klausenburg–Szentpéter stellt die mit zwei kämpfenden Männergestalten verzierte Kachel dar (Tafel 15 – 16). Eine Darstellung, die dem im mittelalterlichen Material Ungarns vollkommen unbekannten

Motiv nahestehend ist nur unter den Ofenkacheln Mährens und Schlesiens zu finden (Abb. 14). Diese Feststellung kann man kaum von den auch zur Verallgemeinerung geeigneten Angaben trennen, die von schlesischen und mährischen Beziehungen der Bronze- und Zinngegenstände des 16. Jahrhunderts aus Klausenburg und ihrer Umgebung berichten.

Unter den frühen Kachelfunden aus Szentpéter kommen noch Fragmente eines weiteren Ofens aus glasierten Kacheln vor. Zusammen mit einer grünglasierten Kachel, auf der der heilige Ladislaus dargestellt ist (Tafel 17; weitere Exemplare aus Siebenbürgen und dem Partium: Abb. 15), sind noch innen rippenverzierte, mit vier-eckigem Rand ausgebildete Ofenkacheln zum Vorschein gekommen, deren Material und Glasierung den vorigen sehr nahe steht (15./16. Jahrhundert).

Die anderen Ofenkacheln aus dem Fund von Klausenburg–Szentpéter, die dem Stil und der Topographie nach gut abgegrenzt werden können, sind eindeutig in die späte Renaissancezeit zu datieren. Führende Funde dieses späten Horizonts sind Kacheln mit Rosetten, die von Akanthuskränzen und Eckblättern umgeben sind sowie Kacheln mit Blumenkrugmotiv.

Die Rosettenkacheln wurden, wenn man ihr Material und ihre sehr ähnlichen Abmessungen in Betracht zieht, Ende des 16., zu Beginn des 17. Jahrhunderts in die Öfen eingebaut. Ihre Oberfläche ist fallweise mit Graphitlehm überzogen; manchmal wurde der Graphitbrei erst nachträglich zur Verschönerung des Ofens aufgetragen. Dieses Verfahren wurde zuerst von den frühneuzeitlichen Ofensetzermeistern in Nieder- und Oberösterreich, Mähren bzw. Deutschland angewandt.

Die in der einstigen ungarischen Vorstadt Klausenburgs zum Vorschein gekommenen Keramikfunde lassen die Frage aufkommen, ob das Namenregister der ungarischen Bürger aus dem Jahre 1453 Töpfer bzw. Personen mit dem Familiennamen Töpfer (ung.: Fazekas) enthält. Besonders interessant wird diese Frage dadurch, daß in diesem Verzeichnis erstmals eine innerhalb der Stadtmauern liegende Töpferstraße angeführt ist (heute: Str. Iuliu Maniu). Es hat sich dann aber herausgestellt, daß zur Zeit dieser Zusammenstellung in der Töpferstraße nicht ein einziger Töpfer angeführt ist. Das bedeutet natürlich nicht, daß auch keiner in der nach diesen benannten Straße gewohnt hat, sondern daß diese der deutschen Nation angehört hatten und in ein eigenes Register aufgenommen worden sind. Es ist ein einziger ungarischer Töpfer erwähnt, der aber wohnte in der Äußeren Ungarischen Straße. Die Zahl der hiesigen ungarischen Töpfer ist sicher immer sehr gering gewesen. An der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert zum Beispiel werden nur in der innerhalb der Mauern liegenden Inneren Ungarischen Straße (Belső Magyar utca) mit gemischter Bevölkerung Töpfer angeführt. Das bedeutet sinngemäß, daß im Mittelalter meistens deutsche Handwerker die Stadt mit Waren versahen. Die zum Vorschein gekommene Keramik aus Klausenburg zeugt demnach in erster Linie nicht von ihren Benutzern, sondern von ihren Herstellern.

In den für die Fundamente ausgehobenen Gräben wurden auch einige größere, stark korrodierte Eisengegenstände gefunden (Taf. 28. 3 – 5). Der bedeutendste unter diesen Metallfunden war ein kupferner Kerzenständer, der bei den Fundamentierungsarbeiten beschädigt worden war (Taf. 27). Die bisher bekannten besten Parallelen zu dem Klausenburger Kerzenständer ausgezeichneter Qualität sind ein aus dem 17. Jahrhundert stammender Kerzenständer aus Deutschland bzw. aus den Niederlanden. Darum wird das Klausenburger Stück als Importware vom Ende des 16. bzw. aus dem 17. Jahrhundert betrachtet.

Eine wichtige Lehre der historischen und archäologischen Analyse war das Aufdecken eines auf den ersten Blick überraschenden Widerspruches, der zwischen den sich aus den Gegenständen abzeichnenden Bild und den sich aus den schriftlichen

historischen Quellen ergebenden Lehren besteht. Durch zahlreiche Details steht das Material der archäologischen Funde dem mitteleuropäischen, in erster Linie dem deutschen Töpfer- und Kunstschmiedehandwerk nahe. Aus ihrer oberflächlichen Untersuchung kann man sogar auf eine Schlichtung hinsichtlich der ethnischen Unterschiede und Streitigkeiten zwischen den Klausenburger Ungarn und Deutschen im 15./16. Jahrhundert schließen. Gleichzeitig könnte man daraus auch eine gesellschaftliche Einheitlichkeit der städtischen Bevölkerung entnehmen, wenn die Glaubwürdigkeit verdienenden schriftlichen Quellen nicht gerade vom Gegenteil zeugen würden. Als Berichtigung dieses täuschenden Bildes gelang es aufzuzeigen, daß in der ungarischen Vorstadt nur wenige Töpfer tätig waren. So kam der entscheidende Anteil der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Töpferprodukte Klausenburgs aus den Händen der innerhalb der Mauern lebenden und produzierenden deutschen Handwerker. Aus der Verbreitung und Benutzung derselben können auf diesem Wege keine unmittelbaren ethnischen Schlußfolgerungen gezogen werden, das bezieht sich auch auf die Übernahme gewisser technischer Kenntnisse. Dessenungeachtet umreißen die entfernten Verbindungen mit großer Wahrscheinlichkeit den Kreis, der die auch Klausenburg berührenden Teilnehmer am internationalen Handel, die für die Zunftindustrie jederzeit charakteristischen Wandergesellen und nicht zuletzt auch die traditionellen Kontakte der Klausenburger – ungarischen und nicht-ungarischen – Bürger umfaßte.

Die andere Feststellung ist allgemeineren Charakters und bezieht sich auf den eigenartigen Übergangs- und vermittelnden Charakter einer Vorstadt (Suburbium). Die Geschichte der mittelalterlichen, frühneuzeitlichen Ungarischen Straße ist ein gutes Beispiel dafür, daß die hier lebenden Ungarn – obwohl sie Klausenburger mit allen Rechten waren – eine vom gebietsmäßigen, kirchlichen und ethnischen Geischtspunkt aus klar abgesonderte Gemeinschaft bildeten. Die Vergrößerung der Anzahl der hier lebenden Bewohner wurde durch die aus den umliegenden Dörfern zuziehenden Leibeigenen, durch die Ansiedler aus dem Szeklerland und mehr und mehr durch die vor den Türken flüchtenden Ungarn aus der Großen Ungarischen Tiefebene bzw. aus dem Partium gewährleistet. So trafen hier in der Vorstadt landesweite gegenständliche und geistige Traditionen mit den Privilegien, Statuten und Institutionen einer königlichen Stadt und nicht zuletzt auch mit dem Handel und der Zunftindustrie zusammen. Letzteres bedeutete über die Herstellung von verschiedenen Gebrauchsgegenständen hinaus auch die Mitwirkung von Maurern, Zimmerleuten und Kachelofensetzern. Die hier dargelegten Funde zeugen davon, daß in diesem Prozeß der Einfluß der Stadt ausschlaggebend war. Die ausgedehnten Suburbia der mittelalterlichen Städte übten zusammen mit den Marktflecken durch ihre unmittelbaren Kontakte einen sehr bedeutenden, detailliert noch nicht aufgedeckten Einfluß auf den größeren, in den Dörfern lebenden Teil der mittelalterlichen Bevölkerung aus, was die Verbreitung verschiedener Gegenstände und Geräte, sogar von auf der Erdoberfläche errichteten untergliederten Haustypen und von Kachelöfen zur Folge hatte.

Abbildungen

Abb. 1. Die Vorstadt im Vorfeld der Szamos-Brücke auf einem Klausenburg darstellenden farbigen Kupferdruck von Georg Houfnagel, Detail (1617). Nach Braun – Hohenberg 1618

Abb. 2. Grundriß und Vedute von Klausenburg aus dem Jahre 1734, Details. Nach Borbély 1943

Abb. 3. Karte von Klausenburg aus der Zeit Josephs II., Detail. Nach Borbély – Nagy 1933

Abb. 4. Mittelalterliche Straßen und Viertel Klausenburgs sowie die territoriale Verteilung des Klausenburger Ungarntums im Jahre 1453. Nach KvRajz (Ermessung von János Tompa), Szabó 1882 und Szabó T. 1946

Abb. 5. Klausenburg im Jahre 1666, mit der Vorstadt und der St.-Peters-Kirche. Nach Tröster 1981 (Stich von H. I. Schollenberger)

Abb. 6. Längsschnitt der St.-Peters-Kirche und die Unterkirche. Nach der Vermessung von László Tyukodi, 1994

Abb. 7. Die Zinnkanne aus Klausenburg–Szentpéter nach Balogh 1943

Abb. 8. Innenmaße der Zinnkannen aus Klausenburg und Ungarisch-Reen/Reghin-Sat (ung. Magyarrégen), mit jeweils 2 Achtel Flüssigkeit (1 Achtel = 1,41 l)

Abb. 9. Kannengiesser. Holzschnitt von Jost Amman (1539 – 1591) aus dem *Ständebuch* (1568). Nach Rifkin 1973

Abb. 10. Häuser der Vorstadt auf einem Klausenburg darstellenden Kupferstich von Georg Houfnagel, Detail. Nach Braun – Hohenberg 1618

Abb. 11. Wassermühle, 1330 – 1340. Luttrell-Psalterium (London, British Library), nach Metzger 2002

Abb. 12. Wetsch/Brâncovenesti, Kemény-Schloss, unglasierte Ofenkachel mit den Gestalten der heiligen Katharina und der heiligen Barbara, 15. Jahrhundert (Museum von Târgu Mureş). Nach einer Zeichnung von István Ughy

Abb. 13. 1: Detail eines belgischen Stundenbuches (um 1445), 2: Tonrelief mit der Darstellung des heiligen Georgs im Kampf mit dem Drachen (15. Jahrhundert). Nach Riches 2000

Abb. 14. Mährische Ofenkacheln. 1: Sušice, nach Hazlbauer 1992; 2: Dolany/Olomouc, nach Michna 1977

Abb. 15. Ofenkacheln mit der Reitergestalt des Königs Hl. Ladislaus aus dem 15./16. Jahrhundert. 1: Strassburg am Mieresch/Aiud; 2: Klausenburg – Str. Prahovei; 3: Ungarisch-Kreutz/Cristuru Secuiesc; 4: Grosswardein/Oradea. Nach Balogh 1982, Benkő – Ughy 1984 und Marcu Istrate 2004

Abb. 16. Grünglasierte Ofenkachel mit renaissancezeitlichem Blumenkrugmotiv und Doppeladlerkopf, zweite Hälfte oder Ende des 17. Jahrhunderts (Neumarkt am Mieresch/Târgu Mureş – Ref. Burgkirche, Ausgrabung von Endre Zrínyi, 1960). Nach einer Zeichnung von István Ughy

Abb. 17. Weinarbeiter mit langstieligem Rebrechen zur Lockerung des Bodens. Holzschnitt von Jost Amman (1539 – 1591) aus dem *Ständebuch* (1568). Nach Rifkin 1973

Abb. 18. Venezianischer Kerzenständer aus dem 16. Jahrhundert und holländischer Kerzenständer aus dem 17. Jahrhundert. Nach Baur 1977 und Gentle – Feild 1994

Abb. 19. Tischkerzenständer auf einem holländischen Kupferstich von Jan Saenredam, nach einer Zeichnung von Hendrik Goltzius (1558 – 1617), aus den 1590er Jahren. Nach van Merle 1931

Tafeln

Taf. 1. Die St.–Peters–Kirche und ihre Umgebung im Jahre 1970 und 2004. Die mittelalterlichen Funde kamen bei den Fundamentierungsarbeiten zu dem Gebäude an der rechten Seite zum Vorschein. Fotos: Margit B. Nagy und Elek Benkő

Taf. 2. Das Hlg.–Elisabeth–Altersheim an der Südseite der St.–Peters–Kirche. Foto: Margit B. Nagy

Taf. 3. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: árpádenzeitliche rot gebrannte Keramik aus dem 14./15. Jahrhundert

Taf. 4. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: graue, reduziert gebrannte Keramik aus dem 14. Jahrhundert

Taf. 5. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Keramik aus dem 15./16. Jahrhundert

Taf. 6. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit Greifendarstellung, 15./16. Jahrhundert (Typ 1)

Taf. 7. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit der Gestalt des heiligen Michael, 15./16. Jahrhundert (Typ 2)

Taf. 8. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit der Gestalt der heiligen Barbara und der heiligen Katharina, 15./16. Jahrhundert (Typ 3)

Taf. 9. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit stehendem Ritter, der ein Schild hält, 15./16. Jahrhundert (Typ 4)

Taf. 10. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit der den Drachen besiegenden Gestalt des heiligen Georgs, 15./16. Jahrhundert (Typ 5)

Taf. 11. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit der den Drachen besiegenden Gestalt des heiligen Georgs, 15./16. Jahrhundert (Typ 5)

Taf. 12. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit der Gestalt eines unbekannten Heiligen oder eines Engels, 15./16. Jahrhundert (Typ 6)

Taf. 13. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit der Gestalt des mit dem Löwen kämpfenden Samson, 15./16. Jahrhundert (Typ 7)

Taf. 14. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit Rebenranke, 15./16. Jahrhundert (Typ 8)

Taf. 15. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit kämpfenden Männergestalten, 15./16. Jahrhundert (Typ 9a)

Taf. 16. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit kämpfenden Männergestalten, 15./16. Jahrhundert (Typ 9b)

Taf. 17. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit der Reitergestalt des Königs Hl. Ladislaus, 15./16. Jahrhundert (Typ 10)

Taf. 18. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkacheln mit Gitter- und Rhombusmuster, 16. Jahrhundert (Typ 11 und 12)

Taf. 19. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit Blumenkrugmotiv und Rosette, Ende des 16. Jahrhunderts (Typ 13)

Taf. 20. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit Blumenkrugmotiv und Rosette, Ende des 16. Jahrhunderts (Typ 13)

Taf. 21. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit Blumenkrugmotiv, Rosette und mit undeutlichem Monogrammwapenschilden, Ende des 16. Jahrhunderts (Typ 14)

Taf. 22. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit Blumenkrugmotiv, Rosette und Monogrammwapenschilden (Typ 14)

- Taf. 23. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit Blumenkrugmotiv, 17. Jahrhundert (Typ 15)
- Taf. 24. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachel mit vertieftem, leerem Bildfeld, 16. Jahrhundert (Typ 16)
- Taf. 25. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Ofenkachelfragment mit vertieftem, leerem Bildfeld, 16. Jahrhundert (Typ 17a – b)
- Taf. 26. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Fragmente von schüsselartigen Topfkacheln, 16. Jahrhundert (Typ 18a – b)
- Taf. 27. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Kerzenständer, 16./17. Jahrhundert
- Taf. 28. Ungarische Straße (B-dul 21 Decembrie 1989) 134: Gegenstände aus Glas, Knochen und Eisen, Spätmittelalter – Frühneuzeit
- Taf. 29. Zinnkanne aus der Sammlung des Siebenbürger Museums für Geschichte (Klausenburg), erste Hälfte oder Mitte des 16. Jahrhunderts
- Taf. 30. Zinnkanne aus der Sammlung des Siebenbürger Museums für Geschichte (Klausenburg), Klausenburger Marke und Kannendetails, erste Hälfte oder Mitte des 16. Jahrhunderts
- Taf. 31. Zinnkanne mit Bistritzer Marke, Eigentum der reformierten Gemeinde von Ungarisch-Reen/Reghin-Sat, 1565
- Taf. 32. Details der Zinnkanne aus dem Besitz der reformierten Gemeinde von Ungarisch-Reen/Reghin-Sat, 1565

Tartalom

Bevezetés	5
Jegyzetek Kolozsvár középkori településtörténetéhez	8
Utak és településtörténet.....	8
Castrum Cluswar – villa Cluswar–civitas Kuluswar	9
Suburbiumok és hóstátok	13
A középkori magyar külváros	19
A Külső-Magyar utca és lakói a középkorban és a korai újkorban	19
A Szent Péter-templom és régi kegyszerei	32
Ispotályok	46
Utcák, telkek és házak	51
Malmok és tégláégető	53
Kolozsvár-Szentpéter régészeti emlékei	56
Kerámia	56
Kályhacsempék.....	58
Fémtárgyak és egyéb leletek.....	76
Összefoglalás	81
Irodalom és rövidítések	83
Táblák.....	91
Elek Benkő: Die ungarische Vorstadt von Klausenburg in Mittelalter (Zusammenfassung)	123

A középkori és kora újkori Magyar utca története azt példázza, hogy az itteni magyarok – bár teljes jogú kolozsváriak voltak – területi, egyházi és etnikai szempontból világosan elkülönülő közösséget alkottak. Az itt lakók számának gyarapodását a környező falvak beköltöző jobbágjai, székelyföldi betelepülők, majd egyre inkább a török uralom elől elhúzódó alföldi, illetve partiumi magyarok biztosították. A külvárosban így országrésznyi területek tárgyi és szellemi hagyománya találkozott a királyi város kiváltságaival, szabályrendeleteivel és intézményeivel, nem utolsósorban pedig kereskedelmével és céhes iparával. Ez utóbbi, különféle használati tárgyak előállításán túlmenően, kőművesek, ácsok és kályhákat építő fazekasok közreműködését is jelenthette. A most ismertetett leletek arról tanúskodnak, hogy ebben a folyamatban a város befolyása bizonyult meghatározónak.